

КЪИЯС МЕЖИДОВ

ХАЙИЧИЛИН

РОМАН
ТАВАТАР

"Красавицы родной земли"

книжное издательство Махачкала 1975

(С, Дагкнигоиздат 1975 г.

I. ЛАШУНИН КЪВЕ КЪИЛИНИ ТІАРДА

- Га дуня! Ви уьмуьрдин рекъера цуьквер авайвал, гъайиф, цацарни ава...
- Цацар авачиртла, садазни цуькверин къадир жедачир... Цацар инсанри тергда, куда, кутІурда, цуьквер хуьда.

(Къуьзуьбурун диалог).

I.

гатфар вичин къариба еришдал: цавайцавай, чиляйчиляй гагъ чамарна вилик физ, гагъ къулухъ элкъвез, мад гадар хъана вилик катиз, азиз мугъманяз дагълаІ>из илифнава.

И гатфарин шикилар, гъерекатар акурла, дагъвийІ>и чпин вшгътелвилер къалуриз къилер юзурзава. И гатфар чагъунда авай гуьзел, амма дамах гвайрумган къилихринди я, - лугъузва абуру, - гагъ ам вичин ярдиз хуш гьал килигзава... Им уму гъаваяр гъаз хъуь резхъуьрез дередиз атун я, ада чаз гамарзлу тир чими, атирлу нефес багъишзава, тІебиат шад ийизва, гагъ ада «ярдикай» хкІуна, чин чІурзава... Къайи агъар алахъиз - мекъ таз вич къулухъ кахзава... Цуьквериз уьмуьр къиле тухун патал рухсатни гузва, уьмуьрдин деминиз экъечІ айбур агажариз - азиатни... гъикІ хъайитІани фадгеж чи гуьзел гъуьлуьз фида! Гатфарини чаз вич бегъем къалурда хъи, къалурда. Ада чилцав цуькверай безетмишда!..»

Ингъе, гатфари вич къалурна. Адан сифте йикъар, хайи чилин рагъул ранг алайбур я.

Дагъвийри вири масан рангар, фадгеж, диде чилел туьретмиш жедайди, фадлай аннамишзава.

Гъар юкъуз хъиз, Пейкер къени Маралрин тІулал къван хтана, ял ягъиз, инал алай виш йисарин къум гвай гарари чпин сумбатдай яна, буйдин гуьзгуьдин чин къван цІалцІамнавай, са пай чиле авай лацу къванцел ацукъна, Адет хъанвайвал, адан вилер, бегъем вичизни хабар авачиз, вапДун къерех къуна яргъариз фенвай поселкадин кутугай дараматрин арада, вичин хайи кІвалихъ къекъвена.

«Хайи кІвал!.. - Ватандин аваданвал патал вичин уьмуьр бахшнавай дишегълиди фикирна, ам гъамиша хъиз, къве пенжерни шуьшебенд айван рагъ экъечІдай патахъ вацІухъ элкъвенвай, къавал шисъер алай, лацу кІвалериз хейлин вахтунда мягътелвилелди килигна. - Хайи кІвал! Гъикъван вун зи рикІиз хуш тир?! Зун аял хъиз, къедалди ви гъар са пенжерди, цла, муртІа чпихъ ялзавай... Ви цлара зи буба яшамиш хъана. Зи диде уьмуьр къилиз акъудиз гъа и кІва тиз атана. Зун хана... Ина заз, хкетрик квай хъиз, «Къулан патавай» уьмуьрдин юлдаш жагъана. Ина зун гъар нянриз хайи дидеди, зи хайи балайри гуьзлемигазава. Инай зи буба къанлу фашистри цІай кутур дяведиз фена, ада Батан патал чан гана... Тек са зи буба яни а цІуз фейиди?! Миллионралди Ватандин игит веледри чпин чанаралди чи хайи чил фангастриз акъална. Эхъ, чи инсанри чпин беденрикаи эцигай мягъкем къеледа фашистрин пехъи хъанвай келлеяр акъуна, абур пад хъана!.. Белки зи бубадин сур, малум тушир солдатрин сурарикай сад хъанва... Гъамиша за кІвализ хкъедайла, рикІе шадвилин межлис туькІурзавай. Бес вучиз къе заз хайи кІвализ хъфиз икІ гугъул хъанва?! Агъан!»

Къе Пейкераз хайи дидб, ахпа аялар сасад вичия чиниз, вилериз килигиз, абуру: «Ана гъикІ хъана, ви гъалар чаз хъсан аквазвач... агалкъунри ви къил гичи авуна, вуна са вуч ян... чІуру кар авуна жеди?!» - лугъудай хъиз я. Къе собраниедал совхоздин фялейри, вичиз кІани, «къулан патавай жагъай» гъуьлуьн - директор Къардашан, совхоздин амай виликкъилик квай инсанрин тІварунихъ авур туьгыгетдин гафар Пейкеран рикІелай физвач. Гъикъван кІандатІани алцум ая, абур вири гъахъ гафар тир.

Абур гзафни гзаф Къардашан тІварунихъ лагъанвайбур я. ЯтІани, Пейкер вуж я, Къардаш вуж я? Са кІвал, са къайгъуяр, дердер, серенжемар, шадвилер, перишанвилер пайзавайбур я. Виридалай велик коммунистар я. Совхоздин укІуьдини цуруди, дадлудини дадсузди, эквни мичІивал., вири и ксариз - директордизни атронмдиз - алимриз акуна кІанда. «Амма вири акунач, къайгъусузвилерни хъана... Къвед лагъай нубатда эцигай серенжемар, гъакъикъат сифте нубатда хъана кІанзавай. Виридалай велик инсанар ква! Инсанар я майишатдин чанни рикІ, адан гатфарни бегъерлу зулни. Инсанар чи гуьгъуьниз атунлай вири, вири аслу я, абуру чи эверуниз жаваб гун яз чпин алакъунар къалурун, им абуру чпин уьмуьрда къиле фидай хъсан ва еке дегишвилерик умуд кутун яз аннамишзава. Къе фялейри чпин умудар Къардашан рикІел бегъем

аламачирди кьейдна. А фляеяр шаксуз гьахь я...»

И фикиррик кваз, нянриз хурушумар кьалин жез башламишна. Пейкер хуьруьн куьчейра куьквей фонаррал вилер алаз кьарагъиз гьазур хьана.

- Мансуран руш Пейкер!

Далудихъай, аквар гьаларай, дегишарнавай туьтуьхдай рахай итимдин векъи кьевиз эверур ван атана. Пейкер ягъайди хъиз, кГвачел акьалтна, чанда кичИни, ажугълувилини кьалабулух аваз, ада гьарайдал хабар кьуна.

— Вун вуж я?! Вуч кьанзава?! - Пейкера, япар квай бармак вилерал кьван илиснавай, чИулав полто дин хев хкажна, чин, ахпа са жуьре ругъул айнаяр ви гьена вилер чуьнуьхнавай касдиз суал гана.

— Зун вуж ятла, ваз чир хьунихъ метлеб авач, - лагъана, ян гана акъвазнавай касди, гьар са гаф атIуз-атIуз давамарна: «Заз вавай исятда кьани са затХни авач». Заз, инал исятда, ви бубадин гафар вак акакъариз кьанзава.

— Вун, акI хьИила, а патан дуьньядай атанвайди я ман?! - Пейкер^з хьел атана. - Вазни герек ава чир - векъи «кьаравилияр» ийидай вахт жагъанва! Вуч артиствал я? Ийлик ша, жуван суьрет, вилер кьа лурна, ахпа рахух. Им вуч сирлувал я?!

— Эхъ, зун а пДтан дуьньядай хтанвайди я, - кьа ралтудиз элкьвенв^й итим юзанач, - эхъ, зун кьеце патан уьлквейрай ;хтана, и йикъара гьа гьаниз хьфин ни ийида. Ви бубадин гафар за ваз лугъуда, зи жесед: руьгъ, рикI... михь^з амуькрай, за ви бубадиз вунак вада, ада лагъай г^фар вак акакъарда лагъана кьин кьунва. Къуй зун ай дустунин вилик вафасуз тахъуй, уьзгъ хъуй! Яб це!

— Яваш! Къашш цIуд йис инлай вилик дяведа кьенвай зи буба ваз гьинай аквада эхир?! Тапарар бе гьем туькI уьризни хьанвач. Утамиш хьухь! Жуван рехъди алад!

— Хьел кьемир, Пейкер! Яб це! Ви буба кьенвач. Ам кьецепата буйжуйрин са уьлкведа яшамиш жезва. Адаз инриз хквез к!ан хьанач. Заз ам са шумуд гьаф те инлай вилик аку#a. Ада лагъайди и гафар я: кьан датIа инанмиш хьухь, кIантIа жемир. Ихтияр види я! Вун, Пейкер, бубадин гафариз килигна... адаз яна кьиникъин приговор акъудаз тур касдин, яни Асадов Аллагъвердидин хва - Асадов Къардашаз гьуьлуьз фенва... Ви буба буьГьтендин кьурбанд хьана, адаз во енний трибуналди вичин приговордалди яна кьиникъ тайин авурла, штрафной батальондиз, ахпа гьужумдиз гадарнавай урусрин вилик акъвазарна. Ам и патай а патаз гуьллеяр акъатнаваз, амма чан аламаз дяве дин майдандал алатдукъна. Урусар кьулухъ катайла, ам немсери кьахчун#, сагъар хьувуна, чпин полицияда кьуллугъдал эцигна. Гьавилияй ам, якъин, и патаз эл кьуьн хьувунач. Хтун кумаз кьуна ина ам советри ядайди, адаз хьсан чьадай...

— Вуна и герек авачир лагълагъар вуч метлеб аваз теснифнава, эй ягъсуз кас?! Зи вилерикай квахъ буьгътенчи! Уюнбаз!

— Вири зи гафар гьахъ я, Пейкер! ИнгъечаркГела! Им лезги чГалалди, ада вичин гьилелди кьенвайди я...

Исятда бегьем кьаралту хьанвай касди, пуд камунай, трубка хъиз кIватIнавай целофанда авай чар Пейкерал гадарна.

- Ваз и гафар гваз зи рекъел экъечГна, гила вуч кьанзава?!

- Чара хьанач, куь диде зал дуьшуьш хьанач... Чар кIела! Къарикай са юкъуз чун гьа и хуьруьн

чIурал дуьшуьш жеда. Фикирар ая, вилик акъваздай рекъер вири ваз хьсандиз аквада. Вун акьуллу дигегили я, веревирдер ая, сабурсуз жемир. Сабурлувал... Акьуллувилини а кьил я... Сабурлу хьухь...

Рекъел алай кьаралту юнсуз ири камаралди рекъин кьаник эвичиз эгечIна.

— Яваш! Акъваз! - Пейкера гьарайна.

— Ваъ. МичИи жезва. Ахлад! Лагъайвал хъуй!.. Пейкер кьванцихъ галамаз кьаралту дирибашви

лелди, ири терхеба камар кьачуна, рекъелай кьаник пата авай кIамуз эвичIна, куллухра чуьнуьх хьана. Хейлин фикирлу яз, мягътелвилер авуна, Пейкерни явашяваш агъадал, рекъеракIвалера эквер куькIуьзвай поселкадихъ рекъе гьатна.

2.

Инсанри лугъуда: жерла пуд татугайвал са юкъуз хура акъвазда. Пейкер гугъулдиз: агъур, такъатсуз камаралди, фикирлу яз, чина кутугай рангар амачиз кIвализ хтана. Швалахдал алуькIзавай парталарни аламаз, аялрин тавазвилерни саймиш тавуна, кьенепатан кIвализ элячГна. «Татугайвилеркай сад собраниедал феи рахунар хьана, сад агIа, а патан дуьньядай атай» яд кас, а гуьзлемишни тавунвай чIулав кьаралту хьана, пуд лагъайдини ингъе зи гьиле авай и «бубадин чар»... Им бубадинди я, лагъана, зал гадарнава... И дуьньяда тахъай кар амач... Кьена лугъуз хабар, гьеле, командованиедин чарар акакъайдалай гуьгъуьниз, йисар алатайла, дяведа «кьейибур» чпин кIвализ элхкъевезва. Дяведин цIун, ялавдин тIурфанди пехъивал ийизваз хъайи чуьллера, хуьрерани шегъерра... инсанрин кьилел атун тавур дуьшуьш хьанани?! Белки зи буба сагъдиз ама, белки ам, дугъриданни, тахсиркар тушиз, кьецепата авай

душманри чпин железиз чугуна жеде... Завай бубадин хат! ахтармишиз жеда. Чи квалле, ада фронтдай кхей чарар амачиз жедач. Завай шаксуз абур чириз тахьайтла, а чарар за графически экспертдиз квалурда... Кье за и чар ахьайдач. Кье зи рикле гьахьнавай кьалабулук квай фикирар са патахь авун пата л йикьар, гьафтеяр кланда...»

Агьур фикиррин пехьи турфанди клани патахь тухузвай, Пейкер чар гьиле амаз мягьтел тирла, кваллиз Кьардаш хтана. Пейкера тадиз чар чуьнуьхна, чин цлахь элкьуьрна, кьил куьрсна, гьуьлуьз вилни янач. И легьзда «Рушарин багьдин са тават» - милайим, кьумрал, кутугай шикилрин, гуьзел рангарин суьрет, хцли, амма гьамиша регьимлу маралдин вилер чуьнуьхна хьиз, Пейкер кисна.

Пейкер фикирри тухвана: «Исятда Кьардаш уф тунвай цел хьиз хьилехьиле дакварнава. Ада фялейрин гафар вичин кьилел гьалчай кьванер хьиз кьабулнава жеде... И касдик са гьамбар хьсан хесетар квазкваз, масадан гаф саймиш тийидай гзаф нагьакь хесетни ква. Вири ялтахвилни уюнар я. Кае алим я, идаз гьидан гаф герек жеда. Зун идав исятда бегьем рахада. За зи чанда кватл хьанвай кьван гафар гьа иналди вири лугьуда. Исятда ам дертлу фуфар алахьиз ацукьнава. Садра адай ван акьатрай... Илимдин кваллахар авун важиблу кар я, амма вилер ахьа авуна гьар юкьуз, гьар сятда хиве авай везифадизни килигна кланда гьа... Чпин кьиле акьвазнавай инсандин уьмуьрдин са пай верчи, муькуь пай пичи хьун, фялейривай эхиз жедан мегер? Асла ваь!.. Собраниедал эхиримжи гаф рахадайла, Кьардаш чир тежедай гьал милайим хьанвай. Ада фялейриз, гьеле лагьана: «Куьн гьахь я, дустар, чак совхоздин кьиле акьвазнавайбурук хейлин кьайгьусузвилер, саймазвилер хьана... Чна чун дуьзар хьийида... Тавуртла, чун екатахсир ксар я...» Аквар гьаларай, вири алай чкадал критика авунин эсер екеди хьана...»

- Поразительно!.. Зун шад я! Фялеяр бегьем камаллу гафар рахана, - Кьардаш Пейкерав яни, тахьайтла, вичвичив яни квалле кьекьезекьезез рахана, чинай капашар чугуна, галатнавайди тестикьзавай гьалда, аладар хьана креслодал ацукьна. - Бутая башламишай критика... поразительно! Акунатаку* хцли хьана. На хиялда, вирида гьа собраниедал кьв&Ц далди гафчал сад авунвай. Фялейрикай бегьем ораторар хьанва. Абур зеррени кичл, игьтият авун киачиз бажарагьлувилелди экьечна, зун критика ийиз рахана. Исятдани зун мягьтелдиз ама. Поразительно! Гьакьикьат, зун шад я!.. Инсанар чи обществодихь галп.ч прогрессдихь, булвилехь, камаллувилехь вилик флзва!

Гьуьлуьн гафар вичиз ван текьезезвайдай кьуна, Пейкер кисна. Ада фикирна: «Кьариба, амма хьсан крарик кьил кутазва. Исятдин девирди, аквар гьаларай, гьар са касдиз обществода адан чка хьсандиз кьадурнава. Гьар са касдиз бес кьадар кьуват, и кьуватдин гьунарлувал квалурдай мумкинвилер тайиннава. Фялеяр сад хьана, уьтквем рахайла, лайих тушир уьтмиш хьанваз хьайи зи Кьардаш, аквар гьаларай, иичиз тайиннавай чкадал ацукьар хьувунва. Инал адай вкьатзавай гафар рикьшай ятла, хьсан я...»

Пейкеран рикле и легьзда шадвилин экуь гьиссер ктекьвена, ам са геренда, гьелени гьалаба кумай гьуйи(>j] рангар катнавай чин элкьуьрна Кьардашаз килигии. Амма са гафни лугьун тавуна мад цлахь элкьвена кроватдал агалтна.

Кьардаша Пейкеран кьуьнелай кьуна, адан чинвичихь элкьуьрна.

— Дуст кас, ана гьикл хьана?! Гатайди зун ятлани, вквар гьаларай, тлар ваз авунва.

— Вун шад я?! - Пейкер гиманлу вилерай гьуь Луьз килигна.

— Эхь, гьакьикьат шад я.

— Заз югьаз кланзава, амма заз ви гафари патар илкьуьриз кичле я. Вун гьахьлу чкадал критика аву па, вуна лагьайвал, гатана. Вавай инаг инкар ийиз же дач. Рахай кьучахар вири зегьметчи элдин вилик ачух даказ рахана. Абурукай садани, заз чиз, тлар алачир ярзаяр кхьин хьийидач, гила, якьин, вирида чпин тла рар, адресар дуьздиз квалурна кхьида. Заз фялейри валай са арзани авун кландач. Эхь, заз тларнава, вун вуж я, зун вуж я? Коммунистар я... За ваз виш сефер да ви гьалатлар квалурна, амма вуна абур дуьзар хьу вунач, эхир абур собраниедал аватна...

— Хьсан хьана, зи вафалу муаллим, хьсан хьана. Заз зи бархунар авахьна михьи хьайи кьван регьят хьанва... Гьакьикьат, за лап рикливай лугьузва, вун перишан жемир зи тават!

- Эхь, заз тларна... Гьукуматни жуванди я... Хзан ни. Лашунин кьве кьилини тларда. Заз садакайни пис рахана кландач. Абур кьвед зи чандин паяр я...

Кьардаш кисна хейлин вахтунда Пейкеран кьилихь акьвазна, эхирни ам кьил юзурна, а пата кваллиз экьечна.

3.

Фикир авурвал хьана, Пейкерал алай гьал акурла, диде, пуд хва, руш адан кьилел кватл хьана. Сифте диде Назаниди кьайгьударвилелди хабар кьуна:

— Вун перишан яз аквазва заз, чан руш, тлазвай чка авани?!

— Кефияр авач, диде... Кьил тлазва, рикл дарих я...

— Духтурдиз эвердани, чан руш?

— Ваь, диде. Гьакл хьсан жеда. Са геренда зунсе кин тур.

— Бес, бала, фу недачни?

— Исятда, диде, кланзавач. Ахпа хъуй... неда. Ди де, зи бубади фронтдай кхъей чарар амани?

— Гына ятлан, абур ви ктабрин юкьва авай. Эййй, бала. Абур ваз кье гьикI хъана... герек хъанва? А бай ниван ви рикIел акьалтнава ман?!

— Заз бубадин чарар чи музейдиз вахгуз кланзава. Гына фронтдай хтай вири чарар кIватIзава.

«Дидедикай уьмуьрда сифте сеферда, за икI, табна», - Пейкера вичин жаваб негь авуна, вичин гьерекатдикай хейлин даклан хъана. «Вучиз за зун, ахпа диде бегьем ерибине авачир чкадал, кьалабулхдик кутада? Сабурлу хъунухь герек я...», - алим агроном кисна.

— Диде, за чIугунвай шикил аку! - Ругуд йис яш хъанвай кьумрал, дидедин ухшар квай гуьзел сурет алай руша, вичи чIугунвай муькьуьн шикил хайидан чинив агудна. - Стхайри хъсан муьгь хъанва лагыана, заз «вад» кьимет ганва.

— Хъсан муьгь я, баркалла, бала!

— Диде, кье зун комсомолдиз кьабулнава, - ла гына Пейкеран юкьван хва Айбек вилик атана. - Ва вай заз и вакъиа тебрик авуртIа жада...

— За, бала Айбек, вун рикIивай шад яз тебрик за ва! Къедлай башламишна, зи хва, вун юлдашриз, поселкадин жегьилриз гьар са рекъяй хъсан чешне кьа\ лурун алакьдай, рикI михьи, намуслу кас хъана 'кIанда!

— Башуьсте, диде!

— За, диде, вун... зи хъсан кьиметрал шадийиз ва, - Пейкеран чIехи хци, вичин вая акьудна. - Юкьван школа кьизилдин медалдалди куьтягьун зи кIеви кьаст я.

— Баркалла, зи азиз бала Араз! - Пейкеран пери шан гуьгьуьлда, шадвилдин хуш гьал гьиссерин лепеяр кьарагьиз башламишна.

— За, диде, кье вакай ингье, и сочинение кхъенва лагыана Акима, тетрадин кхъенвай са чар Пейкерал яргьи авуна. «Пуд лагъай классда авай зи Акима, яраб закай вуч кхъенватIа», - фикирна Пейкера гада дин тесниф кIелна.

«Зи диде багьманчи я. Ада дуьньядин гьич са багьдани авачир, вирт хьиз ширин хважамтам кьван гуьзел, ири ичерин жинсер яратмишнава. Абурукай са жинсиниз зи дидедим тIвар ганва... И ичер инсанри недайла, абуру зи дидедиз чухсагьул лугьузва...»

— Баркала, зи аял. Ви сочинение дидедиз беген миш я. Адак гьич са гафни таб квач. И сочинение вуна куь муаллимдиз кьалурнани, зи хва?

— Кьалурна. Заз адай «вад» атанва. И чарчел за ваз кьилди кхъенва ман. Им куь чIехибуруз кьалурна. Абурузни вуна инсанриз хъсан ичер багьишзавайди чир хъурай...

— Вун сагърай, зи бала. Им за зи альбомда тада. Зи чIехибуруз зи ичер вири чида, зи хва. Абуру заз ихьтин хъсан ичер акьудуниз килигна алимвилдин гуьндуьр тIварни ганва, хва... Вири атIа кIвализ ах лад! Зунни исятда кхведа, - Пейкер меселай кьарагь на. Аяларни, диде а пата кIвализ хьфена. Пейкеран кьиле авай кьалабулх фикирар явашяваш чкIиз баш ламишна. Ада вичин парталар дегишна, хтана аялриз, Кьардашаз фу эцигна, а пата кIвализ хьфена.

Кьардаш фу тIуьна, польто алуькIна, гафни лугьуя тавуна, кьецел экъечIна гьиниз фенатIа, садазни чидач.

Хзан са гьал секин хъайи арада, Пейкер вичин герек документар авай папкайриз килигна, гьа инрай адаз бубади фронтдай кхъенвай сапаб хьиз, кьатариз яна, сад элкьвей, сад пуд пипIен муьгуьрар алай чар жагыана. Виридалай вилик, Пейкер ам кхъенвай вахтунихь - тарихдихь кьекьвена. «13 май 1942йис», ахкуна алимди чар кIелна:

«Зи гуььрметлу Назани!

Сагъ я, саламат я. Гьилел са гьвечIи хер хъана ам кутIуннава, тахъайтIа хъсан я. Югьдини йифдини, са гьвечIи мажал хъайи кьван, зи рикIел алайди куьн я. Зи уьмуьрдин эрзиман мурад - куьн ахкун я. Кьиникьни диривал ина, руфунни клар хьиз, инсандиз муькьва я. Заз захь гьич са затIни тежедайди аян я. Зи кьисметдин гьарайди заз, гьа икI лугьузва! Заз уьмуьрда затIни акунвач. Зун уьмуьрдихь кьарух яз амайла, кьисметди заз инсаф ийида! Закай фикирар ийимир. Куь гьал гьикI я? Квез недайди, цIайкIарас, саймишдай, агьмишдай кас авани? Зи балаяр - Пейкераз, Узданбегаз зи патай теменар це, зи азиз Назани!

Ви уьмуьрдин юлдаш Кагьриманов Мансур. 13май, 1942йис».

Пейкераз гьа са папкадай 1942йисан 25ноябрдиз кхъенвай буба кечмиш хъунин гьакьиндай Красная Армиядин командованиеди раьурнавай перишанхабардин чар гьатна. «...Кагьриманов Мансур Абасович, Ватан патал кьиле феи дявейра игит яз кечмиш хъана...»

«Ватан патал кьиле феи дявейра игит яз... Зи буба кьена...»

И документ кIелайла, рикI чIехи хъайи, Пейкера целлофандин трубка аладарна, цIалцIам чарчел латин гьарфаралди лезги чIгалалди вуч кхъенватIа кIелна...

«РикIелай фин тийидай Назани!

За ваз са гзаф йисара чар кхъенач, себеб сад я, заз куьн: вунни зи руш Пейкер гада Узданбег НКВДди, милицияди ва советрин маса органри инжиклу авунхъай, куьн

негь авунхъай игътият хъана. И чар зи ихтибарлу инсанди, анжах куь гъиле вугун хиве кьурвили, ингъе за вири ачухдиз кхъизва.

Атауба хуьрйя тир, девлетлу хпехъан, авайавачир Советри къакъудна Сибирдиз акъудна, гъа гъана къейи Асад ваз чидач. Адан чъехи хва Аллагъверди, буба советри къадаиди чир хъана, вичин пабни аялар галаз Шекидиз катнаваз хъана. Аллагъвердидин паб аялдал къена. Адахъ са хвани са руш амукъна. Дяве башламиш хъайила, ада хайи диде амачир вичин аялар хуьре авай вахаи къилив хкана, вич Шекидихъ са азербайжанлу дишегълидин квалел фена. Къарикай са юкьуз, ам гъа инай фронтдиз тухвана. Зунни Аллагъверди са ротада са отделениеда хъана. Къарикай са юкьуз, ада заз лагъана: «Ша чна чун немсерив есир къаз тан, советар са рахунни алачиз кланик акатда...» За адаз лагъана: «Зазни и заваллу дяведай катдай са уюн кланзава». Ада лагъана: «Акл хъайила, немсери гъужум авурла, гуьлле галукънаваз къуна, чна чун къилихъди са лекъез гадарда». Зунни Аллагъверди, гъа икл ийида лагъана, меслят хъана. И фикиррилай гуьгъуьниз са гъвечи вахт алатна, немсери сифте чун тупарай яна, ахпа абуру чал танкар гъужумдиз ракъурна. Чи рота къулухъ члугъазвайла, зунни Аллагъверди, дергецди къатл авур векъин къалар хъиз, къаруш авай са лекъе ярх хъана. Са вахт арадай фенач, урусри акси гъужум авуна, немсер къулухъ гадарна. Ина хъайиди, хъана!.. Чун акуна. «Вучизкуьн са затлни техъанваз инал къатканвай?» - лагъана чи офицерди хабар къурла, зун къалурна, ламран хва Аллагъвердиди гъарайдал лагъана: «И касдиз немсерив вич есир вугуз кланзавай... тлмил амай зунни гъада гелелай алудиз... Ада чи солдатарни яна, зи вилиз акуна, им кулаклин хва я! Хаин я! Хаин я!»

Аллагъвердидин фитнедал бинеламиш хъана, военный трибуналди заз яна къиникъин приговор акъудна, амма янач, штрафной батальондиз ракъурна. Жибинда яна къиникъин приговордин копия аваз, зун гъужумдиз физвай солдатри вилик кутуна заз лагъана: «Жуважув Ватандин вилик гъахъ хъия, гъунарлувилер къалура». Зун рикливай, чан эцигна гъужумдиз фин зи риклел хъсандиз алама, мад затлни зи риклел аламач. Зун и патай а патаз гуьллеяр фенваз немсерин гъиле гъатна. Абуру зун сагъар хъувуна, чпин полицияда къуллугъдал эцигна. Немсериз зи жибиндай военный трибуналдин приговордин копия жагъана къван. Заз ихтибарвал авуна... Им зи татугай уьмуьрдин куьруь тарих я... Ибур вири за ваз кхъинихъ еке метлеб ава, зи гъуьрметлу Назани! Зи иви, зи хайи руш, зи мидядин, зи душмандин хайи хъиз паб хъанва. Эхъ, эхъ! Зи Пейкер зи душман Аллагъвердидин хва Къардашаз фенва. И хабар заз чи патара авай зи дустари гана. Гъан йикъалай гуьгъуьниз заз и яргъал / чилелни я ахвар, я къарай амач. Зун ватандикай, клава (ликай, хайибурукай эбеди яргъаз авур душман, Ал/лагъвердидин гъуьлягъ зи руьпш месик ква... Инлай еке, агъур мусибат авани, Назани?! А касдиз вичин чъехи буба Советри терг авурди чиде. И чар гъиле авай касдиз ихтибар ая. Ада ваз/вуч авун лазим ятла, якъин ачухдиз лугъуда. Къе зун, анжах руьгъ сергъятсуз къарсатмиш яз, ватан гъарам яз ама. Жуван хъандиз душман яз ама... Пака рекъида. Къейилани зи руьгъ секин жедач, Назани! Заз зулум ийимир! И чар гъиле авай касдиз яб це, зи гъалалдин паб, зи рикъга пай! Акл ая хъи, зи рикл, руьгъ секин жен! Вири ваз зи векилди лугъуда. И чар вав вугай кас аку гъа, аку! Мукъвалмукъвал аку! Ада лагъайвал ая! Заз са тлуб чар кхъихъ!

Вуна эхи авур, ви вири азабрис сеbeb хъайи къарагуьн гъуьл - Мансур...»

2. «МЕЗ ШИРИН, ВИЛЕР ХЪУЬРЕЗВАЙ - ДУШМАН...»

— Инсандин язухнк атун ла зим я, адан гъайиф члуюунни ку тугнава..

— Эгер инсан, халис инсан ятла, ам клева гъатдач, я рекъидач, ам анжах чан алай инсанрин, ах па къведай несилрин риклериз гъахъна, гъа гъанра эбеди экв яз яшамиш жеда .

(Къуьзубурун диалог)

Чар клелна куьтягъ хъайила, Пейкера вичин пелелай алахъзавай гъекъ капашдал мишъна, ам электрик экуьнай Ригадай кхъена гъанвай масан мебелди, гъич. лел хранвай гуьзел гамари, уьмуьрда герек жезвай тех*л. никади: приемникди, телевизорди, магнитофонди, телефонди... безетмишнавай квализ килигна. И легъе' да квалел авай вири къулайвилер риклиз къайи хаталу гъуьлягъдин вилерай килигна. Ина авай затлни акунани кланзамач. Пейкера вич месел ярхна, вилер киреждай асуннавай къавуз туьклуьрна. И арада, агрономдиз дуьньядин инсанри къени авунвай «чин алай пад» кланик хъана, вич а къил акун тийизвай, вилер буьркъуь ийиз алакьдай къван хъипи, мефтледиз гъахъдай пехъи ишигъ авай бушлухдиз аватиз акуна. Гадар хъана Пейкер месела къарагъна, амма адавай вичивайвич хуьз хъанач ам метлерихъ поддал аватна, инал къил къужагда чуьнуьхна шехъна. «Пейкер! Пейкер! - агроном дишегъли бирдан вичивичиз теселлу гуз алахъна, - «Гъина ава вун, Пейкер?! Ватанда авани, тахъайтла» а патан дуьньяда», ви ажизвал вуч я?.. Им, гъеле эхирзаман туш. Къанни цлуд йисалай, чан алаз зи буба къецепатан уьлквейрай хтайтлани, зириклиз ам чими хъижедач... Ада душмандиз са юкьуз къуллугъ авунатлани, ам зи буба туш, туш, туш!» Пейкера тади кваз, «уб^лттн ч?}g^{mm}», пи пвфгщд.!

хъвуна. «Пъарикаи, ра, Лока#я Шеч? Ш№ЯВЖМа: «чна чун алачиз кІаник акатда...» За адаз ласкана: «Зазнииза валлу дяведай катдай са уон кХанзава...»

— Алчах! Вун амат!ани, бубавиле хиве къадайди⁷ гьим я?! Вун амат!а, хаин яз а^іа. Хаиндиз завай эл къвена килигизни жедач!

— Вун нихъ галаз раха^ва, бала? Телефонии яр гьал ала! - кІвализ атан Пейкеран диде мягьтел хъана.

— Зун раханач, диде^Фадии я жеде ви япара гьа тайди...

— Ша, ша! Гила хьайитІани са кІус фу неъ, чан руш!

— Исятда, диде.

«Бубадин чар» «саламат» чкада чъунуьхна, Пейкер вилик квай кІвалин столдихъ атана. Ада ина кІанздакІанз са тІимил къван хинклер тТуьна, аруш хъанвай еперин гьамбар хьиз къалабулук фикиррин есир хъана, ам мад вичин кІвализ хъфена.

И чар «а патан дъуньядай» хкайди вуж я? Ам заз чир жедач жал? За и чар Къарцашав вугудани? Ваъ, ваъ! За вири сифте ахтармишда. Белки и «бубадин чар» авантюра я. Буч хьайитІани жеда. Зун, гьар гьалда, къил уяхди хъана кІанда. Эхъ, гьар са камуна мукъаят кІанда... Инсанриз килигун... рикГивай килигун чарасуз лазим я... Душманар, чун хьтин Ватан, халкъ патал чан гуз гьазур тир, гьуьрмет авай алмирин геле къекъуьн, чун беябур авун патал алахъун фадла ашкара къуьруькар я...»

Пейкер фикиррал еке, гьвечи къелеяр эцигиз, абур чкІуриз, йифди ксанач, я Къардашни кІвализ хтанач. «Им гьиниз фенва? Ада гьина йиф акъудзава... Им яшинда тахьай дуьпуьн хъанва...»

2.

И юкъуз «Пакаман ярар» совхоздин партийный, комсомольский организационни ва рабочкомди фялейринни къуллугъчийрин умуми собраниедиз эверна къван. Анал «Государство иеси тир малмулк вилик тухунин ва саламат хуьнин сифте нубатдин серенжемар» темадай и совхоздин директор Асадов Къардашан доклад эцигнай. Докладчиди яб гузвайбур вичел чІугур ялавлу гафар, метлебдиз дерин мисалаяр, тешпигьар, чешнеяр квай къиметлу суьгьбет авуна. Ада чкадин шад ийидай фактар квай хейлин мисалар гъана, хъсан дуьшуьшар ахъа авуна, къени, чешнелу крарикай ихтилатар авуна.

Бес шад жечни. «Пакаман ярар» совхозди далбадал са шумуд йисуз вичин майишатдин планар тамамарунин, адан девлетар артухарунин серенжемра областда сад лагъай гьуьрметлу чка къунва. Совхоз чи Ватандин столица Москва да авай Вирисоюздин Халкъдил Майишатдин агалкъунарин выставкадин эбеди иштиракчи яз гзаф йисар алатнава. Адан гуьзел ва дадлу «мишар акур ва дадмишур ксар мягьтел амукъзава. Эхиримжи вад йисан къене «Пакаман ярар» совхоздиз, иллаки «Рушарин багъдиз» килигиз, абурун тІварван хкажай, абурун девлетар тарифлукъуьр авур инсанрихъ галаз гуьруьшмиш жез вишелей виниз чи Ватандин ва къецепатан уьлквейрин специалистрикай ибарат делегацияр атана. Абуру совхоздин «Яру ктабда» чпин разивилин, шадвилин, мягьтелвилин ялавлу гафар кхъена, ина алахъзавай фялейриз, специалистриз, руководителриз чухсагъул, баркалла лагъанва.

Совхоздин майишат вилик тухунин карда вири иегьметчийри намуслувилелди иштиракзава. Абуру, ина адет хъанвайвал, гьар юкъуз пакаман и къилий башламишна чанрикІ эцигна совхоз къени ва абад авунин кІвалахра гьакъисагъвилелди зегьмет чІугвазва. И камаллу зегьметчийриз къулай яшайиш, шад ва туьквей уьмуьр анжах государстводиз кІвалахуни яратмишдайди хъсан чида. Гъавилий абур чпин хсуси майишатда - усадьбайра, кІвалера, совхоздиз манивал авачир сятда кІвалахзава. Ина фялейрин гзаф паюни хсуси майишат, анжах гьа гьакГан са машгъулат яз гьисабзава. Адак уьмуьр патал метлеблу хел яз умуд кутазвач. Фялейрин са гзаф хзанри государстводи эцигнавай, вири къулайвилер авай кІвалер къачунва, абур гьа гьанра яшайиш жезва. Поселкада шегьердин шартІарив баранбар яшайишдин ва культурадин дараматри кІвалахзава. Ина авай культурадин дворец Талабагъ поселкадин дамах я!

- Коммунистри, комсомольцийри, - лагъана Къардаша вичин докладда, - чи поселкада - совхозда гьакъикъат, зегьмет чІугунин, яшайишда чеб къиле тухунин чешне къалурунин ва ватанпересвилин крада аламат жедай нетижаяр къазанмишнава. Абуру гележег

дани чпиз хае, лайихлу кІвенкІвечивал ийидайдак якъин месэла я, чна еке умуд кутазва. Гьина зегьметдин маяк ават!а, гьинай баркал^увал алай тІварцин ван къезват!а, гьа гьана авайбур коммунистар, комсомол тир фялеяр, специалистар¹ я. Чи партиядин вафалу рухвайри чпихъ галаз вири халкъни вилик тухузвэ.

Чи вилик цІи цІийи еке жавабдар везифаяр акъвазнава: цІийи чилера, чи алмирини фялейри яратмишнавай цІийи - къиметлу емишрин багълар кутуна кІанзава. Чна поселкада са шумуд цІийи кІвалер эцигна кІанзава. Фялеяр герек цІи, эхъ, цІи! Вири цІийи, вири къулайвилер авай кІвалериз экъечІин. Совхозда некІедин, къарамаларин къадар са гзаф артухарна кІанзава. Чавай и чІехи везифаяр къиле тухуз жеда, юлдашар! Чи гафчІал, кар

сад я, чи дуствал хайи хзандинди я!

Къардаш, пелелай яйлух элягъна хъиз, ацукъна. Залда докладчидилай разивилин рахунар къызгъин хъана.

— Доклад куьтягъ хъана, рахаз кГанибур авани, юлдашар? - парткомдин секретарди хабар къуна.

— Заз гаф це! - Бутай, рехи, яргъи кутугай спел рилай, уьргууждал тванвай - лацу кылелай капашар чГугуна, чекистдин къешенг парталар алаз къарагъна. Ада вичин къула авай гъяркъуь чГул руфунал туь кГуьрна, галифедин жибиндаи книжка акъудна.

— Гаф види я, Бутай халу! - парткомдин сек ретарь, желеб, дирибаш, ири, чГулав вилера шадвилин хъвер акъвазнавай жегъил кГвачел къарагъна. Бутай трибунадихъ атайла, секретарь вичин чкадал дворец дин сегънеда эцигнавай президиумдин столдихъ ацукъ хъувуна. И кыл а кыл инсанрай аГанвай зал кис на. Абурукай гъар са касдиз Бутай вичин хайи буба, стха къван хъеан чида гъа - гъа хайибур къван кГан ни ийида. «Поселкадин буба», «Бутай - буба», «Боль шевик - Бутай...» Адан и тГварар тек са Талабагъда ваъ, вири районада, гъеле областдани машгъур я.

— Юлдашар! Зи азиз ватанэгълияр, зи хайибур! Чна чи гъуьрметлу директордиз яб гана. Ам гъахъ я, чи къуншийрив гекъигайла чяхъ еке... эээй! Лап зур ба, зеррени гъуьжет алачир агалкъунар, артухвилер, гъунарлувилер ава. Чи багъларни хъеан я, чи инса нарни гъар са жигъетдай: илимдиз, тежрибадиз ар тух я! Чахъ еке къулайвилер авай аваданлухарни хъанва. Гъуьжет алач, гъакГ я. Чи гъунарвилер, агалкъунар вири чав гамукъда, ибур гъич садавайни чи Талабагъдай къежел гъаз катиз жедач. Чна, куь рикГел ала жеди, алатай гатфарин гъа гъи береда, чи поселок Талабагъ ва чи «Пакаман ярар» совхоз коммунистический зегъметдинни яшайишдин маканар ийида лагъана, гъа и гъуьндуьр тир трибунадилай гаф вуганайни? Вуганай. Чна вуч авуна?

Бутай бирдан директор Къардашахъ элкъвена, вилерал алаз хъайи айнаяр ада пелел хкажна, ам хейлин вахтунда директордиз килигиз кисна акъвазна. Залда кушкушдал рахунар къекъвена: вирида инал Бутаявай къариба хабарар чир хъун гуьзлемишзавай.

— Чна вуч авуна? Де, вуна лагъ Бутай халу! - Къардаша рикГивай вичин теклиф эцигна.

— Чна хиве къунай: поселкада авай вири инсан ри - санлай гъар са инсандин къайгъу чГугвада, гъар са инсандинни виридан гъакъиндай. И кар чавай кыле тухуз хъанвани, ватанэгълияр?! Бегъемдиз ваъ. Ин гъе, ибурни квез фактар: яслидин цлара им гъикъван вахт я, жанавур хъана къув ягъиз гар къекъезва. Ясли бегъем туширвили, бубаярни дидеяр кГвалахрал алай куьли аялар, исятда ял яназ кГани чпин бубай ринни бадейрни кГула гъатнава. Бес и къуьзуьбурун язух тушни. Якъин а аялрин дидеярни бубаяр сов хозда кЕвалахрал ала. Им сад! Къуьзуь хъанвай пен сионерриз усадъбайра ва кГвалера куьмекар ийизва, амма арабир ийизва. Абуру чи бубаярни бадейр я, комсомол балаяр! Куьн гъар юкъуз, гъар са сятда абу рун кГвале, усадъбада, къилихъ хъана кГанда. Абурун балаяр Ватандин дяведа кечмиш хъана... Чебни чи власть, чи колхозар патал чанар ганвай ксар я. Ша чун и къуьзуьбурун вужар яГла килигин.

Бутая саса къуьзуьдан тГвар къуна, ада советрин власть патал колхоз вилик тухуз алахъна гъикъван зегъметар к"гачунатГла лагъана.

Куьгъне коммунистди, чекистди чи малмулк, чи девлетар, чи зегъметдин бегъер гярда жуван вилин нини хъиз хуьниз эверна.

- Чи поселокда ва совхозда угъривилер амач ла гъайГани жеда, амма тектуьк ксари, за абурун тГва рар къадач, (прокуратурадизни, милициядизни хъел В къведа),... чинеба государстводин девлетдиз хиянатвал И ийизва. Чи совхоздин кыле авайбуру девлет ихтибар авунвайбурал еке гуьзчивал авуна кГанда. Абурун кГвалахар мукъвалмукъвал ревизия авуна ахтарми шун шартГ я...

Юлдашар! Зи азиз ватанэгълияр! Заз куьне кГвалахзавай никГерай, багъларай араара чи са бази чГуру крарикай ихтилатар ийизвай ванер къезва.

Жедачни, гярда вичиз чидай чГуру кГвалахдикай, гъакъсузвикай, туьхГуьр хъувунин фикиррикай инал жуван жемьтдин вилик, ингъе, инал алай чи виликкъилик квайбуруз лагъайГла? Заз чиз, лап хъсан жеда. Буюр гаф куьди я!

Бутаян гафари руьгъламиш авур фялейрин хейлин векилри чпиз акур, чидай, чпел дуьиуьд хъайи чГуру крарикай, саймазвилерикай уьткъемдиз суьгъбетар авуна, абуру дирекциядивай вири кимивилерал тади гъалда эхир эцигун истемишна.

Гъа йикъан нянриз «Пакаман ярар» совхоздин директор Къардаша, вичин вири виликкъилик квай къуллугъчияр кабинетдиз кГватГна. Ина парткомдин секретарь, комсомолдин комитетдин секретарь, рабочком, кылин агроном, экономист, завгар - инженер, совхоздин эцигунарин крар кыле тухузвай инженер, бригадирар авай. Вири ина кГватГ хъанвайбур къе кыле фейи совхоздин фялейринни къуллугъчийрин собраниедал совхоздин кыле авайбурун адресдиз авунвай гъахълу критикади фикиррик кутунва. ИкГ аадиз, собрание кыле фейи йикъан нянриз кГвалерихъ итимар

атана, телефонрай гъарайна чеб директорди вичин кабинетдиз кватунин серенжем, гъаклан адетдин нарядар гузвай суьгъбет патал кыле тухвай кар туширди вирида къатланвай. Инал ацукънавайбурукай, якъин кар я, садкъведан кТвачер чиликай хкатнавай. Абуру чеб лап риклин деринрай къуллугъдай акъудунал разивал гузва. Амма ибуруз чеб суддиз вугунхъай кичле я, гъавилияй ял къунваз, директорди сив ахъа авун гуьзлемишзавай.

Вири кватI хъайидалай гуьгъуьниз, директор Къардаша телефондин трубка къачуна, лагъана: - Юлдаш Исмаилов! Вавай исятда атайтIа жеда. Чун вири чкадал ала. Зи кабинетда кватI хъанва. Са акъван вахт алатнач. Чина гумрагъвилин, акъуллувилини нур авай, юкъван буйдин иеси, райкомпартиядин секретарь Исмаилов Шамхал Саламович атана, ада виридаз «саламахшам» лагъана, ам ири камаралди фена директордин мукъувай столдихъ ацукъна.

- Башламиша юлдаш Асадов, башламиша! - Шамхал Саламович, совхоздин къуллугъчийриз ки лигна.

Асадов Къардаш гъиле кьве чар аваа, къарагъна. Адет хъанвайвал, сифте гаф сивяй акъуддалди, ам санхъайсанихъ кабинетда авай къуллугъчийриз килигна. Бурма, цвелин кылер рехи хъанвай кыллелай капаш чIугуна, гъяркъуь хур хкажна, къумрал кутугай, тIимил къван яргъ алай чина атIугъай биришаг» дуьзарна, чIулав ири вилер къуллугъчийрин чинра атIумна хъиз ада башламишна:

- Юлдашар! - Къардаш хейлин кисна, ацукъна вай къуллугъчийрин вилериз килигна, абурукай кыл агъузнавайбур акуна, хъел акатна, вичивайвич «хуьз дахъана», даварна. - Завай рикI секиндиз инал ацукънавай са бязибуруз зи патай ихтибарлувал амач, зун абурухъ инанмиш жезвач. Абуру гафар вуруз, кар тийиз чеб русвагъ авунва. А ксари чпел тапшурмиш навай пачалухдин жавабдар везифаяр, жавабдарсуз вилелди кыле тухузва. ИкI лугъун гъеле затIни туш. Абуру чпин везифаяр къайгъусузвилелди, бюрократ вилиз кыл янавай, негъ тир чиновниквилелди гъа са гъал уьтурмишзава. Абуру чи рабочий класс алдат мишзава, къарсатмишзава, чи партия, гъукумат, чун кыле акъвазнавай жавабдар инсанар алцуларзава. Рабочийри гъахълудаказ зун ва совхоздин къуллугъ чияр, инал ацукънавай куьн критиковат авуна. Бу чиз лагъайтIа, аквар гъаларай, заз зи къуллугъчийр садни хъсандиз чидач. За абур яргъи югъди квел машгъул ятIа аквазвач. Зун хейлин вахтара къуд цлан есир хъанва. За, абур квел машгъул ятIа, чирда хъи, чирда! Зун исятда, са бязи инсанрин патахъай агъур приказар акъудиз эгечIдач. За квез виридаз кIевелай эверзава: бес я, юлдашар, куь чкIайвилер, къайгъу сузвилер, бес я! Бес я куь бюрократизма, куь волоки та, куь саймазвилер! Чун рабочий класс дин вили к беябур хъанва, стхаяр. Исятда, инлай хъфена, куью вирида, заз куь кIвалахар дибдай хъсанарун пам м и вири герек чарасуз шейэр, серенжемар квай донесенияр кхъихъ. Абур герек, пакамахъ сят кIуьдаз зи столдал жен! Гъида гъидач, гъасятда кIуьдалай ам кIвалахдални кьвен хъийидач. Бес я!

Къардаш ацукъна. Адаз вич кье хъиз, юнсуз, къилтум, къирехбужах авачиз, бегъем метлеб тайин тушиз рахай дуьнуьп чидач. «Гъинва Къардаш ви ялавлу гафар, ви къизмишвал, сабурувал».

Кье Къардашаз вичихъ дерин къатIунар авачирди, майишатдиз руководство гунин карда бегъем тежриба авачирди якъин хъана.

Ихтияр къачуна секретарь Шамхал Саламович рахана:

- Юлдашар! Зун, дугъриси, куь агалкъунрикай цIийи ихтилатдиз яб гуз атанвайди тир. Совхоздин общий собраниедал хъайи ихтилатар, дугъриси, гъакланбур хъанач. Абур фадлай дигмиш хъанвайбур тир. Абур кье лугъун чарасуз герекбур хъана. А ихтилатри, абур гъикъван квез агъур ятIани, дугъриси, куь терхеба хъанвай, ахпа виликандалай хейлин яваш хъанвай, шаксуз, хейлин къайгъусуз хъанвай еришдив дуьзвални дирибашвал вахгузвайбур хъана. Дугъриси, гъа и «толдихъ за кьенин собраниедин протокол ва къарар кIелна. И документар, юлдашар, квез, къедлай къулухъ хейлин варцара намуслувилелди кIвалахдай программа хъунухъ рабочий классдин мурад тирвал, чи партиядин райкомдинни мурад я. Юлдашар! Кье рабочийрин сивяй шаксуз, шаксуз чи обществоно патал жавагъиррилай багъа гафар акъатнава. Чи обществодин кылин ва къудратлу къуватрикай сад тир, чи хайи рабочий классди квез еке ихтибарлувал авунва, куьн майишатдин кыле эцигнава. Адахъ шаксуз, шаксуз, квевай хъсан кIвалахар истемишдай ихтиярар ава. Адахъ шаксуз, куьн баркаллувилини кIукIушриз хкаждай ва я негъ авуна агъуз авуддай къуват, алакьун, жуьрэтлувал ава! Дугъриси, рабочий класс, чи обществодин мукъаят ва регъимлу буба я, чун вири: алимар, специалистар, къуллугъчийр адан вафалу веледар я. Гъи алимди, гъи гъвечIи ва я чIехи специалистди и кар инкар ийизватIа, абур ягъалмиш я. Камаллувал инсандиз хийирлу зегъметди, кутугай уьмуьрди яратмишзава. Дугъриси, рабочийрин камаллувилел гъич шаклу тахъун лазим я! За къатIузвайвал, рабочийри квез авунвай туьгъметри, куьн къарсурнава. ИкI хъун пис кар туш: рабочийри куь акъвазнавай вир, чпин вацI ахъайна рагъул авуна жеда. Айиб авач! Ада куь вирик еке гъерекат кутурай, куь чанар сагъ уьмуьрар яргъибур хъурай. Гъа и мурад рабочийрихъни ава. Гъа им абурун гъар са гафунай аквазва. Обществодин членриз, вири къулайвилер туькIуьрзавай рабочийриз, шаксуз, шаксуз, куьн майишатдин кыле акъвазнавай

инсанар гъар са патахъай михъибур, намуслу, гъейратлу ксар хъун - гъалалзадаяр хъун клевелай кланзава...

4.

Вири къуллугъчяр и йикъан, гъаки и йифен суьгъбетдилаь гуьгъуьниз рикливай фикирлу хъана. Яб гайибур къенин ихтилатри умудлу ва шад авуна, абур хъсан ва масан крар ийиз гъазур хъанва. И йифиз «Пакаман ярар» совхозда хейлин инсанар асла ксанач. Абур саки вири Ватандин, поселкадин, хайи хзандин къайгъуяр рикле аваз ахварал фенач.

Асадов Къардаш гъа и йифиз чугуна куьнуьчи Бутаян варцихъ фена, адаз минетдал эверна.

— Бутай дах, чан Бутай дах! Захъ пакадал хъи вегъ тежедай крар ава, ваз минет хъуй, къежел экъечI - Къардаша варцин а патахъай «вуж я?» - суалдиз, ихътин жаваб гайила, варцин хъиткъердал кIуф эциг на и гафар лагъана къван.

— Къардаш?!

— Я, Къардаш я, аламат жемир, дах... Чарасуз вун герек я!

— Зун йифиз вахъ галаз... саназни фидач. Вуна зун рекъида. - Бутая рикливай ян, зарафатривай ян, чидач, икI жаваб гана. - Ваз зи хъел ава. За, ви пехи рар атIа, адгъарагдал къатхуна, дуьздак акъудна Къардаш... Ваз жемятдин юкъвал гзаф тIарна. Ваъ, къведач. Вуна зун рекъида... Зи къуьзуь чандин къан ви хиве тахъурай!.. Ахлад секин хъухъ! Пакамахъ вуч кландатIани, пуд кас шагъидар алайнал лугъуда, къин хъуй лугъуда. Исятда геже хийир!

— Я дах! Ваз минет хъуй вар къван ахъа ая! Эку ван кIвализ къван твах, гъана за вавай къве касдин гъакъиндай хабар къадайвал я...

Хейлин вахтунда варцин далудихъай са жавабни ганач. «Аданди, аквазва заз, зун зарафатдал вигъин я... Зерре кичIе кас туш. Къе ада, собраниеда авай фялейрик юзун кутурвал заз ақуначни!.. «МуртIарив икI хъанай, акI хъанай: тIуьнай, тарашнай! Директор туш гъакIан аюх я...» - лугъуз куьн дири я, кисдач, амма инал - собраниедал кисда вири, ачухдиз лагъана кланда!..»

Варцин а патахъай вансес ахкъатнач. Къардашаз хъфиз кТанзавайла, чилий экъечIайди хъиз, Бутай адан велик акъваз хъана.

— Ша, гъиниз кландатIани фин, ихтибарлу бала - Къардаш. Зибура зарафатар тир. Вун инсан я, вахъ за ихтибар ийизва. Зун герек хъайила, вилчин ахкунта вуна, вацДуз, цIуз гъахъайди я, душмандин хаталума канриз, магъарайриз гъахъна, абур таримар авур кас я. Зи гъар са стIал иви революция патал авур кар, гъу нарлувал я, жув къурбанд авунин шагъид, сирдаш я!

— Заз вун контордиз атун кланзава, дах. Касни чаз шагъидар герек авач. Зи са шумуд суалдиз жа ваб це. Ви ихтилат за къатIузвайвал, яргъиди жежд. Заз чида, дах, ваз чи аваданвал чандилайни кланда, гъавилий ви гъахълу критика за тербия яз къабулн* ва... Ваз минет хъуй, заз зи гъалатIар туьхкIуьр хъи йидай мумкинвал це, дугъри рекъер къалура. Вахъ собраниедал лугъун тавунвай гафар гзаф ама, абур вири заз ачух ая!

— Ша фин, хва. Заз шагъидар хъайитIани кичIе туш. За таб ийидач. Гъахъ патал зун къейитIани, за уфни лугъуда.

Са бязи руководителриз, ихтибарлу бала, критика атана чеб къадай вабадин азар къван даклан я. Вун абурукай туширди, заз чида. Амма, заз ви гуьгъуьлни атIа, собраниеда са жуьре кутад хъанваз ақуна...

— Поразительно! Дугъриданни, зи гуьгъуьлни ку тад хъанвай, Бутай дах. Ваз гъикI чир хъана эхир?

— Заз, итимдин чиниз са вил ягъун бес я. Адан рикле хъел авани хъвер, якъин чир жеда, ихтибарлу бала. Заз ви рикле зун рахадай арада хъилен цIай куь кIвенвайди ақуна. Ам исятда, амани амачни, заз чир жеда. Эку авай чкадив агакърай, за ваз гъакъикъат дуьз лугъуда.

Ииф фадлай къулалай алатнава. Араара поселка

да дагъларинни дерейрин вилериз таквадай, амма атирар гвай дагъвийриз хуш тир мугъман - зериф шагъвар къекъезва. Адав исятда я цуькверин, я векъерин атирар гвач. Шагъвардин лепейри. анжах живедикай азад хъанвай, халкъди лугъудайвал, «хъуьтIуь рухсат ганвай чилин» зериф, марфади чуьхвенвай цуьк хъиз, михъи дагъви тават рушан атир гилагъзава. Цава, вахтIлав, йифни югъ чин тийидай «манийрин кIватIал» цавяр нуькI вичин магъаматди машгъул авунва. Вацра, гатфарин сифте куьчери цифера сирнавзава. Ада, гагъ рагъул цифедик экечIиз, гагъ хкечIиз чилел алай, йиф уяхдиз акъудзавай инсанриз гуьзел тамаша къалурзава.

— Дуьньяда уьмуьрдин къадир авай вири инсан риз, - Бутая вацраз килигиз, мягътелвал ийизвай Къардаш къуьнелай къуна акъвазарна. - Ингъе ихъ тин варз алай йифер хуш я. Аквар гъаларай, ихтибар лу бала, ихътин йифер вазни хуш я.

— Гзаф хуш я, дах. Гъайиф! Тебиатдин гуьзел шикалар бегъем такуна, адан ширин ванер, жуваз кланивал жув тух жедалди, риклин деринриз къалур дайвал, къалабулух фикир, тади квай къайгъуяр ава чир вахтар гъатзавач...

— Абур, за кьатгузвайвал, жуван ажувал инкар авун патал жагъурнавай ихтилатар я, хва. Тебиат дин деминикай гьамиша кеф хкудна кьанда. Герек ви кГвалах гьамиша тебиатдин деминик кваз кьиле фин. АкI хъайила, инсан галатдач. Вуна кIвалахдайла, их тибарлу бала, ваз цав, адан шикитгар, чил, адан шики лар акуна кТанда, вахтарин: гатфарин, гатун, зулун, хъуьтIуьн ванер гьар са сятда ви япара хьана кьанда. Гьар са вахтунихъ вичин ванер, вичин атирар авай вал, кьайгъуярни ава. Инсанди герек, вич тебиатдин кьужахдиз бегьем гадарнаваз жен.

— Вахъ галаз ихтилатар ийидай, секин вахтар кьанда, Бутай дах. Исятда рикIик гьалаба ква.

— РикIик гьалаба кваз хьсан я, ихтибарлу бала! ТахьайтIа, ам пиди кьада, вун азарлу жеда...

Кьардашни Бутай конторади гьахьна, экв куькIуьрна, абуру рак акьална. Къецепатян ванерсесер вири бирдан кисна, вучиз лагьайтIа абур цларилай къеце амуькна.

- Зун ви вилериз килигна, хва, сифте гаф бирдан Бутая лагьана. - Абуру заз лагьана - «Чи иесидин чанда хьел ава, амма а хьел масад я, адаз вичин хесетдин хьел ава...»

— Поразительно! Вун зеррени ягьалмиш туш, дах, намусдал кьин хъуй, за дуьз лугъуза! Эхъ, исятда зи чанда авай хьел, анжах за зи уьмуьрдихъ элкьуьрна вайди я. Заз зи гьаламлар туьхкIуьриз кГанзава, за ваз, итIе куькIиз эрзава! Баркалл, зи ихIибарлу ала, бакалла! Эртух геж хьанва кар ав ч. Чи чIал эбед сад я. тIа чун - тIа мус тIа халкь и кьиле акьва навайбу я, ч а ч < обI шество амай набутар тIа ири сагIар хьий8да, уьмIьр дин рекьер вахънав0йбуруз дугъри рекьер кIахлурда амма мIад бур аваллам тIа шиз, хк0дай хатIу азар тIа ири кIа Iалар тIа р кIа чна, ч общестIа дикай амай тIа сван кIа керх ий8да!

— Баркалл, зи ихIибарлу ала, бакалла! Эртух геж хьанва кар ав ч. Чи чIал эбед сад я. тIа чун - тIа мус тIа халкь и кьиле акьва навайбу я, ч а ч < обI шество амай набутар тIа ири сагIар хьий8да, уьмIьр дин рекьер вахънав0йбуруз дугъри рекьер кIахлурда амма мIад бур аваллам тIа шиз, хк0дай хатIу азар тIа ири кIа Iалар тIа р кIа чна, ч общестIа дикай амай тIа сван кIа керх ий8да!

— Вун, собратIадал лагьанай: «Чи соIхозда, тIа зим ир чкай ал прокIатурад в, милиЕиядив кьаз ву Чаназ кIа тIа, вягIтедай тIа вьен тIа извай IгьаясузРксар ал тIа...» АбВр вужарРя, БутаIа дах? - РКьардаш0 кьала-булук кIа аз лап рикIивай хабар кьуна. - Им зи эхи римжи суал я.

— Абурукай сад, Бедевхан я, ви кьилин складар: багълар, куьнуьяр гвайди. Сад ви багъларин кьаравул Еиле кГвалахзавай, Кьутай я. Ам багъларин кьаравуд туш, абурун кьанлу я. Ада эвлэнэвлэн ичер чпиз, ви чиз кIа тIа зава, яни алудзава. Пуд лагьайдини маса кьаравул - багъларин кьалум - Сутум я...

— Лап хьсан!..

— Къецел экв хьана, хва. Зун куьнуьйрал фена.

— Экв хьана... - Кьардаша фикирлу яз куьзуьдан гафар тестикь авуна.

Бутай гьиле авай аса, вилегьдиз вилик пата акIуризакIуриз, дирибашвилелди рекье гьатна. Адан, бухарадин бармак алай кьил, адет хьанвайвал, араара, юзурзавай. Им дуьнья акунвай куьзуь касдин кьиле гьатзавай фикиррин кьарибавал тестикь авунин ишарая я кьван. Директор варцел аламаз, Бутай гьелерагьул, амма хъуьтуьл шавгьар кьекъезвай багълариз гьахьна. Кьардаш кьайгъуяр артух хьанатIани кIулай агьур, герек авачир пар аватай хьиз, беден кьезилдиз, куьчедал экьечIна, мигьидихъ рекье гьатна. Цавяр нуькI, гьелени киснавач.

3. ВАК АКВАЗВА - ЛИШАНДИЗ КЪАЧУ!

- Сабурлу хьел атурай! Ада игитдив душман гьар са патахъай ахтармшиз тада.

- Сабурсуз хьел атун завал я! Адак умуд кутун четин л... Хьиле сабурсуз авур игит касдиз, вичин хуси кьувавдикай бала хкатда...

(«Рекьерин блокнотдай»).

I.

Поселка уях хьана. Инсанрик юзун акатна. Малкьаради, кIвалин кьушари ван къачуна. «Гьа и муькьва пакаман хурушумриз, элуьхьиз, иесийрин варар хуьзвай кицIер, вуна хиялда, Талабагьда яшаммиш жезвай вири инсанар чинрай чир жезвай хьиз, абур куьчейриз экьечIайла, тумар кьекьуьриз секин хьана, - фикирна Кьардаша. - Халкьди лугьуда - ийф акьатна экв хъайила, кицIери чпин везифаяр, вансес тавуна, инсанрив вахгуда, чеб ксуз фида. Дугъридан, инсанар кьарагьайла, кицIер ксуз фена... И мез авачир, амма акьуллу гьайванри чпин иесияр тир инсанриз вафалувилелди кьуллугъ ийизвай... Тапшурмишнавай кIел, хеб, верч... гьеле «кьамир гьа!» лагьай фу, як... недач,

хуьда. Чилин зиянкаррикайни хуьда цавунбурукайни... Гишила рекъиз хъайитлани, халис кици иесидиз зарар гудач... Амма са бязи къве квачел къекъезвай алчакри, завай абуруз инсанар лугъуз жедач, жуван хайи майишатдиз, хайи государстводиз зарарар гузва. Эхъ, чпин пад хъйи нефе патал зарарар гузва... Абур кипДерин квачерик рухвилени ярамиш туш! Абур дидебуба чин тийидай акъалтлай алчак йиртижияр я!..»

И фикиррик кваз Къардаш кваллиз хтана. Рак Пейкера ахъайна. Вири парталар алукина, уьстубаши гъазур яз, паб къежел физ акурла, Къардаша хабар къуна:

- Вун йифди ксай хътин аквазвач аз, Пейкер... Вуна, халад руш, аз хъиз, йиф веревирдар ийиз акъуд на жеди? Ахварнач аз, амма, аз къалабулухвилени серсервал квахъна, чандиз жувахъ инанмишвал, къуват кватл хъанва...

- Зунни ксанач, Къардаш, - явашдиз, бегъем пе ришан ван малумна Пейкера жаваб гана. - Якъинкар я, уьмуьрдин юлдашдиз тларвал гайила, хажалат хъайила, абуру аз секинвали къакъудда, рикл тарда. Ахварни квахъна, захъ къарайни амач... Вун гъина авай, Къардаш? Вуна гъи жумарт булагдай яд хъвана, икл жувахъ инанмиш хъана, къуватлу яз хтанва?!

Инал Къардаша вич югъ жедалди совхоздин виликкъилик квай къуллугъчияр, специалистар, парткомдин секретарь галаз совещаниеда ацукъайди, ада вичин гъалатрин ва саймазвилерин нетижаяр гъял авурди, абуру дуьзар хъувун патал тайин серенжемар къабулайди лагъана. Амма, ада вичинни Бутай дахдин арада хъайи ихтилатрикай, чпин меслят хъанвай, зиянкарар дуьздак акъудунин планрикай са гафни лагъанач.

- Вири хъсан жеда, Пейкер. Зун критиковат авур фялейриз баркалла! Абуру зун бегъем юзурна, ахпа къайи мурк хътин булахдин цик кутуна, аз, уьмуьр лух хесет хъанваз хъайи нагъакъ саймазвилени, къай гъусузвилени хаталу ахварикай уяхарна, халад руш. Вири хъсан жеда! Поразительно! Зун кевелай инан миш я.

Къардаш фу нез ацукъайла, Пейкера «бубадин чар» вугай къаралтудикай фикир ийиз хъана. «Вучда эхир? За Къардашаз къаралту дуьнуьш хъун лугъудани? «Бубадин чар» адаз къалурдани? Ваъ! Исятда ада къариба, амма метлеблу кваллах башламишзава, аз адаз гугъуьлдик кутад тийин, ва адан хийирдихъ элкъезвай чархуник къван гадал тийин... А чар гъахъди хъайитлани и дуьньяда чун айрутмиш ийицай къуват авач. Чун сад-садаз кГанибуру хъун гъеле анихъ акъвазрай, чахъ уртах къуд аял ава... Чна кутунвай, вири къулайвилор авай квал, хъсан уьмуьр, гъуьрмет ава... Чун Ватанда машгъур инсанар я, гъуьрметлу алимар я. Чун садч.здаз уьмуьрлух куьмекар хъана, инлай къулухъни жеда!.. Маса уьмуьр вич таб я, ам авач, авач!.. Вири гъалатлар туьхклуьр хъижеда. Чи намус мишъи я, чна чуьнуьхзавай затли авач. Чаз кими, клани гъич са шейни авач...»

Талабагъ поселкадин куьчейра, тектуьк гъерекат кваз кваллахдал физвай къуллугъчийрилай гъейри касни авач. Фялеяр, ина адет хъанвайвал, кваллахдал фад - пакам ярариз физва.

Къардаш конторадал фенач, ада вичиз райондин идарайра пакаман къилий авуназ клани важиблу кваллахар авайди лагъана, Пейкерал атанвай мугъманвуж ятла чирун, ам хъсандиз къабулун тапшурмишна.

Конторадин атайла, «Пакаман ярар» совхоздин итимри атанвай мугъман кутугай гъалда къабулна, ам мугъманханада туьклуьрна, пакаман тлуьн гана рази авунвайди Пейкер аз чир хъана. Алимар, специалистар и пакамахъ Пейкеран тапшуругъар къачуз, куьруь вахтунда библиотекадин клелардай залда кватл хъанва.

- Юлдашар! - Пейкера рикГивай башламишна, вичин вилер чина шадвал аваз акъвазнавай мугъман дал туьклуьрна, - и юлдаш Атабеков Селим Рустанович вич хуьруьн майишатдин министерстводай атанвай спе циалист, экономист - алим я. И юлдашдиз чи «Пака ман ярар» совхоздин тежрибаяр мукъувай чириз кланзава. И юлдашдин тлалабунар чна, якъин, къиле тухун лазим я. Таниш хъухъ! Селим Рустанович, буюр таниш хъухъ!

Атабекова залда ацукънавай алим рушарилай башламишна виридан гъилер къуна, ацлай ванжелди виридаз вичин тларва лагъана. Столдихъ хтана, ада лагъана:

— Зун квехъ галаз, квенквечи, илимдал бинела миш хъанвай хозийствонин алимурихъ, специалистрихъ галаз таниш хъунал гзаф шад я! Якъин, зун куь совхоздин мастерскойриз, багълариз фида, анра квенкве чи рабочийрихъ галазни таниш жеда. Исятда, аз чиз, гъа инал къван юлдашар! Мад чун дуьпуьш жеда. Якъин, чна хейлин проблемаяр куь хозийствода гъяп ийизвай рекъер лап дериндай ахтармишда. Алакъай тла, аз куь тларван акъатнавай майишатдикай ктаб кхъиз кланзава.

— Исятда, юлдашар, гъар сад вичин кваллахдал алад, - Пейкер мугъман галаз къежел экъечина.

— Шаселем! Беневша! Куьн багълариз физвачни?

— Исятда физва, Пейкер вах! - мукъвал алай Бе невшади жаваб гана.

— И юлдашдиз рехъди багълар къалура. «Моск вич» къачу. Бутай халу алай Дустарин тлуьлал твах, гъана чи питомник Селим Рустанович къалура, адаз фидай рекъе, чна цли совхозриз,

колхозрин фялейриз, колхозчийризни кьуллугъчийриз маса гуз гьазурнавай кьелемар кьалурна, ахпа абурун сортарикай ихтилат ая. Питомникди совхоздиз йисанйиса гузвай хийирдикай суьгьбет ая, акьудна гьазурнавай кьелемар кьалурна.

— Буюр, ша, Селим Рустанович. - Беневшади мугьман «Москвичда» акьадарна, Шаселемни гьа ма шинда акьахна.

— Якьин, Селим Рустанович, кьез чи «Рушарин багьдин» тарих чида. Ингье, романтический тIваралай еке багь башламишнава, - лагьана Беневшади рекьин кьве пата авай, гьеле тIурарни юзур тавунвай, амма жегьил, гумрагь ичин, чухверин, пIинийрин, шефте лийрин, кьайси машмашрин чаразчараз битмишарна вай и кьил, а кьил акван тийизвай тарарин жергеяр акьвазнавай багьлар кьалурна.

— Исятда багьлара тарарин араяр цунин, чил мянарунин кIвалахар кьиле физва, - Беневшади суьгьбет давамарна, вичин кьвалав ацукьнавай Селим Рустановича кIвалахзавай тракторар кьалурна. - Чна сифте багьдин чилиз минеральный мянардай шейэрик фитер какадарна чикI ирзава, абур ахпа цаз ва. ИкI хьайила, мянардай затIарикай тарарин куь луй дувлри, гатфарин гьа и кьилелай башламишна лазим тир кьван менфят кьачузва. Чна фадлай, йиса гектар багьдиз гьикьван мянардай затIар чукIурун лазим ятIа, хьсандиз чирнава. Нетижада, чи багьлари йисанйиса емишар гьизва. Вуна, Селим Рустанович, чи багьдин кьерехда авай вакIан кIирийрин, мертерин, жикIийрин кулериз, ахпа абурун винел хкаж хьанвай верхьин, кьавахдин, кьарагьаждин тарара авай кьван мукариз вил вегь. А тарарай ва куллухрай аквазвай кьван чулав «Бармакар», чулав «нугьтIаяр» хьтин бур - вири чи багь хвейи кьаравулрин чи дустар тир кьушари чпиз шаз авур кIвалермукар я. Анрай ви шералди балаярни дидеяр кьудгуна чи багьлариз чкIана. Абуру чаз еке кьуллугъ авуна. Ангье, цIи чна атIа кьавахра, маса кьакьан тарара таратулариз (кIа кIайриз), гьитIриз (чIурукерекулариз), чулав нуькIве риз, ири тIеквенар аваз кьен буш кIанчар, тахтадин кIвалер эцигна. Чна ахтармишайла, якьин хьанвай, гьуьжет алачир са кар ава, амни пладожоркаирихь галаз, яни емишрин кьенез фидай кукварихь галаз женг чулгун патал виридалай хьсан, виридалай умудлу серенжем - им багьлариз жезмай кьван ашаратар недай кьушар гзаф желб авун я. Ингье, ихьтин мукар ийидай ва недай майвар алай куллухар, гьазур тир кIвалер - мукар эцигнавай, абур кIанивал туькIурдай кьакьан тарар галай багьлариз кьушар ашкьилудаказ кьезва. Емишар недай куквар чи багьлара йисйисандавай тIимил жезва.

— И серенжемар гзаф хьсанбур я. Инанмиш хьухь, еке диссертация патал лайихлу материал я, коллеги яр! - Селим Рустанович багьларин кьерехрихь галай тарара авай, инсанри эцигнавай кьушарин маканрал вилер алаз гьевеслувилелди рахана. - Баркала, барка ла! Тариф авуниз лайих хьсан тежриба я, вири уьлк веда чкIурна кIани, гзаф хийирлу серенжем я. За и хийирлу чешне вири серенжемралди халкьдин ара диз чкIурна. Кьушар, кьушар! Анжах кьушари чи багьлар емишрин рикI недай кукварикай хьсан хуь да, гьабур я чи умудлу дустар, гьуьжет алач, гьа икI я!

— Багьларихь кьуд патахьай куллухар, кьавах ва маса тарар цунин идея ина кьиле тухвайди чи ди ректор Кьардаш Аливердиевич я. Ам кьушарин чIехи дуст я.

— Эхь, зи дуст Кьардаш Талабагь патал ваь, ви ри чи республика патал хийирлу кас я, фадлай чаз гьа икI яз чида. Амма гьайиф! Ада герек авачир да мах кьачунва. Адахь кимивилерни ава...

— Чна ваз вуч лугьун - Шаселема, гьа гила ван малумна, Беневшадин гьил кьуна «кис гьа» лугьунин ишара яз, ам чухькьвена ахьайна. - Кьез вири аквада ман... Гьар са касдин геле хьсанвилер хьиз, писви лерни кьекьезва. Са гунагьни квачир идеальный сан дуьньяда авач. Гьар са чан алайдахь вичин мивилер жеда...

Беневшадини Шаселема нубатнубатдалди^Ъ Ишаашкьилувилелди чпин хьсан кIвалахар мни я. Ада кьалурна. Кьелемлухдай зур варз инлай вт*бпр кьуни: на, дувулар чилик кутуна, сортариз чар^Ть^^ ай \з хара ярхна эцигнавай кьелемар авл за жибинда туна кьунши областриз, районриз, тухузва. Кьелемар кьачуз атанвай ксариз хсуси стенд - кIвал... туькIурнава. Ина абуруз чли тухузвай емишрин, ичерин, чухверрин, пIинийрин, хутарин... тIварар, рангарин фотояр аквазва.

Емишар: ичерин тазабур, чухверин, хутарин, пIинийрин, шефтелирин компотар кьелемар кьачуз атанвай муштерийри, кьелемар тухудалди ина даммишзава. Абурун майишат патал хийирлувилиз, аязриз, мекьез дурумлувилиз, абурун бегьерлувилиз килигаава.

— Ширин ичерихь, хьуьтIелди ва гатфаралди амукьдай чухверихь, - Селим Рустанович, лагьана Беневшади, ашкьилудиз суьгьбет давамарна, - ири ва ширин шефтелийрихь, ири, кьурурла бегьем «як ала маз» амукьдай хутарин жинсерихь муштерияр гзаф кьарух я. Чна эхиримжи йисара, цIуд агьзурралди, чи совхозди кутунвай культурни ири, анжах ширин, ара ара тIимил кьван туршивал квай ширин, гежделди амукьдай, сиве чкIана фидай тIямлү ичерин жинсинин кьелемар маса ганва. Совхоздин алимри, Кьардаш Аливердиевич кьиле аваз, ихьтин алапатдин артухви лер, кьетIенвилер, ери авай ичерин жинсер кутунва. Абурун тIварар аку гьа «Пейкерар», «Шаселемар», «Беневшаяр», «Кьардашчан», «ЯрКьардаш», «Кьар дашабур»...

— Якьин абурал ичерин жинсер акьудай алимрин тIварар эцигнава? - Селим

Рустановича хабар кьуна.

— Вун ягьалмиш туш, гьакI я, - Шаселема жаваб гана. - Ваз абурун тарар, ичер, кьелемар аквада. Ичер ири я, ширин я, я тIимил гьван туршивал гваз ширин я. Рангариз лап дагьви таватар я. Гьа гьакьван хуш рангар ала. Чеб витаминрин булахар я. Са вахтунда тарифлу «антоновка» тIвар алай ичер - чи ичерин па тав са затIарни яз амач.

— Зун инанмиш я, кIевелай инанмиш я! Шад я!

— Чун Дустарин тIулал кьван атагва. АтIама, чи совхоздин куьнуьчи, гзаф акьуллу, хуш хэсетрин, куьтягь тежедай энергиядин, кьуватдин иеси тир, чи Талабагьдин агьсакьал я, - Беневше гисун кумаз, Ша селема давамарна:

— Бутай халудин чанда авай энергия, вичин га фариз килигна, заманадин тIварван авай атомная энергия я.

— Бутай халу! Мугьман кьабул ая!

— Илиф, илиф чан хва, чан азиз рушар! Чи чIал чидай мугьман яни?

— Эхь, я халу.

— Хьсан хьана! Я кас, зун Кавказдин саки вири чIалар чидай алим я. Шаки чIалалди рахурай, анжах чи советрин инсан хьурай, чун чи гьавурда садасадаз сив ахьа авун кумаз акьада, зи хайи дагьларин тава тар! Илиф, илиф! За кьез са гьвечIи кьиса ахьайда, куьне яб акала.

— Селим Рустанович я! - мугьманди векьи ван цел Бутаяз салам гана, адаз вичин тIвар лагьана, гьил кьуна. Куьнуьчийр викIегь хьун лазим я, абур гум рагь, рикIер ми хьи кьилихрин итимар хьун лазим я, зарафат туш, абур чIижерин пачагьар я!

— Зи тIвар ваз рушари лагьайвал, Бутай я. Эхь, куьнуьчийр викIегь, гумрагь, рикIер, гьилер бегьем ми хьи итимар я, хва. Абур чIижерин пачагьар туш - панагьар я! Пачагьвал - поразитвал авун я, панагь вал, им дуствал, куьмекчивал, вири агакьдай иесивал авун я, именна, гьа икI я, ихтибарлу бала!

— Ви ихтилатар, Бутай халу яргьи жеда, - Ша селем хьуьрена, - чаз ви рикIел акьалтай кьиса ахьа ая, чун кIвалахиз фин...

— Башуьсте, зи дагьларин таватар! Ам чIалариз талукь кьиса я... Яб це!

Граждан дьаведин вахтунда, зун Деникинан кьзахри кьуна чпин участкадиз гьа на. Вучиз лагьайтIа, зи жибиндай кьацДил тапанчи гьатна. «Зун лал я, лал я!» - зи фикирди гьа икI ла гьана. Зун дугьридан, бегьем «лал хьана». Зун кьа захри Кавказдин гзаф чIаларал диндирмишна, за жа ваб ганач. Кьил агьузна акьвазна. Гьил эцягьайла, зав рахазвайдан чиниз, сивиз килигиз кисна. Эхир иниз зав рахун патал зи са дуст гьана. Ада вичиз лал ва бишибурун чIал чидайди лагьана. Ада за гьил эця на. Зун адаз килигна. Ада заз вилер экьисна. За ви лер мичIи авуна. Ада, заз чин чIурна, за ацукьна, чил чалдай амалар авуна, гьиликай тапанча хьтинди аву на, а гьил за жибинда туна. «За и касдивай хабар кьуна, - лагьана кьзахриз атай зи дустуги чи иша райрин табир гана. - Вун ина вучиз авайди я. Ада лагьана: «Зак тахситэ ква жэди.» За убчр кьунч: «Вуга вуч эвуна?» .Ада 5"чгчб гvi: «Гьуг^т *ш - гз ихьтин са патахь затI гьат^ава, ам за жибинда ту на...» И кас лал ва биши кас я...» Зун гьа гьалатда кьзахри ахьа хьувуна.

Завай инсанрихь галаз вилерални, гьилерални ихтилатар ийиз жеда. ЧIижерихь галаз зун рахадай чIал масад я... Абуруз чпин патав кьведайла, захь цуькверин ниэр галаз кIанда. Абуруз зун, чпин регьимлу иеси панагь тирди, яргал аламаз, захь галай суван цуькверин атирдин ниэдай чир жеда. Захь «Суван цуьквер» - тIвар алай атир ава. Ам за теснифнавайди я. Ингье, а атир...

Бутай дахди, валчагьдин винел - хуралай алай жибиндай жуьребажуьре суван цуькверин рикIерикай, пешерикай кIватIна кIерецрин чIемедал ишиннавай мум хьтин «тини» гьвечIи кьерцIин киседай акьудна рушариз кьалурна.

- Мукьвал ша! Кьез суван цуькверин юкьваз фейи хьиз жеда.

Рушар Бутаяз мукьва хьана.

— Вун гьахь я, Бутай халу.

— Им суван гьверерин (камбар цуькверин) алван рин атирар я!..

— Рушар, чан таватар, де, куьн куь кIвалахрал алад. За и касдиз вуч кIанзавайди ятIа, хабар кьада.

Рушар багьлариз фена. Мугьман Бутаян кьилив атана.

— Бутай киши, вахь куьнуьяр гзаф авани? - Се лим Рустановича, рикIивай хабар кьуна.

— Захь абур, хва, цIи гатфарал акьатнавайбур вад виш ава.

— ВиртIер жезвани? - Хийир авани?

— ВиртIер кIани кьван жезва. ЧIижер - чи багь манчийрин еке дустар хьунлай гьейри, тIямлу - ши рин, ирид тIалдин кьил хадай дарман - вирт гьасил ийизвай жумарт фьялеярни я. И гуьзел луван ашаратар хуьз чир хьана кIанда. Багьлара вирт кьачунин вахт куьтягь хьун кумаз, чна чи куьнуьяр дагьдин векьериз тухузва. Ана, гьаваяр кадгьайбур тахьайла, мад багь лариз хкизва. Гьа икI чна гьар йисуз вирт кьачузва. ТIимил харж алай чIижерин хзанри, чаз еке хийирар гузва. Абур, ихтибарлу хва, гзаф намуслу, зегьметдал рикI алай фьялеяр я.

— Сагърай, гъавурда гъатна. Бес кье заз инра, зи дуст Къардаш Аливердиевич аквазвач эхир?

— Ам, хва, ви дуст ятлани, завай кьиле гъатайди лугъун тавуна акъваз жедач, алим кас я, гъуърметлу итимни я, чи власт патал чан гузвай кас язни аквазва.

— Амма заз адан бязи хесетар бегенмиш туш. Заз малум хъайивал, ам фялейрин кьилив тмимил къвез ва, абурун шадвал, къайгъуяр, фикирар, абурун гъа ларагъвалар а касди хъсандиз чирзавач. Гъайиф гъайиф!

— Вун гъахъ я, хва. Гъахъ я! Фялейриз башкъур банд хъуй! Абуру Къардаш накъ хъсан критиковат авуна. Заз чиз адаз бегъем таре хъанва.

— Акл хъанайтла, Къардашан хесетрик мад нукъ сан кутаз хъижедачир. Ам халис заманадин, соетрин алим яз виридаз клвализ, хуъруъз, вири Ватандиз ак вадай. Алимдин дамах гвачирвал, Бутай халу, екека маллувилин инкар тежедай доказательство я!

— Чи Къардашаз, хва, сабурулу хъел атанва! Ада, заз жагъанвайвал, игитди хъиз, сабурулувилелди вичи кьил кьунвай майишатдин девлетар артухарзавайбур вири аквада. Ада фялейриз хайи стхайриз кьван ри клин сидкьидал кьуллугъ ийида...

4. РИКІЕР ЭБЕДИ КАПАЛ ХЪУЙ...

— Гъуълни паб туьклуьн - кГвалин эквни я, чимивални, бере катни я, аваданвални!

— Варавара гъуълни паб кьал тахъуй, хъана хьи, абурун квал залзаладик чклана фена... Абурун фу балкландал, чеб пияда хъана фена...

(«Рекьерин блокнотдай»).

I.

Фялейри, гъакьикъат, юзун квачир вириз вичин гатфарин дирибашвал гвай вацІ ахъайна. Ада ина акъвазна хъайи яд гъинагъана эцяна, адак юзун кутуна, адал лепеяр къарагъарна, ам кьерехрив рахарна. Нетижада вирел хьирхъам аламач. Совхоздин вирикьуллугъчяр, директор Къардашалай башламишна лап счетоводдал къведалди юзун акатна, клвалахда зиринг хъана, атайхъфей фялейрин къайгъударар хъана, абуруз ачух рикли буюрмишнавай вилерай килигиз эгечІнава. Им фялейрин гъакьисагъвилин критикадин гуъзел нетижа хъана. Им тмимил кар туш!

Къардаш и юкъуз совхоздин майишатда фин тавур чка хъанач. Виринра ам фялейри вилера шадвал аваз, плузаррал милли хъвер алаз къабулна. Ингъе, ам галатнаваз, амма бахтлу яз клвализ хтана. Ам цлун клвализ атайла, ина пелек капаш кваз, чинай маргъузар авахъиз Пейкер ацукънава. Ада и мукъва, машинкадал илянавай, мад са къурхуяр гузвай чар клелна. И чарчелни кьул алачир. Ада кхъенвай:

«Зун ваз акур, а патай, ви бубадин чар хкай кася. Вуна, Пейкер, ваз чир хъанвай агъвалатдикай властдин органриз, КГБдиз, МВДдиз, прокурордиз, милициядиз хабар гайитла, чна, чун гзаф ава! Къардашан происхождениядикай, адан чинебан крарикай винидихъ тГварар кьунвай органриз хабар гуда. Эхъ, эхъ! Чун саламат амукъда, амма куъ хзандин уьмуър гзаф агъурди жеда. Им чаз якъин я... Са рахунни алачиз, чидай кар я! Лагъайвал, чун дуьшуьш жеда. Вуна ви бубадиз

кхъенвай чар за гуъзлемишзава. Чакай масадаз хабар гайитла, килиг, чна ви балайрин чанариз къаст ийида. Им лап якъин я. Эхъ, эхъ! Инаг ваз шаксуз чир хъухъ! Гуъгъуьна аваз шагьидар, я куьмекчяр гъиз клан жемир гъа! Вуна ви кар барбатІ ийида. Ви гъар са кам чаз аквазва ва аквадайвал я. Жуван ва жуван аялрин уьмуърар хаталувилик кутумир!...»

- Бахъ вуч хъанва, Пейкер?! Заз ви гьалар на къанлай кьулухъ хъсан аквазвач, зи тават! - Мвализ гъахъна, хейлин Пейкераз килигна Къардаша минетна. - Ваз минет хъуй, закай чуьнуьхмир, ваз зун кри тиковат авун, мегер, гъа гъакъван эхиз тежедай кар хъанвани? Жедай кар туш! Ингъе, за зи кимивилер арадай акъудиз эгечІнава...

«Чаз, къецепатай атанвай, гъинай ятлан чидач, са кицДин хци, къурхуяр гунхъай вучиз кичІе я, эхир?! - Пейкера фикирна. - За ам вуьж ятла, фендигарвилелди чирна кланда... амма вири за Къардашаз чирна кланда... Заз Къардашкай чуьнуьхдай гъич са сирни авач, я жедач! Санал фикирар ийида... Герек хъайитла, чна и мурдар чарарикай, атла къаралтудикай, Бутай халудизни хабар гуда. Ам дуьнья акунвай камаллу кас я. Адаз и дереда чин тийидай кас авач. Гьалалзадаяр, гьарамзадаяр вири адаз чидай...»

— Ваз минет хъуй, зи тават, кьил хкажа! Зи суал диз жаваб це! Кландатла, за ви кьилив духтурдиз эве рин. Чи аял вахтунин дуст, исятда медицинадин илим рин доктор Санжа Дагъларова исятда ина чи поселка да ава... Вични машгъур терапевт я...

— Зун сагъ я, Къардаш, сагъ я... Зи къалабулух вилер ингъе, и затлар я... - Пейкера кье чарни Къар дашав вугана. - Шела...

Къардаша явашяваш латиндин гьарфарал кхъенвай чар клелна куьтягъна, агъ аладарна, фикирлу яз, бамиш ванцелди башламишна:

— Поразительно!.. Им, зи тават, авантюра я... По крайней мере, за гъа икІ къатлужва.

Авантюрани са акъван еке фендигардинди туш...

— Муькуь чарни келла. Ахпа чна фикирар ийида, - Пейкера вичин кьизилди хьиз царцар гузвай пе ришан махъван ири вилер, Къардашан фикирлу - ажугълувили агажарнавай чулау вилера атлума. И легъзда Къардашан кьиле жуьребажуьре фикирри

виш чарх яна. Абурукай «хаинвал авур» хайи бубадикай авур фикир агъу хьиз хаталуди, вири беден къарСУРУР алпандин цай хъана. Аквазакваз Къардашаз гьекъ акъатна.

Тимил савадлу касди, машинкадал кваллахизчин тийиз, са гужбаладал илянавай чарчин метлебдин бегъем гъавурда акъун тийиз яни, тахъайтла адак кхъенвай къурху гузвай агъур гафар, хъиле къарсузнавай кьиле гъакъ тийизвайвиляй яни, а чар алим Къардаша са шумуд сеферда келла.

- Поразительно! Гъихътин гъясузвал ятла, аку гъа! Наглость! Поразительно! Ваз минет хъуй, Пейкер, ибур гъинай атанатла, подробно заз ахъая, исятда ахъая! Поразительно! - Къардаш мягътел хъунлай гъейри сергъятсуз ажугълуни хъана.

Пейкера «бубадин чар» вичив Маралрин тлулал къаралту яз малум хъайи, чин тийидай, вичивич чуьнуьхзавай са алчахди вугайди лагъана. Ада атла, тлулал лагъай сивин гафарни сасад рикел хкиз ада Къардашаз эзбер авуна.

— И чар за кье чи раклинал алкурнавай кьуйтуь дай къахчурди я... Вуна лагъайвал, ибур вири са аван туристдин авантюра я.

— Заз чизни, гъакъикъат гъакъ я, амма... - Къар даш фикирлу хъана, ам квалле кьекъвена, - чун ор ганрин векилрихъ галаз алакълу хъанаа кланда. Вири и чиркин агъвалат чна абурун велик эцигна клан да... Поразительно! Им дуст кас Пейкер, за кьатГузвай вал, чун... лекеламишун патал гъазурнавай авантюра я. Им, мад лугъун... чи агалкъунралди, гъа гъаклан пе хил хъанвай, тукъуьл, зегъерлу кфирдин хчин гьере катар туш. Им, зи тават, чи Ватандин душмандин аван тюра я. Чна вири и алчах гьерекарикай кье. Ариф Сафарович Келбихановаз - государстводин хатасузвал таъминарунин крариз килигзавай комитетдин, чирай онда авай начальникдиз хабар гун, Пейкер, чарасуз герек я. Вуна хаталу гъич са фикирни ийимир, зи та ват. Чи бубаяр гъибур яз хъанатлани... Чун якъин, хайи Ватандиз вафалу инсанар хъана. Им чи гъар са каму най аквазва. Чахъ леке алай уьмуьрар авач, зи тават. Чи намус михьи я. Чна Ватан патал авунвай кар вири уьлкведиз машгъур я.

За исятда телефондай Ариф Сафаровичаз эверда.

За адаз машинда аваз кье йифиз аа иич...

лай ругуд километрда, лацу Къавахрии кТайлалд«н гузлемишда лугъуда.

Къардаша телефондин аппаратдал гъил вигъсна, ам фикирлу хъана.

— Ваъ. Зун а дав маса телефондай рахада. Исят да за автоматрихъни ихтибар ийидач. Эгер, ам тежри балу авантюрист... я душман туширтла, Маралринтлул «ким» къадачир. А тлулахъ вичин сирер ава. Ам гъар над акварди хъунлай гъейри, дерин кламарин, мичи чилин деринриз фенвай магъарайрин юкъва ава. И ча рарикай, зи тават, дидедизни хабар тахъурай гъа! Сад лугъудайди, адаз герек авачир чкадал еке хажалат же да, кьвед лагъайди, ничида, адавай сир хуьз жедатла... дуьшуьш хъайи муькваниз ихтибарна хьиз дерт ахъай на тада...

— Исятда и чарарикай гъич садазни хабар авач... Я хабарни ийидач, - Пейкер фикирлу яз гъуьлуьз ки лигна.

Телефондин зенг атана. Къардаша трубка къачуна.

- Алло! Зун я. Исятда кьведа. Ингъе, экъечХзава... Райкомдиз эверзава. Зун фена, зи тават. Белки, герек итим гъана дуьшуьш жен. Къил хкаж! Чи арада къайи яд цадай кфир чилерал алач, зи тават! Чун ахмакъар туш. Заманани масад я. Адаз вичин веледар хъсан чи да. Анжах чи намус михьи хъуй. Намус чи михви я! Чун члехи авурди, чун и дережадихъ агакъарнавайди Ватан я. Чун анжах гъадан веледар я. Гъадан интере сар чи интересар хъана, кьедлай къулухъни гъа икъи жеда, зи тават! Къил хкажа! Чна вири «сирерай» бе гъем къил акъудда, зи тават!

Къардаш райкомдиз фена. Пейкера, гъа гила регъятдиз нефес къачуна: адаз вичин кьуьнерал илис хъанвай къуркъушумдин агъурвал, уьмуьрдин юлдашди, къахчуна хутахна, кьесел гадарур хьиз регъят хъана. «Пейкер, Пейкер! Ваз гъамиша, вири йис къилкъилел кьедалди анжах кадгъай йикъар клан жемир эхир... Татугайбурни абурун арада жезва. Ваз абур асла дакландиз жезва... Эбеди шад бахтавар йикъарикай уьмуьрдин дарамат эцигнавай инсан чилерал алач. Рехъ яргъиди я... Ана гатар, хъуьтлер, харни тлурфанар, къулгалар, тик хурар, дуламар, царарни ава. Ана кьуьддини, гаддини тукълвей рекъин юлдаш авайвал, мурдар, акунани даклан къилихрин инсанарни вал гьалтда... Жуважув гъиле къахчу, Пейкер!..»

Икъ, гъамиша хьиз, и арадани вичивичин риклиз теселлу гана, Пейкер школадиз, дидебубайрин собраниедиз фена.

Гъикъван вичивичиз теселли ганатлани, Пейкеран фикирдай къаралту, адан гафар, гьерекатар, гъаясузвал акъатнач. Ам рекъин падкъерех дуьшуьш жезвай инсанар бегъем акун тийиз, саламсабагъ, «рикелелай фена», фикиррин къаяб яз атана школадин гъаятдиз аватна. Ина къугъазвай аялрин гъарайвургъайди ам са гъал уях авуна.

Дидебубайрин собраниеда, Пейкераз вичин диде Назани акуна. «Диде закай хабар авачиз атанва гъа... Мад хъфин кутугнавач», - фикирна, ам башламишнавай директордин доклад куьтягъ жедалди ацукъна. Инал школадин директорди, аялрин арада интернациональный тербия мягъкек авунин карда дидебубайри школадиз куьмек авуниз эверна. Ада дидебубайриз аялрин михъвилел гуьзчивал авунал мукъаят хъухъ лагъана...

Школадай элкъвена кваллиз хкведай рекъе, бирдан Назаниди вичин руш багълар башламишзавай рувал акъвазарна. Агъ аладарна ада лагъана:

- Пейкер! Тарарал пешер алачирла, чи квал ин лай гъикъван хъсан аквазва!.. Пейкер мягътелвилелди хайи кваллиз килигна.

- Пейкер! Чун багъларай хтана, са йисуз, квал лиз килигнай. Эхъ, ам гъа ик гатфариз тир... И рува лай чи кваллиз килигайла, чаз чи касни авачир ужагъ дин гурмагъдай кваллалкваллал гум акъатиз акунай гъа... Чаз дяведин цла авай ви гуж хъайи буба хтана, ада, гъамиша чна эцигдай чкадилай куьлегъ къачуна цлай хъувуна, чун хтун гуьзлемишзавай хъиз хъанай... Чна квачер хадайвал, сад-садалай вилик акатиз квал лиз чукурнай... рикел хквезвани, Пейкер? Заз зи аял рин буба ахкун пагъгъа! Гъикъван кландай!.. Зун шу мудрахъ алукуьиз къарагъиз катнай... Вилерин накъ вар хуьз тежез катнай. Рехъ, жигъир ахкун тавуна, мерейрин куллухдиз аватна, гъанаи перемдин патар кумачиз квачер гъилер цархарцархар хъана, ивидаи кутад хъанваз, нефеснефесдал къвен тийиз кваллиз къван катнай. Рикел аламани, бала?!

— Алама, диде, алама.

— Гъей, залум дуьнья!.. Ви буба дяведин цлуз фи дайла, зи анжах къанни вад йис тир.. Чагъунда авай жегъил тир... Амма къве аял гвай... Къве аял зи къу жахда вугана, етим Мансура вичивич цлуз вигъена... «Вири квай цук, зи кланиди, зунни хъуй.., Виридаз чпин чанар багъа я... Зазни зи чан ужуж туш... Вучда къван, Ватанди эверзава!..» И гафар лаъана, аялриз теменар гана, етим Мансур цлуз йахъна... Заз адакай хъайи гумни ахкунач... - Назак.и вансес акъуд тийиз шехъна.

— Ацукъ, диде... - Пейкера диде къуна, инал ярх навай тарцин тандив гъана.

Дидени руш ацукъна, абуру атла, яргъаз алатнавай 1943йисан къайи, къецил гатфар рикел хкана. Мартдин сифте йикъар я. «Дяве! Дяве!» И риклиз савух гаф, гъар са юкбуз, ваз агъзур сеферда инсанрин сиверай къвезва. И заваллу гафуни инсанрин риклер незва. Ада жегъилрин шадвал уьдмишнава: манийрикай тупун, бомбайрин гугрумар, ифенвай гуьллейрин агъузур авунва. Дяведи чагъа аялриз некледин чкадал дидейрин вилерин накълвар тунва. Куьзубурун хъуьруьнкай ада агъур агъар авунва. Свасар чинеба шехъзава. Гишила авай аялар, Еилерал гакъвар алаз, дидейрин гъи^ериз килигиз ьуурасва... Дяве, дяве, дяве!.. Вуна чи рикелерал авунвай хирер хъсан жедайбур туш, загуш\ Вуна чукурдай зи уьмуьрдин ужагъар, мад квачел акъваз хъийидач, сагум! > - Назаниди фикирна. Амма и арада Пейкера маса фикир ийизвай. «Квалин рак ахъа авурла, цлай кузвай къулан патав бижгъербижгъер хъанвай алухрин чан алай са гъамбар гвай. Ам акъваз тежез, сухар сухарал гъалч жез зурзазвай аял - гада тир... Чна квалин рак ахъа авурла, ада кылни хкажнач. «Вун вуж я?! - гъарай авурла, адан чулав, ири, амма руьгъда авай мусибатдин азабдай ацХангай вилери, «Зун ажуж хъанвай гъвечи инсан я... иесисуз хъангай инсан я...» - лагъанай. Рикел алама, зи диде, агъузардал шехъгай. Ада: «Вун нинди я?!» - хабар къурла, гададин вилер накъварай ацлана, абуру: «Зун, исятда, садандини туш... Зунрекъизва...» - лагъанай. Камаллу, регъимлу дидеди, и аялдиз дидедал авуна. Ада тадиз аялдин нетира къунвай къилин чларариз машин яна, абур адал алай алухрик кухтуна, гъаятдиз гадарна цлай яна, вичикай зи дидеди «цукар» авуна ам простиндик кутуна месик кутунай.. Кватна атанвай «мугъмандиз» квалле авай са гъапа авай гъуьруькай, хъчар квай чими ханла авуна чагъа аялдиз хъиз са са тлур гана. Квалле амай бубадин парталрикай, гъеле тлвар къван чин тийидай гададиз алулдай затлар туьктуьрыа. «Завай зи аялрай къил акъуд жезвачирла... Им маса тлал...» Ибур дидеди «иесисуз» аялдикай лагъай сифте гафар тир. Ири вилер авай, кутугай, амма са хамни кларабар хъанвай чин алай аял - гада, месикай чаз килигиз, амма гъич са келимани рахун тийиз, араара мекъи фул акатиз суза ийиз къил чуьнуьхиз хъана. Чи рикел, а заваллу йисуз я духтур, я дарман акъалтнач. Ихътин, кашан азарлуяр авачир чка амайни?! Абурукай райондин больница, рекъер, базарар, гъукуматдин идараяр ацланвай... Гатфарин вацДарин рагъул ятарихъ галаз, чинра ивидин стлал амачир аяларни дагъларай агъадал, аранриз авахъна атана. Абрук квал иниз чи къула цлай хъувуна, чанда такъат амачиз ацукънавай етимни авай.

Вад суткада, кисна хъайи гада, са пакамахъ рахана. Ада. «Чан, диде... диде чан!» лагъана эвернай. Гъа и легъзеда, вилер накъварай ацланвай зи диде месик квай гададин къилив, атана адан патав ацукъна. «Вун нинди я, бала?» - лагъана хабар къур дидедин суалдиз, месикай жаваб ганай: «Зун, диде, види я, види я... Зун къена... ингъе, вуна чан хкана... Зун види я... Зи язух атай кас зи диде я. Захъ касни амач... Касни амач... Зи

хайбур гъа и кГвале авай инсанар я... Зи тIвар Къардаш я... Зи буба Аливерди дяведа пуч хъана лд а... Чидач».

Гъа йисуз Къардашан нДипуд йис, зини ирид йис тир... Гуьгъуьнай чун къведни детдомдиз къабулна, чи дидеди гъа и детдомда ашпазвиле кIвалахна... Чна хъсан кIелна. Школяр куьтягъна институтдиз гъахъна. Анагни чна стхадини ваха куьтягъна. Къардаш еке алакьунар аваз акуна, институтди аспирантурадиз туькIуьрна. Ада са шумуд йисалай Москвада, Тимирязевский Академияда сифте алимвиле тIвар къачуна... I Ахпа адакай хуьруьн майишатдин илимрин доктор! хъана. Зани гъадан куьмекдалди аспирантура куьтягыI на, ахпа хейлин йисара шшмдин кIвалахрал алахънаД Ингъе, зунни алим я... ТIварван, гъурмет авай алим| гада, заз, ахпа зи камаллу дидедиз латаз акъудун кIан I хъанач... Заз ам кIан хъана! адаз зун... Чун эвленмшш хъанай. Чахъ, ингъе, къуд аял ава. Чаз чун къверда' вай гзаф кIан жезва... Зи камаллу дидеди, Къардаш чи кIвалкн къулава!! жагъайди, адан рекъизвай къекъверагдин гъалдикай гъич са сефердани я зи, я Къардашан рикIел хкун хъуй лагъана, ихтилат къван авунач. И агъвалат чи пудан арада «сир» яз амукъна. Амма Къардаша мукъвалмукъвал: «Ви Шалбуз дагъ къван авай къудратлу рикI сагърай, диде!» - лугъуз Назанидин жумаргвилине, еке инсанвиле тариф ийиз хъана. Къардаш ей дидедиз хайи хцелай гъурмеглу я.

Къардашаз зи диде, эбеди вичин рикIе хуьз кIанда. Са юкъуз кефи тахъайла, Къардаш дидедин къилихъай галучIзавач. Дидеди вичиз адет хъанвайвал: «Я, бала, захъ затIни хъанвач, инра авай гъакIан ухма я, алатда...» лагъайла, Къардаша духтурар гъана, дарманар авуна, диде кIвачел къахрагъарзава. «Ви хъсанвилер завай ахгакъариз хъанаIта, залай бахтлу нас авачир...» лагъай Къардашаз, дидеди са сеферда ихътин жаваб ганай. Вуна вири, хва, зав ахгакъар хъувунва. Вуна «диде чан!» лагъана агъузардал эверур декъикъадлай ахгакъарнава...», - лагъана жаваб ганай.

Дидени руш вилер накъварай чуьхвена хъизгъварцелай къарагъна. Исятда абур вири: электричество, газ авай, парди чими ийизвай - кIани къван къулайвилер авай цEийиз туьхкI5Ърнавай емишдин багъ галай чпин къве мертебадин экв аватна акъвазнавай кIвалихъ рекъе гъатна.

3.

Партиядин райкомда гатфариз чуьллера, багълара авуназ кIани кIвалахар ери аваз ва чпин вахтара куьтягъунин серенжемрин гъакъиндай къиле феи бюроди вичин кIвалах куьтягъна. Адан иштиракчяр къецел экъечIиз башламишна. КIБдин райондин отделениедин начальник Ариф Сафарович Келбиханов са герен да райкомдин секретарь Шамхал Саламовичахъ галаз ихтилатар ийиз, адан кабинетда амукъна. Къардаша, ам са геренда гуьзлемишна. «Хъсан хъана, Келбиханов заз инсан квачир арада гъатзава», - Къардаша фикирна. Ингъе, ам къецел экъечIна.

— Ариф Сафарович! Вун "са вад декъикъада заз къилди акуна кIанзава, стха.

— Буюр, буюр, Къардаш Аливердиевич! Особа важ ный ихтилат ятIа, ша и кабинетдиз фин, - ада секре тарь рушаз «рак ахъая» лугъудай ишара авуна.

— Ша, гъа и кас авачир кабинетдиз ша, - Къар даша, дирибашвилелди секретарь руша ахъа авур ка бинетдиз вил вегъена.

Къардаша чарар Ариф Сафаровичав кIегиз ауна ахпа ада вичиз Пеш еравай чир хъайиди вири галайгалайвал суььбет авуна.

— И чарарикай залай гъейри гъеле, садазни ха бар авач.

— Хъсан хъана, Къардаш стха, вуна и чарарикай тек са заз хабар гана. Хъсан хъана, вун зи къилив, зи кабинетдиз ата: ач. Ина, саз жагъанвайвал, гъерекатза вайди гъакIан шантажист я. Кхъинар малограмотни динбур я. ИкI вичелай гиманлувал алудун патал, къа стунал авунни мумкин я. Вуна фикир ганатIа, «Са рахунни алачиз, ахпа «Эхъ, эхъ!» гафар къве чарчени тикрар жезва. Кхъинин стилни сад я... Мукъва зур йисан ва я са йисан къене куь совхоздиз патахъай сифте яз атанвай, ва я патара аваз элкъвена хтанвай, чпин асил Убаяр райондай, я куь Талабагъдай тир ксар авани?»

— Атайбурни ава, хтайбурни. Совхоз чи гзаф еке ди я, стха. Ина хейлин миллетри кIвалахзава.

— ЯтIа, вуна, я къадаш кас ви, ахпа ви папанги манлу ксарин тIварар яхъ.

— Жеда... Чна фикирарна ваз хълагъда. Чун мад гъинал дуьнуьн хъайитIа, хъсан я!

— Ваз гъина удобно я?

— Заз агъа лацу къавахрин кIапIалда. Анжах ня нин сят кIуьдаз. Зун гъана акъвазда. Вун ви машин да аваз къведа, Ариф Сафарович. Лацу къавахрин кIа ник чи питомник ква. За пака югъди гъана кIвалахда. Са шумуд агъзур къелем мад акъудна гъазурна кIан зава. Миштерияр атана совхозда ава.

— Хъсан. Зун нянин сят кIуьдаз вак акакъда. Къа вахрив машин акъвазун кумаз, жуважув къалура. АмаIа, Пейкеран ва ви бубаяр фронтда къинин гъа къиндай извещеняр гъаша! Абур герек жезва.

— Хъсан жеда. Сагърай!

— Сагърай стха. Анжах са куьнални куьне: я Пей кера, я вуна масадбурун шак кьведай амалар тавун зи мурад я. Мукъаятвал авун хъсан я...

Швализ хтай Къардаша Ариф Сафаровичахъ галаз хъайи меслятдикай Пейкераз суьгьбет авуна. Къве алим, уьмуьрдин юлдашар совхоздин кьуллугъчийрин ва фялейрин списокар, личный делояр вилик эцигна йифди абурун винел ацукьна. Ина дяведин вахтунда немсерин есирвиле хъана хтайбур, дяве куьтягъ хъайидалай кьуллугъ, хейлин йисар алатайла, къецепатарай чпин Ватандиз - Советрин Союздиз хтанвайбурни аваз хъана. Къардашни Пейкер са бязи гиманлу ксарин кьвалахриз килигиз эгечина. Гиманлу ксарин жергеда, якъин Бедевханни ава. Адан уьмуьрдикай, рекъерикай, краршай Бутай дахди кхъег вай «Рома:дин» кьилера и кас бегъем гиманлу, хаталу і сари і жергеда эцигнава. И йифиз Къардаш Бедевхакакай Бутай дахди кхъенвайди Пейкераз келна. Ингъе а «Романдай» кьусар... «...Алхасов Бедевхан асул я Талабагъдай, я Убаяр райондайки туш. Ам гъакъикъат гъин хуьрйяй ятла, чидай кас авач. Амма фадлай Талабагъда яшамиш жесва. Гзаф члалар чида Ам гъин iv и тлетдика I ятлани бельем кьил а⁷ ъатнавач. Ада лезгийриз - вич лесги я, магъулриз - магъул, табасаранриз - табасараи ви я лугъусва. Еке фендигар кас я. Ватандин дяведин вахтунда, халкъди лугъуниз килигна, и касди армияда кьуллугъ авунвай - запаса авай солдат хъуниз килигна, 1941йисан августдин вацра фронтдиз фин патал, военкоматдин повестка къачуда къЕан. Повестка агакъун тестикъ ийизвай чарчел, ада члуру фикир аваз, вичин папан твар кхъена. Вичин паб, аялар ва кьунши Анакъиз твар алай дишегъли алай чкадал, ада «Зун исятда Шекидиз фигва...» лагъана куьруь пальто къачуна, кьвачин къапар, фу, мад савучянгъебедиз вигъена тадиз кьваляй экъечина фена. Фидайла, «Им вуч тади рехъ я? Вучиз физвайди я?» суалар вугай папаз ада гъич жавабни ганач. Цай квай хъиз, катна кьваляй экъечина фидайла, ада алава хъувуна:

«Зун автомашинди гуьзлемишзава.../Са цуд нъалай элкъвена хкведа. Хабар къадай кас хъайитла, зун Шекидиз фенва лагъ...»

Бедевхан фена, садкъе югъ алатайла, сагъсузвликай гъич келимани я кьуншийриз, я ярардусгариз са гъвечи шикаят къванни тавунвай къван хъиз сагъ паб бирдан ксанвай чкадлай къена жагъана. Кьуншийриз шехъзавай къве аял, ахъа тир ракларар акурла, абур сасад и квализ атана килигайтла, Бедевханан паб Гуьлазар «ксайвал месел къенва». Бедевхан фенвай пад садазни чин тийиз, Талабагъда авай лапан мукъвакьилийри къенвайди, квалел гъанвай гъуьл хтун гуьзлемиш тавуна, кучудна. Паб кучудна вад югъ алатайла, Бедевхан хтана килигайтла, квалеле паб амач. Аялрин кьилив хтана ацукънавай къейи Гуьлазаран кас авачир ваха - Гелина, кватна квализ хгай вахан гъуьл Бедевханаз лагъана: «Гилани клани патахъ алад! Кал къена, вуна ацадай затла амач! Аялар вибур туш... Вуна ибур, чара кас, хуьдач. Квахъ инай! «ИкI лагъана Бедевхан Гелина кьваляй акъудна. Бич лугъумир къван, Гелиназ Бедевханан хесетар хъсандиз чидай, хъсан итим тиртла ада вич - хендеде къахчун Бедевханаз теклифдай хьи. Авунач, ктваляй чкурна. Аялар Гуьлазаран виликан, къейи гъуьлуьнбур яз хъана. Гуьлазара Бедевхан вичин квалел гъанвайди яз хъана. И квалерин виликан иеси еке туькенчидин, девлетлудин хтул тир къван. Гелинан гафариз килигна, гуя ам Гуьлуьзар къейила, Кларасар герек хъана цуруз фейила, адаз анай цгийиз эгъуьннавай фур жагъана. Адан къерехдал и папаз «хъипи са манатни гъатна... Аялрин гафариз килигна, абуруз диде къейи йифиз квалеле са итимдин къаралту акуна. Амма вуж ятла чир хъанач...»

Гелина кьваляй чукурур Бедевхан, акунатакуна Талабагъдай квахъна. Са бязибуру, ам фронтдиз фена лугъуз хъана, амма масабуру, ам чпиз Шекидихъ акурди тестикъ авуна. Бязибуру и авара къачагъ яз тамара гъатнава лугъузни хъана. Инсанрин гафариз килигна, дяведин вахтунда, дяведилай гугъуьнлиз и гъарамзадади жуьребажуьре шегъерра, хуьрера са шумуд паб къачуна. Гъабурукай садаз Гуьлазар хъиз аламатдин< кьиникъ хъана. Яни азарлу тахъана, «Бедевхан авачирла», къена жагъана.

5. РАГЪ - ЖАНАВУРДИН ДУШМАН Я

— Гъаясуз касдин чин гъами ша яру я.
— Тек са къейила, ам лацу жеда.

(Къуьзуьбурун диалог).

Къардаш вахт хъун кумаз, Бутай дахдин «Романдин» кылер авай тетрадь ахъайна, ам кӀел авун давамарна. Ингъе, Пейкера «Са гафни патаз а луд тавуна», яб гузва...

«Бедевхан гвайди, къакъудайди, тарашайди кубтягъ хъайила, мад алцуардай кас гъат тахвурла, вичин сифте паб Савад авай Талабагъдиз хтана. Адахъ ина са вахтунда къве аялни авай. Абурукай сад руш, сад гада тир къван. Щипуд йисалай хтай Бедевхан папа къабул хъувуна, амма и кфирдиз, къуъзуь хъанвай, азарлу паб бегенмиш хъанач къван. Чпиз гъич чин тийидай буба руша Шаселема, гада Герейбега бегъем саймишнач. Абур дяве башламиш хъайи сифте варцарилай детдомра, интернатра чӀехи хъана, гъанра чирвилер къачуна. Руш - Шаселем Алхазова исятда чи «Пакаман ярар» совхозда гъурметлу агроном я, гада Герейбег Алхазов чи Талабагъда гъурметлу фельдшер я. Бедевхана вичиз атӀа, поселкадин кӀанел бегъем тушир са кӀвалер къачуна, гъана бегъем акъаж тавунвай куллухра къилди яшамиш жезва къван. Хзандиз и кас сирлу яз ама. Гъавилияй саймишзавач. Руш - Шаселема диде Савад вичин патав хканва. Совхозди и гуьзелдиз хъсан кӀвалер эцигнава. Гада - Герейбег чпин бубайрилай амай куьгъне кӀвалер туьхкӀуьрна гъа гъана яшамиш жезва. Гъа икӀ Бедевхана вичин хзан пуд чкадал пайнава. Бедевхан тӀвар алай кас чи совхоздиз хтайдалай гуьгъуьниз са шумуд беябурчивилин дуьпуьпди ам ина инсанриз «машгъур» авуна. Са нянриз Талабагъдин юкъвай «рапарап...» рух гатазвай, ахпа хъел квай инсандин гъарайвур: ьайдин ванер атана. Куьчедиз вилер вегъей, виридай *ьил акъудиз, вири чириз кӀани дагъвийриз, къве гъилини къил къуна, агаж хъана рекъел баят хъанвай Бедевхан ва лаш гъиле аваз вичин «сив тирвал физвай...» Урзум акуна. Виридалай важибул виридалай вине авай къилел гъидер атай вахт гъим ятӀа, къанажагълу инсанриз хъсан чида. Къил хаталувилик квайла, гъилер, гъилер я, гъеле кӀвачер, вилер, сив, сарар... вири органар адан куьмекдиз къведа. Ина еке аламат, еке сир авач. Са гъил, са кӀвач кваз, са вил аваз... яшамиш жеда. Къил галачиз яшамиш жез алахъ акван. Жедач. Гъич са декъикадани уьмуьр давам жедач. Къариба кар туш, гъавилияй инсандин вири органри, чпин виридан чан алай - уьмуьр гвай чка - къил саламат ийиз алахъда къван. Вири органри хаталувал агакъайла, хсуси къаналрай къи^ин патахъай буйругъ къачузва: «Вирида зун хуьх! Зун хуьх! Зун саламат хъун куь виридан саламатвал я...»

Вич лугъумир, Бедевханан къилини и куьчедал: «Зун хуьх, зун хуьх, Бедевхан!» - лагъана буйругъ гана. И гафар инсанриз, гъич са касдини лагъанач, амма абуру шаксуз къатӀана.

- Им бигъ я гъа, тарашчи! Вири хкун тавуртӀа, за вав ви гъахъ тамамвилелди акакъар хгйида! - дидеди гайи нек зи къве виляй хтурай! А чӀулав сятда я вун рекъида, я вун юкъван тар ханвай лам хъиз какур хъана хуьруьн паруйра авара жеда!

Урзум зурар гана хъиз хъфена. Инал къил къунвайди"и лаш гвайди акурла, чпиз ван хъайи гафариз яб гайила, дагъвийриз и мукъва садасадаз, яни Урзума Бедевханаз лашар вегъейди якъин хъана. «Бигъ агакъай» Бедевхан чанда кичӀни тӀал гъатна са гъуд къванди хъанвай. Урзума инал аламай аох вучиз «лашуникай квадарнатӀа» къатӀун четин кар туш. «Тарашчи! - Вири хкун тавуртӀа...» - гъелегъар къунва. Якъин Бедевхана Урзум, я маса са бейниван тарашна. Къакъудайди, гъеле вири адавай жагъун хъувунвач.

Бедевхан гъилер къилел аламаз, кичӀезкичӀез гъар патахъ килигна. Гъилер, явашяваш «салават» чӀугвадайла хъиз, чинилай чӀугуна, абур агъуз хъувуна.

- Вири къзабала, я аллагъ, гъа икӀ тӀимил къван тӀарвилер хъана... Я тӀарвилер тахъана алатрай! - Бедевхана лашари «ларар» чӀугур юрфарилай, къуь нин къилерилай капашар чӀугуна. Ам зегъле фенвай суфат туькӀуьрна, Урзум фейивал килигна, мад пӀузаррикай хъуьрена.

- Пияниска! Залумдин хва, ажугълу хъанвайла, атана ви винел ацахънавай дагъ къван гужлу хъанвай гъа! Квахърай! Вич мад зи гъиле гъатда! - Бедевхан тӀар хъайи чкайрилай гъилер чӀугвазчӀугваз квахъ на хъфена.

Баз агъвалат лап ачух хъана. Са шумуд сят инлай вигик «Рушарин багъда» Бедевхана, кӀани рушандидардиз атанвай, амма пиян хъана мураддихъ агакъ тавур магазиндин заведующий Урзум тарашна къван.

Хуьруьнбурукай бязибуруз и дуьшуьнда Бедевхан «сабурлу яз», гъеле акъуллу яз, «пиянискадихъ галаз цӀуькӀ цаз такӀан, милаим кас яз» акуна. Амма икӀ туширди абуруз дуьнья акунвай, Бедевхач хъсан чидай ксари ачухарна. Бедевхан инал «сабурлу хъунихъ» себебар ава. Садлагъайди, инал касдиз вич, тахсиркар тирла, ажугълу касдин, зарар хъанвайдан, гъахъ квахънавайдан, регъятвал чӀур хъанвайдан гафунин кӀаникай финиф чарасуз кар яз чида. Ада вич ядайла: «вун гъахъ я, ягъа! Зал къиникъин нубаг атанва!...» - лугъуз кӀанзавай. Амма халкъ физвай куьчедал, ада икӀ лагъанач, ам кисна. Къил гъилер экӀяна хъиз хвена, адас инал кисна хъиз, вичин къуьнерни юрфар лашун хура вугун серф яз акуна.

Маса юкъуз Бедевхан са дагъви дишегълиди бегъем «хурук кутунвайла» квез акуна кӀандай!.. Ам хъемеда тамаша тир. Къучагъ руша, Бедевханан гуьмбе хъиз ацӀай, гумрагъвилин тух тир рангар акъвазнавай чиниз кумазкумаз лапӀашар вегъена. Руш къулухъ хъайила, Бедевхана вичин тюлендинбуруз ухшамиш вилер экъисна, сив ахъа ийизвай жеде. Руша мад гъужум авуна: вичин вилик квай касдин суфатдиз а... кутугай гъалда тфу гана.

- За вун суддиз вугудай, апчак! Амма заз зи тӀвар хуьруьнбуру ви мурдар

тЕарцИхъ галаз санал къун кІандач! Мад вуна пис ният аваз заз са гаф хълагъайтІа - рекъида, къурумсагъ!

Хабар нивай, гъа и Бедевханавай. Асайишди, хкъагъай, пар квай т!уьнрини, гъамиша гъавая гъатзавай ичкиди къудур авунвай «муынтериди» (охъ, Бедевхан а дишегълидин муыптери хъана къван (багъманчи са дишегълидин вилик вичиз атунин теклиф эцигна. Ам вичиз атун тавурла, алчахдин хци мад са теклиф авуна: ада дишегълидиз ашнабазвал авун теклифна къван: «Захъ кІани къван пул ава. Вун заз къведатІа, ша чна, ашнабазвилер ийин, чинебан кар я, къена фидай дуьнья я», - лагъана къван.

Хъиле дишегълидин чандик цДай кутуна. Ада авурди авуна! Ада авурди вири хуьруьз машгъур хъана. Вучиз лагъайтІа, инсанриз Бедевханан чинай цІаяр акъатай сегъне акуна къван.

Дишегълидиз хъел атайла, инсанар, квез Бедевхана къачунвай алчахвилини шикил акуна кІандай. Ада а эркек папаз вичин бедендикай муьгъ авуна, адан кІвачерик ярх хъана, минет авуна: «Зи мез къуруй! За ваз лагъай алчах гафар вири къулухъ къахчузва! Вун Гъуьруьцери къван беден, намус, гъая, михъиди я, зи вахруш! Завай са къелет хъана... Ма ягъ! Йикъ!»

Гъа и «речь» куьтягъ хъанвачир жеди, къучагъ дишегълиди Бедевханан суфатдай цІай акъудна. Анал са къве тфуни алк!урна!

И алчахвилини дуьпуьиди ам хзандиз лап негъ авуна, ам асла саймишни хъувунач. Вири дяведиз - душман тергиз фенвайла, Бедевхан «цДивинар куз» Къубадин таыара гъатна. Ина «къил хуьн патал» ада таЕурди амач: ам гагъ къачагъ, гагъ чапхунчи, гагъ чинебан алишверишчи хъана. Анра къве паб къачуна, абур са са аял галаз гъа гъанра туна.

Дяве куьтягъ жезвайла, гъа инагни бегъем чидай кас авач, Бедевхана солдатдин парталар алукиналда. Немсери рей гайи сифте вацра ахъа хъувур солдатрик кваз ам хуьруьз хтай гъал акур, адан виликан алчахвилер чир инсанар мягътел амукъна. Вуна хиялда, им дяведин сифте йикъарилай эхирдал къван фронтра хъана, гзаф уьзуьагъ тир, пагъго! Адан чанда са гъанбар дамахни зур авай! Адаз хейлин кІвалахар теклифна, амма абур садни Бедевханаз бегенмиш хъанач. Эхир адаз хъсан чка жедалди совхоздин «Рушарин багъдин» ва ина авай куьнуьйрин къаравулвал теклифна. Са кар рикТелай физвай. Бедевхан солдатвилей хтайдалай башламишна, ада са кІвачел къецДивал ийизвай. Сифте ам тІимил къван къецІи тир, амма къвердавай и къецІивал гзаф хъана, эхирни ам рекъерив гвай кицІерни кваз къарсатмишдаиди хъана. (КицІер къецІи инсан акурла, дели жеда эхир. Абуруз са кІвачихъ агъуз хъайила, къецІида чилелай чпел гъалчдай къван къачудай хъиз жезва къван). Вахтар алатна, хъсан кІвалахарни хъана, амма Бедевхана вичин къаравулвилини кеспи гадарнач. Адаз къаравулвал гзаф хуш хъана. Вучиз? Ина чинебан кар авач. Хармандин юкъни юкъвал ала гъа! Гъисаба авачир емишар, вирт бес гъадан ихтиярда авачни?! Ничидаада ина мад вучзаватІа...»

- Гъа икІ, - лагъана Къардаша, «Роман» кІелун акъвазарна. Чун гъа са гъал Бедевханахъ галаз таниш хъана: адан уьмуьрдиз са вил вегъена, чаз ам алай чка акуна. Ада вучзаватІа, адан чанда авайдини, умуд ийизва, чаз аквада зун багъдиз фена...

2.

Къе Бедевхан перт я. Бес жечни, «авай тек са хва заманади чІурнава». Хва лугъудай залумди, бубадин гафунал вичин гаф эцигна: атІа Санжадин руш Беневша къачудайди лагъана къван. «Ам вуж я эхир?! - Бедевхан фикирри гваз къекъезва. - Шелерна, кІелерна, ирид эркекдиз жаваб гуз гъазур тир, чина эерре гъая амачир къил я. Багълар кутазва, цІгийи жинсинин емишар яратмишзава. Са гафунал, шейтІандал шаламар алукилун алакъзавай гуьрсетма я. Тебиатдиз тайчадиз хъиз пурар яна, адал дегънекъенерар гъална, вичиз кІани патахъ гъалзавай са аламат, са иблис я. Вич алай чкадал эркекривай сиз ахъа жедач. Виридаз гудай жавабар жегъида, виридаз къалурдай, эхъ, эхъ! Инсанар гъейран амукъдай крар ава. Гъиле гъатай жегъил гуьзгуьдин кІусуналлай ракъбинин нур хъиз и руша вичин кефиниз кІанивал къугъурда...» Идан авай тек са гада, къил цава къуна дамахунилай гъейри, райондин больницада «михъи гъилералди михъи хирер кутІун...» алакъдай фельдшер Герейбег, «цаварай ятар хъвазвай, вичивич аршрагъманда эцигнавай...» алим рушал ашукъ хъанва. «Гъайиф гада, гъилияй акъатна!.. - агъур хиялри Бедевхан къарсурзава. - Зи хциз къазанмишна кІвализ гъидай къайдаяр чир хъанва. Са кепек нагъакъ чкадал харждач. Ы буд патай кІватІиз хкун адан ивидин кар хъанвай... Гъайиф, гъайиф! Ам са жува залпанд акъалждай, кІелер тавунвай руш жагъун тавуртІани, тІимил кІелернавай жуван сиве авай ширин мез хътин туькІвей динж, саламат рушал вучиз акъвазнач эхир. Залум хва! Вун ада гъалда, алчах тир лам хъиз лашун хура туна гъалда, гъайванди хайи гъайван! Вун адав тупІал акъалждай къубу хъиз, къилик кутІундай фите хъиз жеда, гъайван! Ви ахир пуч хъана, гуьнуькъара, хва! Вуна а гуьрсетма гъи зиз гъида, залум хва?! Адаз дворецар кІанда, будала хва! Ада ви кІвалин вири сирер дуьньядиз чкІирда, къейи хва!..

Бедевханан «КІвалин сирер» вучар я? Вучиз и касдин «хзандин уьмуьр еке

хаталувилик ква?!»

Халкъди лугъудайвал, Бедевхана тѳурунал незва, амма а кас тумунал, вичиз вири няметар гузвай касдин вил акъудиз алахънава. Адаз вири буъркъуь хъун кѳанда. Вири вичиз кѳанивал къачуда ва эцигда. Пис яни! Ваъ, ваъ! Касдиз гъа икѳ кѳанзава. Совхозди вичин рабочидиз - (эхъ, эхъ! Бедевхан рабочи яз чида). Уьмуьрдин архаш ва къулайвилер гъатнавай ичин тара хъиз цуьк ахъайдай рекъер къалурнава. Им девлетдин иесивал авун: Ватан, хуьр ва хайи кѳвал къени авун патал и девлет вири жуьредин къуд кѳвачел ва къве кѳвачел къекъведай вагънийрикай хуьн тагъай чѳал я. Амма вичи вучзава? Совхоздин къапунай не^ва, гъиле авай тѳурунин тум совхоздин директор Къардашан вилера эцягъна ам буьргъуь ийидай уламар ахтармишвава.

И "им дин, мариѳатдин, булвилдин рагъ тир агроном руш Беневша хчин кѳвализ атун Бедевхана къабулсавач. Хаякъди лугъудайвал: рагъ жанавурдин душман я. Вѳчиз лагъайтѳа, ада вичин къачагъвилер мичѳи чулав гифиз ирида. Ракъини вагъпидин вагъшиви^ер дуьньядиз машгъур иѳида эхир. Инаг жанавурдиз хъсан чида. Халкъди мад икѳтин лугъуда: рагъ экъечѳа хъи, экъечѳа, адак жанавурдивай еич къейитѳани сухвар кутаз жедач!

6. РУШАРИН БАГЪДИН «ПАЧАГЪ»

— Са юкъуз ви лам лигем ги це, къунши.

— Лам хуьре авач. Масада тух ванва.

-

-

Иа! Иа! - ламра ар яна. - Ламра вич ава лугъузва!

Вун захъ инанмиш туш, ламрахъ инанмиш яни?! Вугудач!

(Халкъдин къаравили).

Къардаша: «Ина башламишзавай тамаша заз аквада. Адан къилин герой гъим жецатѳа зун килигда...», - фикир авуна хъиз киснавайла, багъдиз рушар атана. Якъин кар я, рушари багъда манияр лугъуда, хуьруьнарда. Эгер абур кисна хъайитѳа, абур азарлу я, я абуруз хуьруьнни мани лугъун къадагъа авунва. Беневшадини Шаселема къелемлухда кѳвалах башламишна. Бедевханан «тахтунал» вил вегъейтѳа, ам йифен вагъши къуш хъиз, къил чуьнуьхна ксанвайди акуна рушари кума алай багъдин тѳулар къван атана мани лугъун давамарна:

Яр ширин я, яр ширин я! Яр авачиз чаз сугъул я. Яр гаячиз рикѳиз кѳачи Уьмуьрдин рехъ физ кагъул я.

Яр ширин я, яр шири! я! Шаниди чи лувар я хъи. Гатун цикѳиз пеле къатай Ам эрзиман шагъвар я хъи.

«Аквар гъаларай и мани муьѳтехурдин кеѳини къуна, - фикирна рушарикай сада, - ада гъич къил хкажнач, чахъ галаз къал авунач. Яргъияр хуьвунач, агроном рушари Бедевхан гъамиша къарсурдай мандик кежяна.

Тахтунавай чан алай кѳанчѳ Шай къуна куй хъел атайла, Гел амачиз гъуьлуьн кѳаниз, Фирай вацѳуз сел атайла.

Каѳтарди къил чуьнуьхзава Ракъиникай багълараллай, Ракъиникай чи эрзиман, Мублагъ хъайи дагълараллай.

Рушари «тар хай» ванцелди хуьруьнар авурла, Бедевханан чанди цѳай къуна, адаз гадар хъана къарагъна, «и арсузриз нефес дар ийидай хътин агъуркъве гаѳ» лугъуз кѳан хъана, амма кисна. Сабурлу хуьн, эхъ, эхъ, сабурлу хуьн Бедевханан къилин весиятрикай сад я. Хъел? - Ваъ гъа! Пад жедайвал хъел атайтѳани рикѳ хъиле нез хъайитѳани, кѳуѳу, вилери хъверна кѳанда. Винелай малайик къеняй машах хуьн Бедевханан уьмуьрдин фендигарвилдин кар алай са къван я. Бедевхана къил хкажна, сифте, ам къалп хуьруьн аквазвай тюлендин вилерай «хаталу» Пейкерахъ къекъвена. «Туьгъметдин даллай гвай» дишегъли акун тавурла, Бедевхан хейлин викѳегъ хъана, ада жезмай къван хуьруьн квай, рушар къарсатмиш тийидай гаѳар жагъурна,

— Даа! А дет дин ванер я! Рушар туш ибур Куь бечидин кварар я!

— Кварар, Бедевхан халу, ви хапѳадикай хкат рай! - Беневшади, гъарайдал жаваб гана.

— Уѳ, уѳ! Кешкин! Кешкин! Куьн хътин са цѳуд квар зи хапѳадикай хкатнайтѳа зун еке девлетдин, еке гъурметдин сагъиб жедай хъи! Вилятдин асланар хътин жегъилар зи варцихъ лав гатаз баят жедай. Абуру цихъ къарух къумлухдин арабри булахдал гъужум ийидайвал зи винел чеб вигъидай! Абуру заз гъикъван дасмалчивилин гаѳар лугъудайтѳа, ингъе, ван къвезва... Зи дамахди а вахтунда чилерал ваъ гъа, цавара сирнав ийидай... Уѳ, уѳ!

— Ксус, ксус, Бедевхан! - лагъана вилик атана, акъвазай Пейкера, Къардашаз

гыл илына, ам далда дик гъана. - Ксус, Бедевхан! Жуван ахвар чІур мир. - Вун чан хуэзвай кас я.

Бедевханан чин Пейкеран ван галукъун кумаз чІур хъайи гьал акур ксари: «идан чанда эхиз тежедай тІал гьатна», - лагъана фикир ийидай. Адан чин бирдан гъа гъакъван азиатни азаб тестикъарзавай шутІкверри къуна. Бедевханаз Пейкера гаф лугъудалди маса касди юрфунлай лашар «аладарун» кІанда. Вучиз эхир? Себеб тек сад я. Бедевхан дугъри рекъе авач.

Иесидиз зиян гайи кицІни кац гъа гьалатда чир жедайвал, Бедевханан «чннебан крарикайни» Пейкераз са уьтери хабар ава. Им угъриди къатІанва. Исятдани чапрасчапрас са геренда Пейкераз вил ягъайла, «къаравулдин» рикІи «гуппагуп» ван къачуна. Алатай йифиз дустар тир угърийрихъ галаз авур чапхунчийрикай гуя и дишегълидиз хабар хъанва.

- Вун яни, халад руш? Ви келле сагърай! Ин сандивай чІугваз жедай кеферин къилинбурукай сад - кІан хъайи чкадал кІанивал ва кІани къван са къвал кІаник кваз ксун я. Уф, уф!

Бедевхан вичихъ къадардилай артух инанмишни я. Вучиз инанмиш жедач къван, совхозда вири крар гъа идаз кІанивал хъанва. Майишатдин къиле авайбур девлетдин иесивал ийидайла, хейлин саймазар хъунлай гъейри, чеб чпиз бегъем хъанвайбур я. Абур майишатда багълар кутунин бегъерлувилини планар ацІурун къазанмишиз хъуни пайгъуш гана эцигнавай къуьрер хъиз сует авунва. Са бязи кар акъвазнавайбурни эрекъдин «са къатІунал» алдатмишун Бедевханан «гъиле къенвай кар я...» Виридаз: «башуьсте, гуьзуьм уьсте, гъа исятда, буюр, багъри!» лугъуз чида, амма кар вичиз кІанивал ийида. Яргъал рекъериз фейила, виликкъилик квайбуруз багъа «савкъатар» гъизва. Сурдин къицикъ, бухарадин бармакдай хам «виликкъилик квайбуруз гъун...» гун и касдиз «адетдин кар» хъанва. «Яда икІ жедали? Зав исятда пул гвач ман...» лагъай «виликкъилик квайдаз», Бедевхана гъамиша хъиз лугъуда: «чан сагъ хъуй! ХъайитІа, са къимет вуна вахгуда, тахъайтІа... ам чи къведан арада авай гуьурметдин... багъа - дуствилини муьгъ хъуй!»

Гъа икІ, Бедевханан чина «уьзуькъаравилин» перде къилел вегъенвай «виликкъилик квайбуру» и касдиз икрам ийизва. Абур гъарамзададиз кІан хъайила, гъа гьалатда, адан чІалан кІаникай физни гъазур я.

- Ксус, ксус! - Пейкер, къилел яргъан чІугваз вай Бедевханаз, негъ тир вилерай килигна. - Ваз чан хуэз чидайвал, гъич са вагынидизни чидач. Ксус!

И юлдаш чи алим я, министерстводай атанва, юлдашар. И юлдаш, хейлин йикъара чи майишатда амукъда.

Рушар - механизаторар инал мугъман Атабегов Селимахъ галаз ганиш хъана. И арада Бедевхан яргъандин са пипІ хкажна совхоздиз атанвай мугъмандиз килигна хъиз, ам яргъи хъана мад къаткана. Бедевханаз совхозда къиле феи фялейрин муми собраниедикай хабар хъанва. Адаз, фялеяр совхоздин малжамал гвайбур умукъвалмукъвал ревизия авуна, ахтармишун, абуруз мад ихтибарвал хъижедали жедачни чирун чарасуз я, - лугъуз раханвайдакай хабар ава. «Захъ ревизия ийидай затІ авач... Зай чпи къил акъудрай...», - фикир авуна Бедевхана, вичик акатнавай къалабулух са гьал элекъарнава. ЯтІани, ада: «мукъаят хъана кІанда», - фикир мад рикІивай тикрарна.

— Вун Селим Рустанович ваз кІанивал къе къуьгъ, килиг, - лагъана Пейкера, гыл туькІуьрна багълар, куьнуьяр, къелемлух, къалурна, - аквада... Эхъ, чи хъсанди пиди, чи мурадар, умудар, агалкъу нар... ахпа гьалатІар ваз аквада.

— Яваш, яваш, чан руш! - Бутай дахдай гъарай акъатна. - Захъ мугъмандиз сифте багъманчидин чІе хи дустарихъ - чІижерихъ галаз танишардай, и ду стари чаз гузвай багъа нямет - вирт дадмишиз тадай къаст ава. И патахъ ша гъа! Сифте и патахъ алучІун зи мурад я! Зун: революциядин сифте пайдах къилел хкажай кас майишатдин агъсакъал я гъа! Гуьурмет авун рикІел хуьх гъа! - Бутай вичиз хъел атанвай ди чуьнуьхиз алахъна. Селиман гыл къуна, ам куь нуьяр галайвал тухвана. - И декъикада куьн вири зи мугъманар я - Бутая рушарни вири куьнуьйрин жер гейриз тухвана. Бедевхана къил хкажна, Пейкер ак вадай мензилра, амачирди, чир хъайила, ам месин къилиз хкаж хъана ацукъна. Урзум санхъай, Герейбег масанлай хпен суьруьдин гуьгъуьниз физвай жанаву рар хъиз, далдайривай къакъучІна, садакай садазха бар авачиз куьнуьяр алайвал фена.

— Тимил харж алаз, еке хийир гузвай фялеяр гъа ина ава. Совхоздин вири фялеярни гъа и лувар алай виртІедин устІарри хъиз, революционный намус лувилелди кІвалахнайІа, чан хва, чи девлетар гъа и дередивай къаз тежедай къван буллух жедай! Амма гъайиф, гъайиф! Чи арада гъиллабазар, атай югъ са гьал, каш алачиз, къалкъиж, азаб, юзун квачиз ала тунал разибур ама, хва. Юзун, аааб акъалтун, ялун, шадвал, къарсурун къалабулухвал квачирди уьмуьр яни?! Атай югъ шуькъуьнтри хъиз ракурзавайбур гзаф Тимил я. Вахтари абуруз кар къада: терг хъана фида! Замана революционный викІегъ инсанринди я. Лугъуда хъи, рекъе авайди галатда, им айиб авай кар туш. Эрзиман тир мензилдин къилив агакъайла, касдин юргъунвал алатда. Чи саки вири рабочияр мензилдин а къилиз экъечІиз кІанз, мягъкем яз рехъ физвай ксар я. Абуруз чпин революционный рекъин а къил аквазва. Адан тІвар вири элдиз машгъур я - ам чи коммунизмдин гуьлуьшан багъ я!

ВиртЕдин кјунагълух куътягъ хъана. Селим рушарихъ галаз багъдиз физвайла, Бутая «тахтуналлай» Бедевхан мугъмандиз ва рушариз къалурунин къаст аваз, гъарайна.

— Бедевхан! Яда, Бедевхан!

— Вуна, Бутай, эвернани?! - Бедевхана къил хкажна.

— Эверна.

— Тава, ямаг: еке тІуьнхъун агай чка авани, Бутайкиши?!

— Къарагъ заз куьнуьйрилай вирт къачуз куь мек ая.

— Вуна заз цІийи кІвач гъазурнавани, Бутай киши?

— Вун къецІидаказ амач. Гъа и къве вилиз аку на! - Жуваз кІани къван виртни неъ!

Бедевхан месин къилиз къарагъна, чиниз яруни вили рангар кІватІна, адаз далудихъ акъвазна вичиз яб гузвай рушар ва Селим акун тавуна, агъайни, а патал алайдакай зарафат ийизвай ванцелди лагъана:

— Бедевхан ахмакъ туш. Вирт пуд тІуруна авай ди тІуьна ацукъ, мад нез жедач. Я ви куьнуьйра исят да акъуддай затІни авач. Еке тІуьнар аватІа, зун юза да. Ваз акурла, Бутай, зи кІвач къецІизвачирни? - Бедевхана, ахтармишун мурад яз суал вугана.

— Ваъ, асла ваъ! Вуна тарахъ гелкъвез къуьл завай, Бедевхан... «Лезгинкадал», вур кутуна къуьл завай. Са жегъилни вав агакъдачир.

— Агъан, рикІел хтана! Зи кІвач къунвайди дели кпулар я, Бутай. Абуру зи кІвач гъарданбир ахъай зава. Зун а вахтунда дидеди хайила хъиз, сагъ я. Ахътин шадвал, а сагъ декъикъайри зи чанда гъатда хъи! Заз зак лувар акатнавай хъиз жеда! Цавуз физ кІан жеда! Вуна зун айибдани, бубад хва?! Кешкин, кешкин, зи кІвач хъсан жен! - За вучдайтІа, за къатІузва!

— Еке тІуьнар авай чкадиз вун гъикІ къведа, бес?! - Бутая ванцик туьгъметун кваз хабар къуна.

— Лувар акатна къведа! - Бедевхана жаваб га на. - ТІуьнкай рахайла, кпулризни хвеша жезва, Бу тай! Абуру заз гъасятда рухсат - мажал гуда.

— Ваз кІаниди гъамиша тІуьнни хъун я. Дуьнья да мад хъийидай кар амач, я хъфидай рехъ, яни? - Бутая хъел атана, гъарайдал хабар къуна.

— ТІуьнхъун, ксун, садни... кІанидан хъуьхъвез кІас ягъун! И крарилай гъейри кар авач, чІал заз ге рек туш, рехъ инжиклувал я, Бутай! Эхъ, меме жан!

— Вун ви хсуси нефе патал пехъи я. Жемят, об шество, ярдуст, ваз аквазвач, Бедевхан.

— Яваш, яваш! Жуван гапур къакъара хутур гъа! Гила нубат, нубат зиди я, Бутайкиши. Вун иче рин багъда ава. Ваз абур нез кІанзава. Хъсанди амаз, вуна - я гъвечГи, я усал емиш недач. Суфрадаллай хъсан затІар гъа и вуна сифтенисифте неда. Им ин санриз, гъеле гъайванризни ивидик кваз атанвай хесет я. Руфуна гъатайдак масадан пай кумукъзавач эхир. Багъда, складда гъеле вилик атанвай суфрадал алай затІуникни бегъем умуд кутаз жедач, Бутай! Вахт, за мана гъа ихътинди я. Жемят, хуьр, кІвал, ярни дуст вун динж, вун тух хъайила аквада. Вири жгъин хъи йида, амма къакъатай сагъвал - чан жгъидач, Бутай. ИкІ я, мемежан! Вуна экв ийизмай къван, мирес Бу тай, ваз эквер аквада. Вуна экв ийизмачирла, вунми чІи къазмада квахъда. Экв авун патал неъ, хъухъ, къу лухъ эциг. Яман югъ рикІел хуьх, Бутай! Яшар вахъ аватІани, и сеферда, акъул завай къачу! Бедевханаз затІни чидач! Эхъ, мемежан!

— Зегъмет къачун тавурла, - Бутая ажугълувили цІай кутунваз, сарар илисна чІугвазчІугваз жаваб га на, - а недайдини хъвадайди гъинай къведа? Цавай аватна сиве гъатдач!

— Вун, Бутай, яц я... - Бедевхана яргълал фейи хъуьруьнарна, вилер михъна хъиз давамарна. - Вун яц я. Къазанмишай къуьл иесидив вугана, вуна ви уьмуьрда тІуьрди ягълалар я... - Бедевхан чІагана физ мад хъуьрена. - Гъавиляй вун зи гъавурда гъагдач, къуьзек... Эхъ мемежан, мемежан!

— Жуван сив хуьх, муьфтехур!

— Ваз хъел атанани, Бутайкиши?... - Бедевхан бирдан лаш акъур кІуьгъуьр хъиз агаж хъана, адан бенденди, чини сефил ажиз шикилар къачуна. - Вун гъахъ я! Цавай аватдач! Дулу жибинда ван авурла, - Бедевхана мад къил хкажна, кІуфук хъвер кваз ам юзана, - жибинди ван авурла... вири ви вилик къведа!

Агроном рушариз, Селимаз инал Бутаяз хъел атанвайди аквазва.

— Инсанри кутур жигъирар вири шегъро рекъел къвезва, - лагъана Беневшади, Бутай дах гафар жа гъуриз кІеве гъатнавайди къатІана, адаз куьмек яз, вилик атана рахана, - амма вагъпийрин жигъирар мичІи, инсандивай къил тваз тежедай хаталу куллух ра квахъзава.

— Аферин, чан руш! - Бутаяз гъил къурла, хве ши хъана, ам Бедевханал элкъвена, - вагынийризня ваз хъиз, инсанар авай рекъикай кичІе я. Вун, дугъри данни кусафтар я!

— Я, я сун вуна лугъудай кафтар я, - Бедевхана рей гайи солдат дин амалар авуна. - Къал тахъуй! Ву на лугъудай шегъре рехъ заз фадлай чида. А рекъин а къиле... вири няметар бул багъ ава. Адан рикІинал, Бутай, къачузвай зегъметдиз килиг тавуна, кІамай къван вири, вири инсанриз це! - лагъана кхъенва. Бе девханаз

затѝни чидач! - Бедевхан хъуьрена, адавиле рилай капаш чѝгуна. - За исятда, мирес кьенди ятѝа ни, гѝа заз эрзиман тир багъдив сагъ ва саламатдиз агакьун патал жуван ширин чан мадара ийизва. Хуьз ва. Эхъ, мемезан! Къадагѝа кар туш хъи!

— А фикирар авай кас, чна кутѝай кѝанчѝ хъизчи рекъелай гадарна, - Беневшади мад Бутай дахдиз куь мек гун патал суьгьбетдик вичин пайни кутуна. - Инагни ваз хъсан чир хъухъ! Чна паразитар - зиян кар буьтГруькар коммунизмдин дараматдиз тухудач. А вилера цѝам! «Мемезан» жуван муьфтехурвилини амалриз ягъэ!

- Зун ваз аквадач, къумрал тават! Зун дирибаш садан кѝваче буьркъуь цаз яз гьатна фида хъи, фида! Зун вуна лугъудай «зун аквазвачни» лугъуз ацукъдай баят туш, къумрал тават! Эхъ, мемезан!

- Бедевхан вун гьикъван фендигар хъайитѝани, - Беневшадиз хъел атана, ам «къаравулчидин» вилик къван фена, адан гъаясузвилини шикилар акъвазнавай чиниз килигна, - чна вун чи рекъел тадач!

Бедевхана и легъзда фикирдай вичиз виш лянет авуна. «Вучиз за инал, чѝгуна акъуддай кас авачиз, зи рикѝин лап чинебан сирер ачухна эхир?! Зи келлегуьзвал вуч я?! Гила и ажугълу хъанвай хузар алуд хъия! Бедбахтвилик къил кутунва!..» - кафтардиз шаксуз кичѝе хъана.

- За, чан руш, дамахар авунал атайла, еке кѝе летзава! Амма зун вуна лугъудай кас туш. Алакъдай кар башуьсте, ийида! Ингъе, къаравул я. Эгер гѝа и къаравулвал квез еке «пост» яз чидатѝа зун алуд на тур!

Бутай дах чанда хъел аваз, гьилерив зурзун акатнаваз куьнуьйрин арайриз хъфена. Рушарини: «квахърай! - мад къал ицягъайтѝа, муьгман алай чкадал ада пис ни акъудда...», - лагъана фикирна, кѝвалахиз фена.

Пейкер инал къиле фейи сегънедиз килигай ваадаз яб гайи. Къардаш мукъув фена.

— Поразительно! Зеррени кичѝ амачир, гъаясуз чакъал я, зи тават, инал чал дуьпуьш хъайиди, - Къардаш яваш, амма ажугълу дарих тир ванцелди рахана. - Им бегъем дадмиш хъанвайди я. Икъван чѝа валди ада куьлуь угъривилер авуна жеди... Ада куь луь угъриярни къуна эхир. Тахсиркардиз вичин мур дар суфат къалурун шаксуз герек шартѝ я. Садлагѝа на, чна и жанавур куьлуькуьлуь крар патал кухар тийин. Адан вири алчахвилер дуьзда алкъулдун чи къилин везифа я, зи тават. Гъеле фад я.

— Чида, фад я. Амма вун къван акъурдалай гуь гъуьниз къил къадай жуьре инсанрикай жемир гѝа, Къардаш! Ламра вич цура ава лагъана исятда аряна гѝа. Адаз бегъем кар къаз кѝанзаватѝа, ада инал ахъа авур «философияни» жуван рикѝел хуьх, Къардаш.

— Еашуьсте, зи тават! За къатѝузвайвал, и кифир дин хчин чинебан «крар» гъакѝанбур туш. Абур куь луь угъривилер авунал сергъятламиш жезвач.

Адан алакъяр, аквар гъаларай екебур я, абур деринра ава: рахасвай гафар гѝа гъакѝан муьфтехурдинбур туш, Пейкер. Адан чанда, бегъем чуьнуьхиз тахъанвай хъел авайди за къатѝуза. Бутай дахдин «Романдин» са чкадал: «Пейкер чи майишатдин рикѝии вилерни тир кас акун кумаз, вучиз ятѝан, муьфтехур Бедевханан чанди цѝай къазва», - лагъана кхъенва. Ада гѝа инал суални вугуза: «Вучиз эхир и муьфтехурдиз Пейкер акунани дакѝан я?» Жавабни ганва: «Вучиз лагъайтѝа, Пейкер аз и туьремадихъай къанлу йиртижидин ял къезва. Адан гъерекатар, Пейкер аз аквазва жеди, амма бегъем аквазвач, саймишзавач жеди. Рахунрин ван къезва, амма, ала?:ат кар я, хъел аваз гъарайэвер, критика авунлай гъейри, са серенжемни къабулзавач. Пейкер авай кѝвале авай директор юлдаш Къардаш аз, аквар гъаларай, вичин шаклувиликай, инандирмишиз жедай субутрив адѝанвай, исятда Рушарин багъдин, «пачагъ» - Бедевханан ихтилат ийиз жезвач... Кефи хадай кас авач...»

— Вири, саки вири, гъахъ гафар я, - Пейкер мягъ тел яз гъуьлуьз килигна. - Аферин Бутай дах! Кас дихъ къатѝунар ава. Адан «Роман» вири кѝела, Къардаш! Ничида, ада чаз мад вуч авун теклифдатѝа, вуч ачухардатѝа, - килигда чун, камаллу кас я!..

— Башуьсте, зи тават! Гила чун гъар сад са патахъ кѝвалахиз фин. За няналди багъдиз тамашар. ийида.

— Алад. Зун къелемар хкудзавай фялейрин къилив фида.

7. РУШАРИН БУНТ

Дишегъли ава, я паб туш гъуьлуьз, я ам экв туш кѝвализ!

— Дишегъли ава - ам бапѝах я, экв я - ирид жегъилдиз!

(Халкъдин сиверай).

Дишегълийрикай, иллаки абурун гуьзелрикай шаирри, писателри - камаллу инсанри, муьгъуббатдин ашкъи чанда гъатай жегъилри лугъун тавур гаф ама лагъайтѝа, садни инанмиш жемир! Вири ялавлу, зериф, наз гвай, гьиссери чими авунвай ширин гафар лагъанва, вири гуьзел рангарин, руьгъ гъавалу ийидай атиррин тѝварар рушар

бе&етмишун патал къунва. Дирибашвилер, экуь риклер, къведрен еришар, катран суй, шумал буй... вири гуьзел рушариз багъишна, гъабуруз хае яз лагъана. Рушарин багъда авай гуьзелриз вири зериф.масан гафар лагъайдалай гуьгъуьниз, чинра: «жуьрэтлу таватар, гъеле гадарушарни» лугъузва. Вучиз лагъайтГа, и дишегълийри «эркекрин кIвалахар...» вири хъсандиз къиле тухузва къван. Адалай гъейри абуру чеб «гъуьл», «паб» лугъудай къве гафуникай гзаф икрагъ хъанвайди халкъдиз чирнава къван. И къве гафуни ирид бубайрилай башламишна къедалди гъикъван куьгънекуьруьш, авачир къван пис адетар, вижесуз гуманлувилер, ихтибар тавунар, герек авачир паб итимдиз ужуз авунар... чпел алкIурнава. АвачтIа, де ша, килиг! «Паб гъуьлуьн чIалан кIаникай фена кIанда... гъамиша гъуьл гъахъ я! Гъуьлуь гъил эцигайнал папа къил эцигун лазим я! Гъуьл аллагъди вичи тахтуна эцигнавай кас я, паб адан лукI я! Гъуьлуьз хъел атун папан къилел хар къун я. Паб пуд гафуни мукъва ийида, пуд гафуни яргъаз къакъудда. Паб руьгъдиз ажуз бейниван затI я. Паб кIвалин къуш я. Папан кIвалахар: «аялар хун, абур хуьн, гъуьлуьз кIанивал авун я...»

Вири эзбер авуртIа, хъиле тIушунай чарчи цIай къада! Абур гъа гъакъван негъ, мурдар тIвалар, къутIалар, гургурар, къармахар, къекъуьнар я... Анрай къил акъудиз хъижедач. Квахърай!

Тимил къван тIупIалай авурла, «паб» ва «гъуьл» лугъудай гафари вуч гъизватIа аку гъа! Гъамнша гъуьл гъакъ хъун лазим я, яни гъуьлуь: «балкIанди лув гана, цаварал фена...» лагъайла, папа инанмиш хъанвайди тестикъ авуна: «Аллагъ!» - аламатар ийин. Гъуьлуь акъалтIай алчах кар: угъривал, къчагъвал авуртIа, папа абур вичин чанни эцигна чъунуьхин. «Паб лукI я, гъуьл аллагъди тахтунал эцигнава», яни лукIвиле къачунвайдан «пачагъ» я. Ада «йикъ!» - лагъайтIа, паб «рекъизва». «Къарагъ!» лагъайтIа, паб «къарагъзава». Герек вири амалрал, крарал, тавазвилерал, къуллугърал... птимдиз, ваъ гъа! Гъуьлуьз... кIанивал тавуртIа, адаз хъел къведа. Ада вичин хъел папан къилелай кIашар хътин агъургъутариз кIватIна хъиз «аладарда...» Шеве акIайтIа... Паб пуд гаф: «Ма - сад! ма - къвед! Ма - пуд!», - тIалакъар вахгана кIвалай чукуруизни жедай.

«Паб» ва «гъуьл» - лугъудай гафари, эркекдакай вири ихтияррин сагъиб, кичI авачир аслан авурла, папакай ажуз, кичIе къуьр авуна эцигнава. И гафари паб кIвалин, къуд цлан есир ийизва. Адаз руфунал залан хъун, аял хун, ам хуьн, чIехи авун, «гъуьлуьз кIанивал авун...» ирс яз тазва. Квахърай! - лап келле элкъвена!..

«Рушарин багъда» цIийи жинсерин емишар кутагъивал, цIдийи, чи илимни техника вилик фенвай девирдиз хае ва хуш адетарни кутун дагъви рушари Беневшадини Шаселема, абурун учитель Пейкера кIевелай хиве къунва. Чун абурун женгинин майдандиз аватнава. Ина жедайди чаз аквада...

«Шани гадаяр, чандин паяр я гъа!.. гафар квай мани куьтягъна, Шаселема, адан гуьгъуьналлаз Беневшади къилер куьрсна, гъарда садвад сеферда къайикъайи агъар аладарна, зегъле фенваз гъилера авай кIвалахдин алатар гадарна. Пейкераз абурун юзунрай, чинрай рушарин риклер акуна, абуру сивяй акъуд тавунвай гафарин ван атана. «Рушариз чпин гадаяр ихътин «четиндаказ гъилиз къведайбур» хъун хажалат хъанва, - Пейкер фикирлу хъана.

— Гуманлу жемир, рушар! - Пейкера вичин фи кирар мецел гъана, абуруз дуьньядиз эвичIдайрехъ гана. - Гадаяр куь гелай я элдивай я селдивай акъу диз жедач. Им зи патав якъин я, - гъар патаз кили гайла, Пейкера тарарин сериндив гвай мугъман Се лим аквада, ятIани ада вичин ихтилат давамарда:

— Захъни, рушар кIХаниди хъана. Ам гзаф хам, лап вагъши тайча тир. Пагъгъо! Ада зун галчIурур къван квез ван хъайитIа, мягътел амукъда. Гъеле къе ни ам вердиш хъанвач.

— Гилани, Къардаш вав вердиш хъанвач?! - Бе невшади мягътелвилелди хабар къуна.

— Хъанвач, чан руш. Ам са мусибат я!

— Адан гъинаг кими я къван? - Шаеелемани за рафат кваз хабар къуна.

— Фикир авуртIа... Эхъ, хъсан фикир авуртIа, ру шар, квезни Къардашан кимивилер, адан гъалатIар аквада...

— Саймазвал адахъ ава, - Беневшади игътиятлу яз Пейкераз вил яна, адаз хъел къведатIа акваз ам са геренда кисна. Пейкераз асла хъел атанач, акеинаада къил юзурна, разивилин ишараяр авуна.

— Ваз хъел къемир, Пейкер вах, дугъриданни, Къардаш къариба саймаз я, - Беневшади давамар на, - ам майишатдин гъа са пад - багълар кутун пла нар апДурун... гъилий гъилиз къекъведай пайдахар къачуна, абурал дамах авун къуна физва. Адаз маса чарасуз герек терефар аквазвач, совхозда художест венный самодеятельность тешкилун, рабочияр девир дин тIалабунриз килигна машгъулун, абур тербияла

* мишунин кIвалах хъсандиз туькIуьриз тахъун, абур |, физкультурадал, спортдал машгъул хъун таминарун, ! адаз бегъем аквазвач вах.

- Дуьз я, Пейкер вах... Къардашаз садвад мая ' кар, ахпа... садвад ударникар аквазва, - Шаселема

хъуьруьн кваз сугъбетда иштирак ийиз башламишна. - Адаз кIулу тагъ гана, пелелай гъекъ шуткъваз чIижер хъиз алахънавай рабочияр - майишатдин чанни рикI тир ксар

Тимил аквазва.

- За, Шаселем, шикаят ийизва, - Пейкера гуь гьул бегьем кутад хьанваз суьгьбет давамар авуна. - Адав, вахар, масад гва. Ада вич директор я, вичиз ви ри аквазва, касдинни куьмек герек къвезвач лугьузва.

— Ви куьмек тахьанайга, Пейкер вах, - Беневша ди давамарна, - Къардаша гьинай хабар гудайга, за къатлузва.

— Жувазжув къван кЛани инсандин хатур хуьз тежедай касдивай, я вахар, хьсанди къатлуз жедач, адаз масадан къадир жедач, адалай багдадал къимет эцигиз жедач, - Шаселем хуьрена. - Кьин хуьй, Къардаш зиди тиртга, за адаз ийидайди ийидай...

— Вуна вуч ийидай, Шаселем? - Пейкера рикли вай хабар къуна.

— За адаз лугьудай: «Ваз рикливай кЛандайтга, зи гафчлал вак акатдай. Ваз зун кЛандач, гьавиляйзи хийирлу гафниваз агур я. За, ам элдинвилик гьидай,

— Вуна, Шаселем, ви Урзумака квай хьсандини писди алцум ая, - Беневшади туьгьмет авуна. - Ту пар ядайла, а къуьхуьлбур секиндивиз туна, аватга, я жедатга эсер гудай, сесерни ванер гвай жуван тупар ягьа - гьа!

— Архайин хуьхь! За Урзумакай атудай тур, кГвалин нур ийидай! - Шаселема жаваб гана. - Ам квез аквада.

— Къардаш, рушар, - Пейкар игьтиятлу яз мад гьар патахь килигна, «за, зи...» лугьуз цавар къаз хьайи туьнт, такабур, са гьамбар нагьакь хесетарквей гада яз зал дуьпуьш хьана. Квез ам чи кГвализ «ава тайвал» чида хьи. Чехи жердавай и ахмакь хесетар яцлу ва гужлу жез башламишна. Амма чи арада куькI вей муьгьуьббатди, садни зи реинал кевивили Къар даш явашарна. Ам атчиди вердишар авур хам тайча хьиз, заз муьтлуьгь хьана. Пис хесетар садни кума чир, марифатлу гада за ярвиле жуваз къунай!..

— Ваз ам гьакI чирун тавунмайаял яз гьатна вах, - Шаселем хуьрена. - Чибур исятда четин яшара ава. Абуру чпик гафчлал кутазвач. Чи гадаяр агакь навай жегьилар я... Халкъдиз къуллугь ийиз башла мишайдалай гуьгьуьниз абурун яшайиш мукьувай ах тармишай кас хьанвач. За икI къатлузва: гадайриз чпин къведан уьмуьрдин хьсан ва пис терефар чпиз эзбер ийин, эсер гудайвал эзбер ийин. Хьсан хесетрин тариф ийин, пис'бур негь... Абурай вуч акьатдатга ки лигин... Арада муьгьуьббат аватга, абур ачух жеда...

— Заз чиз, - Шаселем вах, - Беневша рахуник эгечина. Гадайрив виридалай вилик чун лап рикливай рахана кЛанда: кЛандатга - клан хуьхь, чазни кЛанда, амма шартI им я...

- Рази я, - Пейкера рушарин фикирар дуьзбур яз гьисабна. - Куьне абуруз лагьана кЛанда: куь муь гьуьббат гьа гьаклан ягьалар авай чувалар туштга, чаз кланивал икI я: чазни куьн кЛанда, анжах куьнеквек квай ихьтин, чаз негь чуру хесетрал тадив эхир эциг. Вассалам!

Рушар и меслятдал рази хьана, гуьгьуьлар ачухяз кIвалахиз эгечина.

— Виридаз риклин саламар, рушар! Араза яргьа лай гьарайна.

— Салам! Салам! - рушари жавабар гана.

— Дуьз лагь, рушар, Урзум квекай гьидан адах лу я?

— ГьикI хьана?! - Шаселемай гьарай акьатна.

— Хиве яхь, види яни, Шаселем?

— Касдив зун кЛанзава лугьуда. Заз гьеле ам акун вач... Белки зазни клан жен... - Рушар хуьрена. - Гада клан хьунухиз лайих кас я.

— Ада исятда, атга багда мад сеферда заз гье легьар къуна: «Вун и багьларай са патахь квахь тах вуртга,, За ваз виликамаз лугьузва, завай ваз къаст авун жеда...» - лагьана ада сив ацурна заз экьуьгь на. Пиян тир, гьавиляй за ам саймишнач. Тимил агьа паталай зун дамахар гвай маса гадади - Герейбега акьвазарна. Ида культурнидаказ, амма ажугьлувилин цай кваз хабар къуна: «Ви хиялда, чи рушарикайсад тухун ава... Ам гьим я, дуьз лагь?!» Завай жаваб гуз хьанач. Анжах лагьана: «Субай итим зун я, свасни гьаназ кЛанзава, амма куь рушариз завай гьеле муьш теридин вилэй килигиз хьанвач...» Адахь мад заз лу гьудай гафар авай жеди, за яб ганач... А кас гьидан яр я, рушар?

— Зи яр я! - Беневшади рикливай жаваб гана. - Зун кЛани гада я. За вуч лугьудатга, гьеле адаз чи дач... Айиб алач. Касдив вуна руш къакьудиз кичIе я. Ада зун садавни вугудач! Им заз якьин я...

Араз къунши совхоздин агроном я, Ам дугьриданни «Рушарин багьдиз» чешнелу крар, серенжемар чириз, хьсан тежрибаяр къачуз къвез хьфиз гзаф вахтар я. Араз гьузел жегьил хьунлай гьейри, хьсан специалистни я. Ада рушарин: Пейкеран, Беневшадин, тежрибайрикай газетриз кхьизва, ктаб акьуддай материал кватIзава: рушари чеб эхиримжи вахтара шадвилелди, гьевеслудаказ къабулзавач лугьуз Урзумаз, Герейбегаз хьел ава. Вучиз лагьайтга, абуру и карда анжах «Рушарин багьдай» экьечI тийизвай Араз тахсиркар яз гьисабзаба. Абуру къе дуьпуьш хьайила, сарар сарарал и л иена, Араз «къаршиламиш» авунин кьилин себеб гьа им я. Агроном рушарин ван къвезвай патахь фин кумаз, Урзума са патахьай, Герейбега маса патахьай атана магьмандилай вилер алудзавач. Амма гадайривай чеб рушариз къалуриз жезвач.

Абурухъ «ажугълу» - тардай гафар гвай Пейкер гала... ТахъанайтIа, гадайрихъ рушариз аквазакваз Аразан «хамуниз тIвал ядай...» къаст авай.

Араз дугъриданни Беневшадал ашукъни хъанва. Амма къе ада Герейбеган гъакъиндай лагъай гафари, гада фикирлу авунва. Ада къедлай, Беневшадиз рикле авайди лугъункай игътият ийизва. Маса патахъай адан вилик, вилера ракъара гъатнавай машахдин вилера хътин ажугъ авай Герейбег акъвазна.

Араза фикирлу хъана, «Дуствилин тарцин» кIаник чка къуна:

«...Дишегъли ава, ам бапIах я ирид жегъилдиз,.. Жегъил пата л бапIахдин абурлувал вуч ятIа, заз чида... Ина авай дишегълияр гъар сад, дугъридан, ирид жегъил - эркек итимдиз ругунриз хъиз сарар ягъун, алмасдал хъиз мурдар атIуналакъдай ксар я... ИкI вучиз ятIа, заз чида. Хъсан чида... Абур илимди, чпин камаллувили, кIвалахдин гуъзел нетижайри гзаф гуъндуър дережайрал къван хкажнава! И рушарчпин къуватдихъ, чпин акъуллувилихъ кIевелай инанмиш я. Абуру заз акур хътин простой гъакIан гадаяр чпиз умуърдин юлдашар яз къуна хъаназ хьи... дуъньяда тахъай крари къил хкажда... Ракъбини инсанрин хъуъхъвериз теменар гуда! И рушарихъ еке, деринризфенвай сирер ава...»

Араз фикирди бахт ахтармиш авунин къастунал гъана. Ада Беневша патал, вичикай «Рушарин багъда» архарин яд хъунухъ къарардиз къачунва.

8. ШВАЛИЗ СИРЛУ БУБА

Алчак касди вичин умуърдин саламатвал, къулайвал патал, вири кIвачерик вегъида, вири маса гуда...

(«Рекъерин блокнотдай»)

Югъ няни хъана. Багълара авай фялеяр чпин алатар къаравулдин кIвал алай Дуствилин тIулал кIватI хъууна, кIвалериз хъфена. Механизаторрини чпин тракторар инал акъвазарна. «Рушарин багъдай» эхиримжи эхкъечIайди Бутай я. Ада бочкадиз ичIирна чувалда авай песок - шекердал булахдин яд илична. Ам винел пад агъур затIар эцигна кIеви авуна. Хъфидайла, ада къаравул Бедевханаз гъарайна:

— Яда, Девдехан! Бочкада авай шекердин мед къве кIхвач квай, ахпа къуд кIвач квай еевери тарашиз тахъуй гъа! Ам пакамахъ чIижериз, гудай ем я! Гъа къикъат, север хъуътIуън ахварай къарагънава. Абу рун чанара исятда кашан фул ава. Мукъаят хъухъ! Килиг, вун кIвализ хъифидатIа, къе йифиз инал зун акъвазда. Дуъз лагъ?!

— Жуван рехъди ахлад, куфунсуз къуъзек! - Бе девхана, кIвалин ракIинлай ажугълу яз гъарайна. - Зун кIвалахдал атанва, вассалам! Жавабни гуда!

— Вун инсан я, кафтарди хъиз, гъугъ... ийимир!

— Япар денг тавуна ахлад, къуъзек! Зи куъгъне хъилек цIай кухтумир вуна!

— Ам вуч хъел я, Бедевхан?!

— Зи хъел куъгънеди я, ам ваз зун дакIан къван, заз вунни дакIан хъуни туъретмишнаваиди я, къуъзек. Вуна заз ихтибар ийизвач, якъин, зани ваз ихтибар ийизвач. Инсанар сад-садаз ихтибарсуз хъайила, якъин, сад-садаз дакIанни жеда. Ви вири иви зун яр гъалай акурла, хъилен къажгъанда ргазва, къуъзек.

И ажи азарди вакай, фитнечи авунва. Зун фронтда чан эцигнавай набуд кас я. Ваз, и набуд заз гъурмет ийидай къаст авачтIа, ийимир, къуъзек! Зал чинебан къванер гъалчун бес я! Эхир са къван зани вал гъалчда» Вун тIакъ! Рекъида, къуъзек! - Бедевхан къецIи ийил ийлз фонардин экуънал, тракторрихъ гелкъвена хтана, ада вичин занжурда авай гъампа, кумадай акъудна трактордал кутIунна.

Яргъалай къаралту яз аквазвай Бедевханал, ажугълу яз - «тфу!» гадарна, Бутай поселкадихъ хъфизрекъе гъатна. Куънуъчи аса вилик пата ицягъиз, гъерекатна багъдай рекъел экъечIна. Бутаян аса, адан яракъни я. КIан хъайи гъалатда адакай, иесидин гъиле хIци жидани жезва. «Гъамиша чIурара авай эркекдиз, яракъ герек я, - лугъун Бутая гъа тикрарзава. - Гапурар мад гатазмач, и солдатдин тфенгдал хъайи жида къван зи гъиле амукърай... Им зи рекъеринюлдаш хъуй...»

Бутай вичин варцив ахгакъайла, адет хъанвайвал, хтайвал килигна. Къве кас бирдан цлав агатна, акъваз хъана. Бутая вар ахъайна, ам гилияна, адан жигъирдивай рекъиз килигиз акъвазна. Цлав гвайбур агъадал атанач. Абур элкъвена хъфена. Бутая, абурун гуъгуъниз фонарь вугана вичин цъшуд йиса авай хтул ракъурна. Аял чкурна фена, элкъвена хтана.

— Абур, буба, заз чидай итимар я. Совхоздин къа равулар я. «Рушарин багъдиз» фена, - аялди вичи са рекъяй чукурна фена, маса рекъяй элкъвена, а итим рин къаншардиз хтайвал ахъайна.

— Баркала, чан. Хъсан хъана, - лагъана Бутай фикирлу яз ацукъна. «Исятда багъда тарашдай вуч ава къван... Куънуъйра затIни авач... емишар авач... Заз чида, Къутай, Даши, Бедевханан чинебан дустар я... Ничида, санал хъваз фенва жеда. ВакIар

хъизсагъ, иштягъар пехъи вагыиияр я. Ичер тарашдайла шак суз, шерикар я... Абур зи кІвалихъ «вван атана... Элкъ вена мак... И сириной кьил акъудна кІанда...»

Бутай фикиррик кваз хейлин вахт хъана. И нянриз, Даини Къутай вичин кГвалихъ кьван атана, вансес тавуна, хъфинай адавай кьил акъудиз хъанач.

2.

КицІи элуькьизэлуькьиз туьтуьгъ бамиш жедалди, занжур ял авур ванер атана, Бедевхан кумадай экъечІна, ада Къутайни Даши кършиламишна. Пудни электрик :жв авай, кърарулдин кГвализ гъахъиа, кицІ! кисна.

— Бутай вичин харапІадиз гъахъ хъувуна, - Да ши гурлу векъи ван акъудна рахана.

— Бригадирарни вири кІвалериз хъфенва. Инра кас амач, - Къутая инанмишвилелди ихтилат давам авуна.

— АтІа, гумрагъ, емиш гъизвай цІийи жинсинин ичерин жергейра кьекъвена гъинлайгъанлай са цІуд къад тар кърарайвал авуна кГанда, - эмир ийидай ванцелди лагъана, Бедевхана, стаканра эрекъ цаз баш ламишна, ам вичин эйбежер «къандахрай кьецел акъатнавай» туьлендин вилерай Дашидизни Къутаяз килигна. - Куь сагълугъдай! - Ада вичин стаканда авай эрекъ хъвана, «мугъманрин» вилик ргунвай якІа рай ацТанвай еке чанах эцигна.

«Мугъманри» гаф акъуд тавуна, кьилер илягъна «рази я» - лагъана, чпин стаканарни хъвана.

Чаз са гьал, Бедевхан вуч ятІа, вуж ятІа чир хъана, адаз «йифен мугъманар» яз и атанавайбур вужар я? Вуч ксар я эхир?

Къенберов Даши... патай атанвай кас я. Са шумуд йис иилай вилик, ада Талабагъдай яхцІурни вад йис яш хъанвайла, са хендеде, совхоздин столовойдин ашпаз са аял галай паб къачуна, гъа папан кІвалел фенвай, чанда такъат авай, кІани кьван гумрагъ, кутугай шикидрин, акунрай агъайни итим я. Поселкада, идаз «Сирлу Тарам» - лугъудай лакІаб ганва. Инсанрихъ галаз хуш рафтар ийиз алахъунлай гъейри, адак инсанрикай къререх жедай, тек ацукъдай, тек кьекъведай хесет ква кьван. Им кІвализ гъанвай папазни кваз и кас гирлу я. Тек са суалдиз чин ачухна хушвилелди жаваб гуда. Вичи са суални гудач. Вилик гъийди неда, къатук лагъайла къаткуда, кърарагъ лагъайла кърарагъда. «Вун ихътинди вучиз я, Даши?» - папа хабар кърла, ада са сефер хъурена хъиз ихътия жаваб гана кьван: «Зак ам квай са усал хесет я... Амма масадаз зарар авачир хесет я. Гъич и хесет завай хкуд жезвач. Гъа ихътин бегъемсуз наг я ман...» Ада вичин уьмуьрдикай папаз ихътин ихтилатни авуна: «Дяведин вахтунда зун кооперативдин складдал эцигна, ахпа райондин чІехибуру чгшн папар гьалдарна, сифтс зун тарашна, ахпа хабарсуз ревизия авуна, кГвачихъ са гьамбар кими затГар кхъена, суддиз вугана. Садани завай тухвай са затІни хиве хкъунач. Дустагъдай зун хтайла, заз я кІвал, я паб амукънач. Гъанлай зун иниз Талабагъдиз атана, Пис инсанри кана кармашнавай бенде я ман...» Мад и касдай затни акъатнач, «Сирлу Тарам» яз «Пакаман ярар» совхозда багъларин кърарулул я. Адакай «чуьнуьхзава» лугъуз поселкада рахунар кьекъвезвач. Ам гьик! хъана Бедсвханан, Къутаян дуст я? Чидай кас авач.

Асваров Къутай... чкадин итим я. Немсерин еслрвиле хъана хтанвай кас я. Им туькме ацІай, яхцІурни цІуд йис яш хъанвай, сагъ, къуватлу кас я. Юкъван буй ала. Амма еке япари, элкъвей чини, гъвечІи, хъуредайла «гел амачиз квахъзавай» вилери и кас эйбежер ийизва. Поселкада адаз кутугай лакІаб ганва. Ам ина Къутайни я, «Еке япарни». Къутай - тГварни и касдин кьилихрив кьунвайди я. Ам дидебуба чин тийидай, чин кІеви, «сив тирвал фидай» гъамиша хъел квай кас я. Адан хъел, гуя, «гьукумат, халкъ патал ргазвайди я» кьван. Совхоздин багъларин са кърарулул я. И кар ада еке гъарайэвер кваз, гуя «чан эцигна лап рикГивай кьиле тухъзава». Паб, аялар ава, Къутай вичин юлдашар: Бедевхан, Даши хътин гатузни зулуз кГвалахдал - «кърарулувилер» авунал машгълул ятІа, хъуьтГуьз, «фей падни чин тийизквахъда» кьван. Еке вахтунда ваъ, гъа, «тек кьве вацра квахъзава». Дустар вири гъа са вахтунда квахъзава. Амма гъар сад са юкъуз, гъар садаз са жуьредин багъна аваз, абур яргьал шегъерриз физва. Бедевхана гзаф вахтара кІвач сагъар хъувун багъна къада. Дашиди вадцІуд ящик усадьба дай хъанвай «КХирияр» маса гуда. Къутаяни гъар йисуз вичин цик квай афнияр, серкер, келемар гваз фида.

Амма яргьал шегъерра абур вири санал жезва. Ибурук са кърариба хесет мад ква. Абуру чпин дуствал, гафчІал садвал асла малумзавач, я хивени къазвач. Инсанар алай чкадал, гъеле садасадаз экъуьгъунарни ийизва. Амма, фендигарар йифиз мад вири санал ала. Им абурун еке фендигарвилин амал я кьван. Гъамиша инсанрин арада, садасадакай «угъри, гъарамзада» ийизва.

— Пейкерни Къардаш инай квадарна кІанда, га даяр! - Бедевхан уьткъемвални ажугълувал кака хъай ванцелдн рахарна. - За туькІуьрнавай желедин сив исятда ахъанава. Аквар гьаларай, адаз и пабни гъуьл кьведни кьведа. За абур яинай катарда, я кьведни дуостагъ ийиз тада. Ахпа чи гуьгъуьна кьекъведай кас ина амукъдач. А вахтунда девранчи дия!

— Чаз келай чар вуна абурук акакъарнавани? - Дашиди хабар къуна.

— Эхъ. Чар дидедив вуганач гъа, рушав вугана.

— Яда, и кар къиле финик умуд кутаз жедани? - Къутая хабар къуна.

— Садра яб це! Дяведа, атла 1942йисуз тир зкеди... Пейкеран буба Мансур эрчи гъилин чехи тлубни къула тлуб хирер ал аз кутуннаваз, са вацра захъ галаз санал са ротада са отделениеда хъана. Гъа и вахтун да, за Мансуран тапшуругьдал адан хзанриз са гъам бар чарар кхъенай. Къулни гъаданди чугунай. За адан тапшуругьдал Аливердини вичихъ галайди кхъе най. Эгер, фронтдай хтай чарарикай сад къван Мансуран квалеле аматла, адан хзанар вири, са рахунни аламачиз зи желеда гъатна. А вахтунда, гадаяр, чи квалалахар - чаз кланивал къиле фида!.. За йикъ ла гъайла, абур рекьиде, къарагъ лагъайла, къарагъда!.. Я абур амачиз совхоз чи гадайрин гъиле гъатда...

— Зун ви гъавурда акъунач, Бедевхан, - Дашиди адан гаф атлана. - Эхир а чарарихъ вуч метлеб ава?

— Яда, я авам! За кхъенвай «Шийи агъвалат» ахъа ийизвай чарарни, куьгъне чарар абуру сад-садав гекъигда, аквада хъи, хатлар сад я. Абуру, шаксуз ча рар Мансура кхъенваз гъисабда... Мансурни Алаверди, гъеле зун фронта амаз кхъенай. Са десте урусрихъ га лаз Мансур ва Къардашан буба Аливерди кучукнай. Абур кучукай пакадин юкъуз зун, дяведай катнай.

— Катнай?!

— Яда, фендигарвилел катнай. Чаз тупан гуьлле яр гузвайла, са сеферда зун накъварин кланик акатна. Тимил къван клвач тларна, са тимил къван къил тлар хъана. Амма япариз тимил ван къезмай. Зун мад раханач. Заз гъарай авурлани «ван хтанач». Зун госпиталдиз хутахна, анайни, ял ягъиз квалелиз рахкъурна. Мад за зи къил къахлурнач. Тамара гъатна. Эхир кашуш хъана, зун НКВДдин итимри къуна. Дизертир яз военный трибуналди судитна, штрафной батальондиз рахкъурна. Гъа и арайра дявени куьтягъ хъана.

— Агъан... Гила гъавурда акъуна, - лагъана Дашиди, хъверна. - Яда, вун бегъем фендигар я хъи!

— Зи фендигарвал къилиз акъат тавуртла, гада яр, чаз ина фу амач. Залумдин хва Бутай, Пейкер лу гудай кач, гъамиша чал мукъаят я. Абуру гила Къар дашни клвачел къарагъарнава. Чи дуст Сутун шофер вилай акъуднава. Са автомашинни йифиз гараждилай къеце тазвач. Гъар са юкъуз гъар са километр кхъиз ва. Юулаваз... чавай ичер, вирт тухуз жедани?! Ам къекъверагвал я! Совхоз дин къиле авай, къайгъуда рар папанни гъульуьн кар чрайла, къуьзек Бутаян туь туьхдал тлуб илисун Къутай ви хиве хъуй.

— Ам за тлуб кьдалди рикл акъатна рекьиде! - Къутай хъуьрена.

— Хъвайди бес я, - Бедевхан Къарагъна. - Тара риз кар къуна ина л хъша... Абур цуькведа аваз къу рана, акун кумаз, за советри Сибирдиз акъудна, ана къейи кулак Асадан хтул, Къардашалай са тлуб тлар алачир арза кхъена, ам КГБдин ящикдиз вегъиде. Вассалам! Хахаха! Куьн гила зи гъавурда акъунани? Ам гъикл хъана, Мансуран квалелиз акъатнатла, адан рушаз гъуьл хъанатла, заз хъсандиз чида. За Къарда шакай советриз акъалтай душман туькьурда. Зи ананимкаде авай гафар вири гъахъбур жеда. За адак тарариз йифиз атана Къардаша вуч авунатла, ачухда каз кхъиде. Вассалам! Ахпа майданар чибур я! Чна вири совхоз йифен вахтара чиди яз къуна, кеф чуг вада!

3.

Гатфар атайла, Талабагъдин чур гуьлуьшан я. Гуьзелвилелиз ам гекъигдай чка авач. (Хайи ери масан ксари вирида гъа икл лугъуда). Багълар цДурурна дагъларин фенжанда цанвай якъут хъиз къацу я. Пагъ, пагъ! Гъикъван ана девлет: гъикъван тГямлувилелиз тай авачир емишар ава! Гъинихъ кландатлани вил вегъена кез аквадайди, цуьквер, ахпа, къацувал, тимил вахтундилай жуьребажуьре рангари безетмишнавай емишар я.

Бедевханазни вири: тарарал цуьквер, пешер, емишар аквазва, Цуькверни къацувал - адаз геректуш. Абурукай ни кХандатХани, гъамиша хиялрин деминик квай шаирдини, къайгъусуз жегъилвили кеф хкудрай. Бедевханаз руьгъдин тубън аватла, ам гъилиз къиметлу затл, жибиндиз - пул, руфуниз дадлу, ширин, нямет атун я.

Емишри тарарин хилер чилел илиснавайла, вири и кардал шад я: багълара бегъер ава гъа! Тек са Бедевхан дарих я. Адан риклик къалабулух акатда. «Гзафдакай клани къван жуваз тухвайтХани жеда», - лугъудай фикирди касдин къиле лав гатазва. - Ам гел квадриз жедай зурба дуьшуьи, жуваз клани къван тухудай еке жигъир я. Амма: за гъикл ичер багъдай къежел акъудда? «Рушарин багъдин» къуд пад еке цлар галаз клеве я... - Варцел маса къачуа тежедай, я кичл чин тийидай Асали ала. Къеж квай са гаф адан сивай акъатдач. Киви кас я. Завай адаз зи сиркъам ийиз жедач... Квахърай!»

Икл, гатфари: цуьквери, къацувилери, уму, хъуьтуьл гъавайри, чими ятари, нуькверин, ашаратринманийри Бедевхан я машгъл ийидач, я шад, я абур аквадай вилер касдихъ авач. Ам и вахтунда буьркьуь я. Биши я, къайгъусуз я. Амма Бедевхана тГебиатдикай кеф хкудзава. Кез багъдин юкъва ада туькьурнавай алачух... ваъ гъа!

Тавхана квал акуна кланда. Ам емиш алай члехи тараринни гъа гила цийиз емишар гъизвай жинсинин ичерин жегил тарарин багъдин жергеяр фенвай арадал «Дустарин тулал» ала. Тавхана бегъем «пар къадай» къуд даяхдал хкажнавай, кХани къван гегъенш чарпай я. Чиле тахта ава. Адан къав, гарар, марфадин къаяр къведай кеферпатан ва къиблепатан цлар атирлу къуру векъерикай эцигнава. Чарпайдин къилел автомашиндин диск кутлуннава. А патал телефондин аппарат ала. Кумадин кыле къве хиле ружа, дурбуяр, еке са булурдин айна къапар, тлурар... вири тайин тир чкайрал ала. КГаник михъи месер ква. Им чан хуъзвай касдин хуътуъл муг я. Ваъ гъа! «Пачагъдин тахт я!» И муг даим вичинди яз амукъун патал Бедевхана вучзава, вучзава! И каскар акъвазнавай члехибурун члалан кланикай фин виридаз ашкар я. Ада вичин уьмуърдин уламрал алайксариз суфра къурмишун, яргъаз: поселкадиз экъечтгавунд, инсанрин арадиз фин тавуна самогон - тутарин, пшьийрин, чугъундурри «шярбетар» хкудун тлмилбуруз чида жеди. Гъабуруни: «набут кас я, вуч авурай, вичи вич машгъл ийизва. Чан акъатрай, авурай гъа, чаз вуч ава...» - лугъузва. Амма абуру и касди гыкъван итимар дели ийизватла, и «ширбетдал» гыкъван къазанмишзаватла, «къатлугъвач». Садбур Бедевхана къунагъламишаава. Абур герек итимар я. Суфрадихъ ацукъай «герек итимрикай» гъардан ктулуз Бедевхана вичин пар яна: хиве къаз туна, сад тлуънатла, цлуд совхоздай тухунин ихтияр къачуна рахкъурзава. Герек авачир, амма: «ацадай малар» яз, «чухвадай сар алай хпер» яз гысабзавай инсанриз Бедевхана самогонар, ваъ гъа, адан гафаралди: «Итим кефли ийидай мажумар - ширбетар» иулунихъ маса гузва.

- Пул авачтла, чан сагърай! - Бедевхана буржлубуруз садкъве юкъуз вичин усадбада, квале квалахиз тазва. Самогон хкуддайла, цлай кутуна кланда гъа. - Къиметни хъана, гъуьрметни бала, - буржлубур клани къван буюрмишна рекъе хутадайла, икI лугъун Бедевханаз адет хъанва, - чун кивит, кивит! Пул гавач ва я пул ганач лугъуз клан жемир гъа! Гъамиша ша, гъа! Шаии къван хъивегъ гъа! Къена фидай дуьнья я, бала! Чна вуч тухуда? Тек къуд юкI агъ.

Гъиле авай пулдал вичи лугъудайвал - «Чангъун» Бедевханалай хъсан алакъзава. Вучиз пул къаткурда эхир?! «Ам гъилера къекъвена, яцлуни хцлу хъана хтурай гъа!» И хийирлу серенжем патал Бедевханахъ еке тежриба ава. Гатфарни гад, ахпа еке харман тир зул вичиз кланивал «агудна», Бедевхан къецли квач багъна къуба, ахпа «тлмилышмил» таза, къурай емишар, саланбур: таза ва цик квай келемар, афниргъаз шегъерриз фида. «Гъа инал: Бакудиз, Дербентдиз.Махачкъаладиз фена хкъеда зун». Касди гъа икI лугъуда. Амма ам и къил Бухара, Чарджоу, Самарканд, а къилни Москва, Ленинград, Рига яна хкъеда къван. «Гухвай емишар ктлаиа, ужуз гана, зегъметар са гъамбар хъана. КIвачни са гъал хъсан хъанвай. Рекъери мад бетер хъувуна», лугъудай гафар Бедевхана, анжах буьндугъуьрриз: вичихъ бегъемдиз ихтибар ийидай, инанмиш жедай инсанриз лагъана абур язух члугъаз перишан ийидатла, вичин итимар - герек ксар ада шегъердин паярал шад ийида. Касдилай алакъда. «Затлни гвачиз хтана», - лугъудай ван хуьре къекъуьн хийирлу я. Гила килиг гъа! Посылка посылкада акъазва. Абур фейи шегъеррай Бедевхана вичин тварунихъ рахкъурнава. И посылкаяр йифен вахтунда хкана иесидив вахганаз кланиди почталъондиз хъсан чида. Квез а посылкайра вуч авай хъиз я? Бухарадин, сурдин, женгеррин... хъищикъар, цийи модрин, сун женперар, жакетар, крепдишиндин, кашимирдин шалар... ава. Ифур вучар я эхир? Я къизилар туш, я багъа къашар. Ятлани Бедевхана и затларин куьмекдал: «пулдал чан» гъизва, ам «япДуни хцлу» ийизва. Я касазаб алай кар авач: муынтери рикIнал къвезва. Касди: «авай авачир, вичиз къачур са хъищикъ папаз, рушаз, гадади гъидай свезаз къачур са шал ва жакет... пул герек хъана маса гузва» алакъда. А патай атайди гиманлу ийидач, я ам перишан, я ада атай кас гиманлу ийидач, шаксуз инанмишарда, перишан ваъ, шад ийида.

- Къимет гъилевай затлуник вичик ква, - Бедевхана, милаимдиз муштеридин къуьнел гъил эцигда, (тафавут авач, муштери дишегъли хъайитлани адавай гъил хуьз жедач, адет хъанвай кар я) ахпа ам вичин «мердвал, жумартвал» къалурдай уьзуагъвилелди муштеридин вилериз вичин тюлендинбур хътин къадардилай артух экъиснавай къариба вилерай килигда. - Рекъерин харчар гысаба яхъ... ахпа ви гъилин ачухвални герек я. Пул лазим хъана гузва. Закай маса вижесуз хиялар ийимир, гъа!

ИкI, Бедевхана хканвай шейэр вири вичиз клани къиметдай маса хгуда къван.

Багъда авай «тавханадин» вилик лап устадвилелди эцигнавай кипДин будка ква. Ам кицлани Бедевхан къведни рерьятдиз гъакъдай, гъеле къаткуз жедай къван гегъеншди я. Са карни и касдихъ къведпуд хийир къвен тийидайди жедач гъа. Будкада бес тек са кицл хуьдани? Ваъ, гъа! КипДин будкада хейлин сирлу крарин къилер - туькъуьннавай макаронар хъиз чуьнуьхнава. Вучиз лагъайтла, инаг уях, кIвач ракъара гъатнавай машах хътин гзаф ажугълу, гъич са кас дзини муьтлуьгъ тахъай, арабир иесини вичин вагъшивилин къилихрал къарсурзавай зурба кицл занжурда аваз хуьзва. Ада вичел чан аламаз будкадив кас агуддач. Къариба кар туш, гъа ина, къавукъ къван рефтар, тахтар, «шкафар» туьктуьрна Бедевхана чуьнуьхайди, алишверишдин метягъар, пул ва маса къиметлу, амма кицли тлуьн тийидай шейэр чуьнуьхнава. Ииф атайла - йифиз, югъ атайла - юкъуз касди вичин хазинадилай, эхъ, эхъ! бегъем хазинадилай, вилер алудзавач. Бедевхана са гъвечги ван акъудун бес я. Даим уях тир кицли будкадихъ

гелкьурнавай яцІу симинин гьалкъада занжур галчІуна, пехъивилелди кумадин къуд патахъ чамарар ийида. Варавара гьа! Хурук инсан, я гьайван акатайтІа, и тартади абур падда! Бедевхана къадарсуз зурбавили вичин кицІел сив ацІана къуназ кІани «Арташ» тІвар эцигна. Гьич са касдихъ галазни вердиш тахъун патал, Бедевхана югъ хьайила, нянризни ва йифиз куьнуьчи Бутай атайла, кицІ будкада агална, раклариз тІапІарар язва. КицІ масадахъ галаз вердиш хъун хаталу я. А вахтунда будкади Бедевханан рикІ диж ийидач. Зарафат туш гьа, ада бегьем хазина кицІин «кІвале» хуьзва. Бедевханахъ Савад тІвар алай сифте пабни ама. Ам кІвалин хозьяка я. А дишегьли Къаракъулаха (вучиз ятІани а папа вичин гьуьлел гьа ихътин кутугай тІварни эцигнава) фадлай саймишзамач. Хва Герейбег, руш Шаселем и папа ханвачиртІа, ада чІехи авуначиртІа, якъин ам кІвалерай чукурнавай. Иесъда Савад кІвалин иеси я. Адаз Бедевхан даклан тирвал Бедевханаз ам вилеризни акуна кІанзамач. Абур чарани хъанач, хьелни туш, амма и папак кичІ авачиз авайвал лап чинал гьалчдай хесет квайвиляй, ахпа ам азарлу тирвиляй ам диндирмишни ийизвач, саймишни. Я ада и дишегьлидиз са куьнални ихтибарни ийизвач. Гьуьлуьн тІимил крар адаз малум я жеди, амма важиблубур гьич садни Бедевхана адаз ахъа авунвач, адакай чинеба шегьеррани мукъвакьилийрин кІвалера, абурун куьмек галаз яргъаз авай совхоздин багъда къиле тухузва къван. Герейбег Бедевханахъ авай и «тек са эркек велед» я. Чарадан кІвалера тунвайбур ни гьисабда? Ам аял вахтара, даклан папа хвенвайди хъуниз килигна, бубадиз ам вилизни акуна кІан хъанач. Бубадин писвили, хайи дидедини: «аладайди къий!» лугъуз Герейбегаз артух гьуьрмет авунач. Арабир Савада аялар: гадани руш гадарна, бубадин кІвализ хъфей, сегьнеярни туькІурна.

- Варцар хайи кІвализ хъфенваз акъатайла, ри кІел хкизва Савада, - залум Бедевхана «ана гьик! хъана паб?» лагъана хабар къван къунач, вахар, ру шар!

Гьа икІ Герейбегаз «авай сад» хъункай кеф хъанач. Ам дидени буба аваз, етимдин къисметдин иеси хъана. Гада детдомда, интернатда, ахпа медицинадин училищедии общежитиеда яшамиш хъана, ада гьукуматдин харчунал кІелерна. Нетижада, Герейбегак «авай сад» тир аялриз хае хесетар акатнач. Ам зегьмет къачунал рикІ алай, дустарин, къуншийрин хъеан ва масан крарал вил алай, абурал пехивал авуна, гьар са жегьетдай: илимдал, алакьунрал абурулай элячІунин къастар авай кас я. Фельдшервилини кІвалах михъиз, кар бегьем чиз ийизвайвили, гададиз Талабагъда ва вири районда гьуьрмет ава. И касдиз мукъаятвал, сабурлувал, кІвачел къезилвал, масадаз куьмек ийиз кІан хъунни гзаф кІанда. Гьавиляй азарлудин тІварунихъай оверайла, лугъудайвал, ада сивихъ атанвай ядхъвадач, - гьасътда вичин кІвачериз «чарх гана», ам рекъе гьатда. Инсан вилиз, рафтардиз хъеан Герейбегаз къил виняй къуна дамах авун, хийир къведай тІеквенда, алакьайтІа югъдини йифдини къуьнел къван къве гьилни твадай къаст ава. И касдиз вичин кІвализ, эхъ, вичин жибин патал къазанмишиз кІандай къван вуч я! И кар, дерин къатІунра авачир, гададин чирхчирри, Герейбеган хъеан са хесет тирди чпин арайра тестикъ авунва, Хцин и хесетдиз Бедевхана лагъайтІа, бегьем къимет ганва. Гьа и хесетдиз килигна ада чІехи хъана гьатнавай хва, арабир вичин къилив атайла хушвилелди къабул ийизва. Амма ада, гьеле, вичин «сирер» хайи хчивни вуганвач. Ваъ гьа!

- АцТай кІвал, пул, девлет, туькІувей югъ - куь тягъ тежедай гьуьрмет я гьа, хва! Бушвал ийимир гьа! - Бедевхана, Герейбегаз жуьребажуьре гафарал ди жуьребажуьре дуьшуьшра и фикир виш сеферда тикрар авуна жеди. - Къазанмишдай вири рекъер ваз, юкъуз рагъ алаз, йифиз прожекторди ишигълаван авунваз, къе, жегьилзамаз акуна кІанда, хва!

9. УЪМУЪРДИН СЕГЪНЕДА МАД СА ЮГЪ

Къастунал кГевивал авун алакьна кІанда.

(Мисал).

Гатфари вичич хважамжамдин къир диде чилел аладарна, Гьар пад экв гвай зериф, сифте къацу рангуни безетмишна. «Рушарин багъда» ичин, пІинидин, чуьхвсрин, шефтелидин тарари цуьквер акъуднава. Ина и пакамахъ, ватандиз хтанвай къушар вири чпин уьмуьр давам авунин гьерекатдик ква: юлдашар жагъурзава, мукар туькІурзава, араара, чпин «арзафирза» гваз гьарайэвер ийизва. Багъдал бегьем чан

атанвайди якъин аквазва. Пакаман къиляй багъдиз атанвай Къардаш, виридалай вилик, вичиз алатай йифиз ахварай цай кваз куз акур Бедевханан «тахт» - кумадиз килигна. Чардахдилай аквазвай кас авач, амма са пипелай куърснавай автомашиндин диск ван гваз юзазва. Къардаш кумадин къене пад аквадайвал, багъдин къакъан тлулал хкаж хъана. Гъар патахъ хийирлу кГвалахар къиле физва. Чан алай къванди уьмуър саламат, ам къулайди хъун патал алахъзава. Амма «бахтавар Бедевханак», вичизни хабар авачиз маса «къалабулух» ква. Ам пелел ципицципицI гъекъ алаз ахваралла. Ятлан гагъ гъилер, гагъни кIвачер са патай муькуь патаз гадар жезва. КГвачин са туплал кутлуннавай еб тIарам хъайи къван, ада алачухдин пипел куърснавай автомашиндин диск гатазвай яргъи ракъуз «футфа» гузва. Килисадин зенгерин «дагърангъвагърангъ» ванери, икI багъда тIебиатдиди секинвал чIурзава. Гъар са сеферда диск «рахайла», Бедевхана тулендинбуруз ухшамииш тир вичин вилерин къекъемар хкажна хъиз, бегъем уях тахъанаабур мад акъал хъийизва. Садкъве декъикъа алатайла, ахвар деринриз аватай «къаравулди», вакIарин кIеретIдихъ галай къванарин къабанди хъиз, «хух... хух... хух...» ийиз эгечIна. БалкIандин тумуникай атIана эцигнавай хътин, гъар пата къадяхцIур векъи чIар авай спелар «цел чIугвазвай» пIузаррал виниз акъатиз, агъуз аватиз «дарланкишкишар» къугъвазва. «Тахтуналлай» бахтавардиз, «винелмертебадиз» хкаж хъана, вичин мукъвал ацукъай Къардашакай, гурава акъвазна «сивив къван» ажугълувилив ацIанвай вилерай вичиз килигзавай Пейкеракай гъич хабарни авач. «Бедевхана дугъриданни чан хуьзва, - фикирна Пейкера, ада вич ксудай тахт туькIурна къатканвай гьал акурла. - Идалай кеф чIугвазвай кас хуьрхуьр я, гъеле дередани авач... «Са геренда кисна, инал кефинин демина аваз ахвараллай, «набутдин» гьалдиз, агъвалдиз агрономди лап мукъувай вил вигъена. Кумадай гъа исятда чрай якIун атир къеззва. Ингъе, сивиз къаб янавай тавада «къашкъа тикейрин» як ава. Ина са пата къатух, сузмани дуьдгъвер, таза ниси, лаваш фар, са пата чранвай ичер, гъеле, са къажгъанда чухверрикай авунвай джемни кваз ава. Кумадин къавукай, лап атIа... дериндай хъиз, пуд сеткада маса недай шейэр куърснава, са муртIа, шабалутдин рангуна, ракъинин ишигъ къугъвазвай коньяк, чай авай термос акъвазнава.

Пейкераз Бедевхана гъил ицягъна, ам къарагъариз кIан хъайила, свасаз багъдин тарарин са жерге къуна, «пIузаррикай хъиз» мани лугъуз лугъуз кума галайвал къеззвай Урзум акуна.

- Ша, атIа, къунуьйрин арада ацукъин... - Пейкера Къардашаз ишара авуна. - Инлай - далдадивай атай чъфейдаз вун аквадайвал туш. Амма ваз вири аквада. За рушар гъикI хъанатIа килигин.

Куьнуьйрин арада, къилел чIижерикай хуьн патал жунадин далдалух алаз Бутая кIвалахзава. Бутай хейлин яшар хъанвай кас я. Амма жегъилдихъ къван уьмуърдин гумрагъвал хъуниз килигна, ада къени вичин зегъметдин бегъердилай халкъ рази ийизва. Къайгъударвал ийизвай къунуьйри гъар йисуз майишатдиз еке хийир гузва. ЧIижери багъманчивилин доходар артух авуниз куьмек гунлай гъейри, вирт гузва. И баркаван лувар алай дустари тIимил харж алаз гъар йисуз цIудцIувад агъзур манатдин хийирар гузва.

Совхозда и кар дуьнья акунвай, граждан дявейрин иштиракчи, партизан, куьгъне коммунист Бутай дахдин гъиле ава. И кас туьнт тIебиатрин, амма рикI михъи, инсанвилини пак чешме я. Жумарт Бутай дахдиз суфрадал гъидай - гъуьрмет ийидай, вилик квайдини къахчуна кIани - негъ авун пелел кхъенвай ксар хъсан чида. Адахъ авай аялар: рухваяр, рушар, хтулар вири шегъерра ава. Вичи лугъурвал: «Шанбурдал акъалтнамазни къуьревай шапIаяр хуьз хъижедач - абур катна чпин къил хуьз фида. Гъа гъакI зи балаярни алахънава. Аваз хуьй! Кими тахъуй!»

Бутай дах тек туш. Адахъ вичин лап куьгъне дуст къари, ахпа хуьре, совхозда са гзаф мукъвакъилияр, ярадустар гала. Агъсакъалдиз хуьруьн вири аялри чпин «Виртбуба» - лугъудай тIварни ганва. Дугъридан Бутай дах «Виртбуба» я. Ада халкъдиз гайи къван вирт вуч я!» Вирт бубадиз, кIан хъайитIа, - лугъузва аялри, - адавай Самур вацI и къиляй а къилиз къван вири ширин ийиз жеда... Мад адан патахъай: «ЧIижерин духтур», «ЧIижерин буба», «ЧIижерин мирес...» - лугъудай гафар квай ихтилатар лезги хуьрера кекъезва.

И кас еке тIварван авай къунуьчи хъунлай гъейри, совхоздин рабочийрин патай поселкадин Советда авай векил - депутатни я.

Бутай дах дуьнья акунвайди хъунлай гъейри, инсанрин, инсанвилел къимет эцигун алакъдай касни я. Адаз фадлай Бедевхан жанавур яз чида. Гъавилай къунуьчиди са гзаф сеферра и кас кIвалахдилай алудун истемиишна, амма гъар сеферда, Къардаша: «Угъри» тIвар гун патал - гъиляй, кIулай къуна кIанда, садвад кило емишар тIуьн угъривал туш, вацIа авайда яд хъада, тама авайда цIай ийида, багъдив гвайда емишар неда...» - лугъуз директорди вири адакай рахайбур късарна. Гъеле садавайни Бедевхан къаз хъанвач.

Урзум тарарин жергедивай къакъатна, чIугунаБедевханан кума алайвал атана. Адан жибинрай къатIар къежел акъатна шейэр аквазва. Абурай гададин къуьчIерин кIанер, гъилерни ацIанва. Кумадив къван атайлани Урзума вичин мани давамарзава. Ам кефли тярди къатIун четин туш. Амма мани хуш ванцелди лугъузва...

- Я Шаселем! Я Шаселем! Къе заз мажал авач (къелем, Иака цвада за ви перем!..

- За вуч лагъана?! Вун вай хъуй, келле! - Урзу ма, капашдив вичин пел яна, адаван кутуна, - буш келле! Ваъ, ваъ! Асла ваъ! Пака хъуй лагъана, цава рик умуд кутур гуъзел мирг тумунин къатI жгъунтах вуна, чанда квал гъатна къени тумакъ я - перишан я. Чан къе! Чан чимизчимиз! Чан гъиляй, гъилиз! - Ма нидин метлеб ва мана ихътинди хъана кIанда! - Ур зума хейлин фикир авурдалаи гуъгъуъниз, ам гъарай дал мани лугъуз эгечI на:

Я Шаселем! Я Шаселем! Заз мажалар ава, къелем! Гъваш, за цвада, руш, ви перем!..

- Гъа им мани я! Сагърай келле! - Пелез капаш вегъена, Урзум вич атайвал, ахпа цуквал ацукъна гъар патахъ тарарин кIанерик килигна. Бирдан ам мад фи кирлу хъана. - Гилад вучдатIа ая. Вахтуида, рушар кIвалахдал аламаз багъдиз атайлани, ина «къерел мурдар хъанвай леш хътин» Бедевханалай гъейри кас ни аваз аквазвач. АтIа куънуыйрин арада, къил жуна дин пердедик чуънуъхна «Вирт - Бутайни» ава жеди. Ангъе, ава!

«РикIяй къунвай яррушаз рикIин муъгъуъббатдин цТалди чранвай къве келима лугъуз атанвай гадади и къуъзекрикай вучда къван?» Келле, вун ягъалар къван затI авайди тиртIа.., - фикирна Урзума, къайи агъ аладарна, - зун рушариз аквадай... абуру зун чпи& яр къадай... Сарайханум - сад! Ханханум - къвед! Гуълпери - пуд! Гуъзел рушар гъиляй акъатна, келле! Гилад Шаеелемазни яргъалай килигиз, сивяй сел хъана цХаран яд физва. Руш акурла, и... къурай мез вуна лал ийизва, келле! «Шанда!» - лугъудай бахтунин, ислягъвилин гафунихъай, атана рикIе акъадай гуълледихъай къван вуна заз кичIерар, кутуна, келле! Аман ви ажизвал вуч я, къуру келле! Дидеди гайи нек зи и къве виляй хтурай! За къе рушаз вири лугъуда!»

Касди вуч авурай: «Чин кIеви хъуй, дилавар хъуй», - лагъана ички хъвайила ам сергъятдилаалатиз лух пиян жезва. Ихътин «къалабулухда» адазруш

руш я, гъеле вични ахквзвач. Мензилдин а кылив агакьдалди, багъдин тарари «лайлагъ яна» ам чпин сериндик ахварал ракъурзава! Рушариз и кас мукъвалмукъвал аквазва, анжах ичкиди сует авунваз - ахварик куваз, вацѹ гъайи кутѹай тѹаб хъиз, юзун квачиз, лал яз аквазва. Гъар сеферда пиянвал алахъна, уях хъайила, гададиз жибиндай къарйба метлебдин чар жгъиева. Са йикъан инлай вилик Урзумаз жибиндай жгъай чарче кхъенвай:

«Урзум! Мад вун икѹ бед гъал алаз - пиян яз чи багъдиз хтайтѹа, чир хъухъ, чна вун галчѹнна хутахна вуна кѹвалахзавай туькендин юкъвал акадарда! Ви сивяй акъатзавай эрекъдин ялта чи багъа тарар къурурзава, Ина вахъ вил галай - вун акуна кѹлани касни авач...»

И чар Урзума саймишни авунач. «Са хулиганди кхъенвайди я, - лагъана гадади фикирна. - Пад хъайи кѹфирдин хци гвайгвачир савкъатарни тарашна, закай зарафатни хъийизва... вич зи гъиле гъатда! За вири: тѹурдини хъвайиди вичин вилерайни твегъвай ахкъудда! И гъил за хъун хъийида... амма норма рикѹлалай алуддач!»

Урзум мани лугъуз, къизмиш жезвайла, «тахтуналлай» Бедевхан уях хъана. Ада вичин виелай къат къатунив агудиз са гъамбар затѹар алудна, гъилер гила къезил хъанвай яргъандикай хкъудна. Са геренда вилеривай гъуд гуьцѹна, ада йифен «кѹк» ал ай къил хкажна. Зурба булур эцигна хъиз яргъай ам гъилин сятдиз килигна. Вилик квай дурбуяр къачуна Бедевхан кѹфук мили хъуьруьн кваз багъдиз, ахпа вичин «кефинин дем» башламишзавай Урзумаз килигна. Бедевхана кѹвачин тупѹарихъ галай еб тѹарамарники: «Дангъ... дангигъ... дангигъ!..» - автомашиндин диокдив ванер кутуна.

— Аааа!.. - Рекъвер жалгъайрай акъатдаивал, жа навурди хъиз Бедевхана сив къакъунна. - Атанвайди Урзум бала я хъи!.. Адетдин тѹарам лезги бала я... Чанда цѹайялав авай къудратлу жегъил я!.. Буюр илиф! Вун зи кѹарабар хъуьтуьл ийиз, зи гуьгъуьл къа чуз атанва жеди, Урзумкиши?

— Эхъ, эхъ! Вун рикѹе аваз, Бедевхан, зи паква ри як къазвачир. Ингъе атанва... Жуван руфун а къан тѹардай физвай цик кутуна хъуьтуьл ая! - Урзум мад цуквал ацукъна, багъдин тарарин жергейра авай «паруйриз» килигна хъиз, «лезгинкадал» вур кутур къуьл ийиз башламишна.

— Рушар! Зи Шаселемни гала! Абайхъ! Ух вайш! - Урзума хейлин шадвилер авуна, ам мад цук вал ацукъна багъдиз килигна.

— Яваш... Хъайи кар аку гъа!.. Ажугълу нардеве дин къамат алай Пейкер бахани къевезва... Зун адане да! Кѹвачин къилел аламаз неда! А дан гафар къаму хъай галукъдай лашарилай тѹардайбур я. Квахъ са па тахъ, квахъ, гуьнукъара, Урзум! Дидеди гайи нек зи къве виляй хтурай! За вун Пейкеран хурук кутадач!

Урзума тади кваз, вичи чѹурал «суфра къурмишна» эцигнавай недай ва хъвадай затѹар кѹватѹ хъувуна. Ам далдадив катдайла, Герейбега акъуна.

— Тфу, чакъалдин хва, чакъал! - Урзум кухун на цавуз гадар хъайидалай гуьгъуьнлиз, агъайнидаказ, амма кичѹе хъана, зегъле фена акъвазнавай Герейбе гал элкъвена. - Вуна и таран кѹане вучзавайди я, пехъ!

— Простите, Урзум! Вуна ина... вучзавайди я?! - Герейбег са гъал вичвичел хтана, ада къил цавуз къу на зурлама хабар къуна.

— Уф! Им ви кѹф зи гъутарал лигим ийидай вахт туш... Зун ина вучиз аватѹа ваз чир жедай, тѹупѹал жерягъ! - Урзум тарарин арайриз гъахъна, мад ахку нач.

Урзум натаивал акурла, Герейбега къалабулукъ къачуна. Ам гъар патахъ элкъвез багъдиз килигна.

- Вооот! Вот Прелестъ! Прелестъ! Зи гуьзел Бе невше билбил вошремя къевезва!

Рушарихъ Пейкерни галаз акурла, Герейбеган шад гуьгъуьл бирдан перишан хъана.

- Но, но! Вот тебе постоянно гъезеблукъ тир Пей кер хала... Зи кѹалубдиз виш дикъет яда. Хесетарин сандинбур туш лугъуз кукѹварда. Вуна лугъуда ам зи хайи диде, зунни адан буьндукъуьр гадагъудуь хва я. Алатрай, фирай!..

Герейбег чуьнукъ хъайила, Бедевхан къарагъна. Ам вичин хва фѹеивал килигна, килигна вичвичив рахана:

- Я хва лугъудай келлегуьз! Вун гъинай, цава рай ятар хъвазвай, выши образование гвай Хурдавердин руш Беневша гъинай! Вуя ада саймишдани, я къийи хва?! Шел тавунвай, жуваз кѹанивал вердишариз жедай, чина гъая амай руш бегенмиш туш. Вун Хурдавердин руша мал хъиз вилик кутуна гъалда эхир, къийи хва!..

Ажугълу вилерал дурбуяр эцигна, Бедевхан багъдиз килигна, ахпа хтана тадиз къаткун хъувуна.

- Рушарин гуьгъуьнал, гъакъикъат, Пейкер ала, - Бедевхан мад вичвичив рахана. - Акуртѹа, ада зун тарта кицѹин гъиле гъатай куьгъне пек хъиз жакъвада... Гафарин, туьгъметрин ялавлу къужахда вугана цѹурурда! Къурурда! Квахърай!

Совхоздин «къаравулди» яргъан къилел чѹугуна, вич ахварик квайдан амалар ийида.

Жанавурди, вичин магъара алай, шарагар чѹехи ийизвай яйлахда авай чубанриз зарар гудач къван. Вагъшидиз магъара мукъвал алайла, инсанар къаст авун патал вичин геле гъатун кѹандач. Гъавиляй вагъшийри садани чеб алай чѹурал инсанриз зарар гудач. Им тѹабиятди вичи вири вагъпийриз, вири чѹурун къушаризни кваз чирнавай амал я. И амал Бедевханазни хъсан чида. Амма идан фендигарвал жанавурдинни севрен

фендигарвилерилай цѳуд кѳарцѳин вине ава. Севре куьнуьяр хана, зарар гайи еке гелер туна, вирт неда. Амма Бедевхан дили туш. Ада виртни тухуда, гелерни фендигарвилелди чуьнуьхда. Бутаяхъ инсаф авач. Адахъ инсандин виливай кѳатѳуз тежедайхътин лишанар хьункай Бедевханаз гьинай хабар жеда кѳван. Ада гьар са куьнуьдин кѳалпахдинни ящикдин арада авай гелел мумадин куьлуькуьлуь «муькьвер» эцигзавайди низ чир хьуй. Абурун «тунар» са чѳарчѳин гьяркьувал аваз сад-садавай кѳакьатун кумаз «Вирт - Бутаяз» куьнуьдиз масадан гьил фейиди чир жезва. И касдиз, рахун алач, севренни инсандин «Кѳвалахарни» гьасятда чир жеда. Инсанри чпинмалкьара, куьнуьяр, багьларин майвяяр гьич са вахтундани жанавуррин, северин, маса угьрийрин ихтиярда твадач, я абурукай кьаравулар кьадач. Амма «Пакаман ярар» совхоздин багьлар, куьнуьяр, Бедевханан хьтин кьве кѳвач квай вагьшидин ихтиярда вуганва, ам инра «кьаравул» я. И касди вичиз ихтибарлувал кьазанмишун патал «шейтѳандин кьиле гьакь тийидай» крар авуна. Акѳ туштѳа, де куьнни килиг!

Бедевханаз совхозда авай са шумуд куьлуь угьрияр алайалай чка чидай кѳван. Жанавурдиз жанавулар лацу шир янаваз хьайитѳани чир жеда: абуру чпин ял нериз кьачуда, гьа ина лабораторияда хьиз ахтармишда ва гьуьжет аламачиз чпин жинс тайин ийида. Им абурун тѳебиатдин кьилин са шарт! я. Гьа икѳ и куьлуь угьрияр квадарна, вичин «пай» еке авун патал Бедевхана абуруз, сасадаз эверна, икѳ лугьуда кѳван:

— Яда! Вуна гьахьна, садкьве йѳиз бегьем твах! Амма, муькьвалмуькьвал кьвез зи регьятвал чѳурмир... Аквада жсда... Зун русвагь ийимир, стха.

— Вуна зун кьадач хьи? - Угьриди, чанда шад вал аваз хабар кьуна.

— Ваь, яда! Верида тарашзавай мал я... Вунани жуван нар кьачу... Анжах мус кьведатѳа, заз чир ая, кицѳ кутѳада... Кьалкьиж ийидач.

— Хьсан! За вавни ви пай акакьарда...

— Заз кѳандач, яда... Зун хармандал ала, Жуваз кѳани кѳван тухуда.

Гьа ихьтин меслятар авуна, угьри багьдиз гьана, адав емишар тухуз туна, ахпа абуру Бедевхана директордиз кьалурна, адани милициядиз вугана, кьаз туна.

— Вун шагьид жедани? - милицияди хабар кьур ла, Бедевханан жаваб сад жезвай:

— Квез зун рекьиз вугуз кѳанзаватѳа, за шагьид вал ийида... Шагьидвал вуч герек я: ичер кьунвани? Ава! Вассалам!

Гьа и рекьелди Бедевхана совхозда авай «куьлуькуьлуь», амма кар чѳурдай угьрияр сасад кьаз туна. Гѳла, идаз ихтибар жедачни!.. «Касдиз вири аквазва... Уях я... Гьукуматдин девлетдихъ рикѳ кузва... Баркалла...» - тѳарам гафар идан тѳварунихъ лагьана, Бедевханаз авторитет яратмишнава.

Бедевхан чубанрихъ галаз са чѳурраллай жанавурдин йикьа авач гьа. Идаз чидай рекьер хатасузбур я. Совхоздин багьдихъ галай жгьундал алай варарал - яни хуьруьз, поселкадиз хьѳидай рекьерал еке ихтибарлу, гьич са касдинни - са вагьшидинни «кѳир акат тийидай» коммунистар эцигнава. Им Бедевхана хьсан кар хьанваз гьисабзава. Адаз рикѳинай физхьфиз, зат! чуьнуьхиз вуч азар атанва кѳван. Ада гьеле гьисабда-ктабда гьат тавунвай, гьеле тарарал аламай, я алцум тавунваз гьамбарра авай ичериз... гзаф саламат рекьер жагьурнава. Абуру дубнья акунвай жанавурди, я кѳула кьазвач, я кьуьне, я автомашиндиз пар яз ягьизвач. Абуру ихтибарлу, кьуллугъ чанни эцигна кьиле тухузвай «Пакамай ярар» совхоздин девлетдин варарал алай кьаравулризни аквазвач. А ичер цавай физва жал? Ваь, ваь... абуру совхоздин багьдин кьеняй физвай кьубуда авай ци йѳиз Бедевханан кѳвализ кѳван тухузва!..

«Гьич са касдин чантада аваз инай ич кьецел фидач гьа! Ихтибарлувал яцѳу авуна кѳанда, - лугьузвай фикирди икѳ авун Бедевханавай истемишзава. - Заз кьубуда авай ци, саданни туман текьведай рекьяй физвайди бес я. Зай кьил акьудрай,,»

Бедевхана кѳвалер авунвай чкадин кѳаник адан кьилихъ галай гьеле акьаж тавунвай куллухрай кьанав физва. Зур километри инлай винихъ совхозди багьлар гала. Гьеле кьаравул жедални Бедевхана кѳвалерин кьилихъай Кьубудин це тѳваларикай туькѳурнавай кьил эвьдай регьв хьтинди туна, инай ичер кьаз хьанай кѳван. Абурун са пай гару ягьайбур хьанатѳа, муькуь пайни квак кваз кѳватѳанайбур хьанай. Амма цин кьерехдал алай тарарик квай ичерни хьсанбур тушир. «Закай багьда кьаравул жен... За ана авай кьван хьсан ичер и цив вугудай, - фикирнай са юкьуа Бедевхана, - за зи кѳваликай ичерин склад ийидай... ахпа кѳани патахъ твах... маса це!.. «И фикирди Бедевхан совхоздин кьубу фенвай «Рушарин багьдиз» кьаравулвилиз гьана кѳван.

Ю. РУШАРИН УМУДАР

Шанивилин цай кьюа за Кузва, гада, яд илича! Вун кведай рехъ заз лишан це, КТвачик вигин зар халича!

(Халкъдин мани).

Гяфтеяр алатна. Тарари цуьквер аладарна, пешер акъуднава. Исятда багълара авайди маса дем я! Вири кьушари чпин ванер, тлимил кьван инлай вилик хьыз кичлезкичез ваъ, лап авайавачир ашкъидал гатфарин цуьк алаз экуь, ахпа безетмиш хьанвай чуралракъурнава.

Къе Къардаш мад Дустарин тулал атанва. Инал ам и сеферда, Бутай дахдин куьмекчи жегил, куьнуьчивлин келернавай пешекар Мустафади къаршиламишна. И жегил гзаф хьел кваз куьнуьйрин арада къекъевезваз акурла, Къардаша хабар кьуна:

— Ана гьикI хьана, чан хва, Бутай дах авачирла, чижер бунт къарагъарнавани?
- Ам куьнуьйрин мукьвал къевез башламишна.

— Инихъ къемир, Къардаш халу! Къе, гьикI ятлани чижер гзаф къарсатмиш я. Абурук йифиз я инсан гакъутнава, я абурун патар севера элкьурна ва. Туьн гуз, арайриз гьахьайла, гьужум авуна, са шумуда заз класар гана. Кьил акъат тийидай кар хьанва. Куьнуьяр, саки вири, сада чкайрилай тлимил кьван юзурнава. Тахьайтла, им чижер къарсатмишун патал йифиз куьнуьйра кьуьлер ицьяна, юзурнавани... Чидач. Заз и крар вири, атла, чарпайдал къатканвай Къаракъулахдин кар яз чида. Ам гьамиша Бутай дах дал гьезеблуду я. Ам беябур хьун, адас са хаталувал, даклан жедай кар хьун клани кас я.

— Вучиз эхир? - Къардаша яргал акъвазна ха бар кьуна.
— Бутай дахди Бедевханал гьич ихтибар ийизвач. И кар Къаракъулахдиз хьсандиз чида. Абуру гьа и кар патал са шумуд сеферда, зи вилик бегьем кьал хьанва.

Ваз, Къардаш халу, закай даклан жемир, совхоздин фялейри Бедевхан вуна хуьзва лугьудайла, са шумудрах зи япариз ван атана. Абуру, гьеле, Бедевхан ви хьендик экечланавани лагвана.

— Хьендик? Ам вуч лагьай члал я?

— Фялейри гьа икI лагьана, и гафунин табирни, абуру гана - яни атла Къаракъулах ви далдадик экечланав лагьай члал я кьвац. Фялейри хьендик, дал дадик гафаризни ихтин табир гана... «Вири зегьер лу хьчариз хьен кландайвал, пис ксаризни простой, амма хьсан ва масан ксарин, еке везифайрал алай, халкъдиз гьуьрмет авай инсанрин хьендик - далда дик кланда. А мурдарри винелай чеб вафалу яз кьа лурда, амма риклив агуддач. Камаллу бубайри гьа икI лугьузва. Вун Къардаш халу, фялейри хьсан тварван авай, кар чидай, алакьунри халкъдиз гьуьр метлу авунвай багьа специалист, руководитель яз гьи сабзава.

— Мад закай вуч ихтилатар ийизва, хтул?

— Зун атла юкьуз хьайи собраниеда хьанач, Къардаш халу, хьанайтла за анал вакай чпин арайра сив алатайвал: дугьриди, игриди лугьузвай фялейрин тварар къадай, абуруз вуч чидатла, халкъ ва вун алай чкадал эчхирун теклифдай, А собраниедайла гьуьгьуьниз фялеяр виклегь хьанваз аквазва заз. Абуру вун дуьпуьп хьана акурла, совхоздикай, вакай чпиз чидайди чпин рикле авай дертбала вири кьуьн кьуна акъвазарна ваз лугьудайвал я. АкI хьайила, за масадан гафар ваз тикрар ийидалди, а гафарин иесияр чеб вавди рахун хьсан я.

— Дуьз, дуьз! Вун сагърай, хтул. Вуна анжахчи жер къарсатмиш хьунин себеб вуч ятла чирна, нян риз, заз хьла)гь. «Чижер дили хьанва» лугьуз, шикая тар заз Бутай халудини авуна. Им гьа гьаклан дуь шуьш туш, - хтул рикливай ахтармиша!

— Башуьсте, халу!

Къардаш совхоздин гаражар, мастерскояр галайвал фена.

Им фялейри ял ягъизвай, фу незвай вахт хьана. Абуру кьав алай, амма гьар пад ахьа серий гар къекъевезвай буфетдин столрихъ ацукьнавай. Сада виридаз ван кведайвал башламишна:

- Инсанри лугьуда: яд гьина аватла, гьа гьаниз мад кведа...

Къардашаз ихтилат башламишайди автомеханик Эждер тирди адан ванцай чир хьана. «Акван фялейрин ихтилатдин тема гьим ятла, чирин» - фикирна, директор са геренда рагъ гьатзавай патай куьрснавай пердедив акъвазна.

- Гьидахъ акьул аватла, авайдал бесар тавуна ада гьа акьул кьачуда, - механик Эждера вичин их тилат давамарна. Кар якьинди я, гьина яд аватла, аниз, са вахтунда, ци рекьерхулерни авунваз жеда. Якьин гьа рекьерайни хулерай а яд авай вириз гьа миша яд кведа. А вир кьурадач, адал гьамиша чан жеда... Якьин кар

я, акьуллу инсан вичихъ авайди бе сарна ацукьдач, ада эбеди акьул, камал къачуда, ада вичин чирвилер артухарда. Аксина, акьулсуз, камал суз кас, абурухъ къекъведач, ИкI я...

- АкI я, амма сада яд авачир лекъуьн, акьул авачир келледин къайгъу чIугун тавуртГа четин я: Легъв - яд авачиз, келле - акьул авачиз баят жеда, - ихтилат авурди хъуьрена.

Къардашаз и рахайдини къаравили шофер Сафарали тирди чир хъана.

- Зи теклиф ихътинди я, - Сафаралиди вичин ихтилат давамарна. - Яд авачир лекъвез цин рехъ, арх ийин, анаг баябан тутан, акьул авачир келледиз ни са тIеквен акьудин. Ихътин операция камаллу ин санриз четин кар туш. Амма акьуллу инсанрикай акьулсуз къил чуьнуьхзавай инсан чи арада эхи авун беябурчивал я. Къил акьул хуьн патал, акьул арту хун патал, инсандин къуьнерал хкаж хъанва - вири чкайрилай вине ава... Ана ягъалар хъайитIа, четин я. А вахтунда чи югъ гъим жеда?! Фялеяр хъуьрена.

«Халкъди гъа икI акьулсуздал хъуьруьнарзава...» Фикирна, фялеяр чпин философиядин артух деринриз фин тавунмаз Къардаш буфетдиз гъахъна.

— Салам, стхаяр!

— Салам, салам, Къардаш стха - фялейри Къар дашаз чка вуна. - Илиф, чахъ галаз фу неъ.

— Чухсагъул! За куь суьгъбетдиз яб гана...

— Ваз, Къардаш стха, мад вун арадал вигъенвай хъиз хъанвай жеди, - Сафаралиди тадиз хабар къуна.

— Чидач ман. Эждер вун зал гъезеблу я лагъана, ванер атанва заз.

— За зи хъел аладарна, Къардаш стха, - Эждер хъуьрена. - За атIа собраниедал вири михшз эчIир на!.. Исятда чи суьгъбет масад тир. Гзаф инсанар акьул, камалдихъ, чирвилерихъ къарух тирла, бязи бур, стха, чирвилерикай - хийирдикай катзава.

— Месела, абурукай саданкъведан тIварар яхъ ман, - Къардашаз «чирвилерикай катзавай» инсанар акуна кIан хъана.

— Абур инал алай фялейрин арада авач, Къар даш стха, - Эждер фу незвай фялейриз килигна. - Инал алай ксар чпин кар отличнидаказ чидай инса нар я, ятIани ибур вири чирвилерихъ къарух ксар я. Заз акьуллуьрикай ва акьулсузрикай суьгъбет кудна, чи са бязи къуллугъчияр, фялеяр къалуриз кIанзавай. Дуьз лугъун заз инал алаз исятда хъфей чи фельдшер Герейбеган тариф ийиз кIанзавай. И кас, баркалла, гъафтеда са сеферда чи инсанриз гараждиз, мастер скойриз килигиз къвезва. Чна техникадикай менфят къачунал мукъаят я, чи кIвалахар хатасуз авунин тек лифар эцигзава, аферин! Абур вич къилел алаз чавта мамаризни тазва. Вири фялейрин гийлер, кIвачер ах тармишзава. «Саймиш тийизвай» хирер алатIа, абуруз дарманар ийизва, Кас камаллувалин са экв я, ятIани ада гъамиша кIелзава, чирзава, пДийи хийирлу дар манар жагъурзава, гъеле, вичини са бязи дарманар теснифнава. Вад вацра тахъхай зи хер, чи фельдшер ди пуд кжъуз сагъар хъувуна. Амма гъайиф, и касдин са кар чIуруди я. Адаз кIани руш къвезвач.

— Ам вуж я? - Къардаша тажуб хъанваз хабар къуна.

— Куь агроном руш, Беневша... Заз ван хъайивал, руша: «Вав, Герейбег, высший образование гвач...» ла гъана. ИкI ада лагъанатIа, якъин, за а руш Сафарали ди лагъайвал келледи акьул вигъин патал тIеквен акьудназ кIанибурун жергеда эцигда. Адаз акьул ки ми я. Мегер камаллувал тек са высший образованиеди гузвани? Адаз вич акьулдиз къезил я лугъудай кас куьз авач эхир? И къве жегъилни ваз акуна кТанда, директор!

Гадайри Эждер гъахъ тирди тестикъ авуна.

— Заз и ихтилатдин ван сифте яз гъа инал къвез ва. За са къайгъу чIугвада.

Швалахар куь хъсанди заз хабар ава. Сагърай! Квез кими - яксик затI авани?

— Гъелелиг затIни авач, - виридан патахъай Эж дера жаваб гана. - Чаз, икI, ял ядай вахтара санал ацукъна фу недай чка авачир. Амни ингъе, чаз чи строителри туькIуьрнава... Хъсан кар хъанва. Мад чаз са мурад ава: вун Къардаш стха, мукъалмукъал чи кхилив ша. Вун атунал чун анжах шад жеда гъа!

— Башуьсте стхаяр! Куьне зун багъишламиша, зун... дугъруси илимдин кIвалахри майишатдин чан ни рикI тир рабочий классдикай хейлин яргъаз авуна. Мад за зи татугайвилер тикрар хъийидач, стхаяр. За, квез чидайвал, зи илимдин кIвалахар куьтягънава. Къедлай зун гъар къуз куь арада ава. И кардал зун сергъятсуз шадни я. Де гъелелиг сагърай. Зун мадфе фена кIани участкаяр ава.

— Сагърай стха, сагърай!

Къардашан руьгъ вичелай разивилин гъиссери экуь авуна, ингъе ам исятда кIвалах къиле тухунин хъсан стилди, хъсан гъерекатри шад авунва. Гъавилай алим къе яхдиз ирид магъалдин чилерал къекъвез гъезур я, гъа гъакъван адаз вичин беден къезил я, кIвачериз куьтягъ тежедай къуват атанва.

Ингъе, некIедин малар авай фермадин дараматрив агакъна. Инай гъеле яргъал аламаз Къардашаз фадлай, атIа, гуьзел тир жегъил вахтарылай хуш тир «Суваллай яр» мани лугъузвай рушарин ван атана. Ам рушари гъариба, амма хуш гъал туькIуьрнава: къведа

квил кутаз, ахпа вирида санал лугъузва. И гуъзел манидин бендер чпин «баядар» кеянавай нуькIверин ширин ванер какахъна мадни безетмиш хъанва. Къардаш мани куътягъ жедалди ругъул ва гужлу вагъанар алчудариз, гадариз агъадал катзавай къудратлу вацIуз килигиз акъвазна. Пебиатда вири чан алайбур, алачирбур... Чебчпихъ галаз алакьалу я... Рушари мани, ингъе и нуькIери, и вацIу, ингъе и верхъин тарарин гару юзурзавай пешери, ван гваз «рахазвай» ашаратри безетмишнава, эхъ, чи машгвур устIарар тир рушари храй гуъзел нехишрин гам хъыз безетмишнава... Абурукай гъар сада масад вичин ван кутуна, мани лугъуниз ашкъилу ийизва...» И фикирри къвердавай яргъаз тухуз хъайи Къардаш сада гъиликай къуна юзурна.

- Директор!.. Вун инал тек акъвазнава ман? - Старший доярка Селимата хабар къуна. - Илиф! Чна вун исятда къунагъламишда. Хъсан хъана, им ниси нин тIуьн недай вахт я...

4, Къардаш милыз хъуьрена, ам къаншардиз атай, I* гуъзел чина пIинидин рангар акъвазнавай, кутугай | * буй алай жегъил дишегълидиз килигна.

- Инанмиш хъухъ, Селимат, квехъ галаз фу тIуьн тавуртIа, зун зи кIвачери мад вад камни хутахдач. Де, ша зи, аслан руш! Зи нисинин тIуьн къе куь патай хъуй...

Къардаш, са геренда, фермадин къене патаз килигна. Ина лазим тир, къайдада ава: михъивал, гъава, экв, яд, алаф... вири ава. Ина, исятда, са чагъа данайрилай гъейри маса малар авач. Калер чIура ава. «Яраб, и фермада гъамиша гъа ихътин къайда, михъивал, булвал... ава жал...»

- Къе чак тахсирар ква, директор... Чавай бе гъем михъивилер ийиз хъанвач... Бейхабардиз чи цав такур данаяр къецел акъатна...

Абур дили пIингавар ягъиз гъа и гъаятра, рекъера гъатна... Абур вацIуз аватиз кичIела, рикI къеняй акъатиз тIимил къван амай! Чун вири дояркаяр хейлин вахтунда абур кваз гъаятра хъана... Вири саламатдиз фермадиз хкана.

- Баркалла, рушар! За квез маса гаф лугъуз атанвач, баркалла! Квел эбеди чи халкъдин баркалла ала. Инаг квез хъсандиз чир хъухъ.

Рушар сергъятеуз шад хъана. Абуру «Мугъман» хъсан туькIуьрнавай, михъи, экв аватнавай чпин кIвализ тухвана.

Ина кве кровать, абурун юкъвал стол, са шумуд стулар ала. Цларив гвай гъвечIи столрал, тумбочкайрал приемник, телевизор, телефон ала. Чиле тахта ава, чилик гамар ква. И къулайвилер авай кIвал сад туш, абур и фермадал гзаф ала. Вирини совхозди вичин фялеяр - дояркаяр патал икI къешенгдиз, туькIуьриа вуганва.

- Чна ваз, Къардаш стха, - Селимата столдии винел пад къалурна, - чи гъар йикъан тIуьн тир ня метар теклифзава, буюр ацукъ!

Столдал чими нек, къаймах, дуьдгъвер, жуьже квай дуьгуьдин суп, са куруна аваз къатух ала.

— Чаз кIани няметар, стха, вазни кIан хъухъ!.. Маса недайхъвадай затIар чаз кIандач, я чахъ аваз ни авач, вазии кIан жемир...

— Куьн сагърай, рушар! Ихътин тIуьнар зи стол дал гъар юкъуз хъурай, абурукай зун рекъидалии еа зерре къван икрагъ жедачир, инанмиш хъухъ, за дуьз лугъузва!

— ЯтIа, буюр! - Селимата приемник кутуна, анай азербайжан халкъдин гуъзел музыкади, ахпа абурун ширин авазар, лугъуз башламишна. Сифте тIурар си вихъ фена, сифте фан кIусар тIуьна,

— Гила, Къардаш стха, чун са поселкадин са сов хоздин итимар яз чирхчир хъунлай гъейри стхани ва хар хъанва! Чна са суфрадихъ ацукъна гъалалдин фу атIана, ам тIуьна...

— Аферин, Селимат вах! - Къардаш гзаф шад хъана. Вуна, вах, заз лугъуз кIанзавай гафар залай вилик акатиа лагъана, баркалла! Зи фикирни гъам я!

— АкI ятIа, чи рикIяйрикIиз рехъ ава...

— Шаксуз, шаксуз гъакI я! Ви рикI сагърай!

— Ви рикIни сагърай, стха!

Рушари директордиз чпин хиве къунрикай, хийирлу къастарикай суьгъбет авуна. Абуру гъар са цояркади чпин нек ацунин йисан планар, кве варз виликамаз тамамарун хиве къуна. Рушари чпин вири мумкинвилер ахтармишна пландила са гзаф нек артух ацун хиве къуна, чпин мажбурнамаяр къулар алай договордал кхъена директордив вахгана.

Къардаш суфрадихъ галай жумарт таватриз сагърай лагъана къарагъна, телефондал фена. Анай совхоздин фермадин зеведиш - зоотехник Камаловав рахана.

- Гъа исятда, дуст кас Камалов, вуна дояркайриз кIвалахдик алуькIдай цIийи парталар къачуна иниз хкана, абур рушариз це. Абуру алайбур списат ая. Маьд хълагъзава: фермада чи дояркаяр, герек хъсан духтурханада авай къуллугъчийрилай усал алуькIна ваз заз акун тавурай!..

Къардаша рушаривай кIани затI авани авачни хабар къуна. Амма абуру чпиз кIани са затIунинни тIвар къунач.

— Квез акун тавур, амма заз акур квез кІани за тІар, рушар за зи блокнотда кхьенва.

— Чаз кими затІ авач...

— Ава, рушар... Квез хъсан гылел туькІвей ала тар: юулар, кьюкер, лапаткаяр, калер ацадайла герек маса алатар бес кьадар авач. Абур пакамахъ вири иниз кьведа. Мад тикрарзава: абур пакамахъ вири иниз кьведа. Сагърай!

— Чна вун, Къардаш стха, йикъа кьведрах чи фермадал атун тІГалабзава!

— Гьафтеда кьве сеферда кьведа, башуьсте, амма йикъа кьведрах атайла, закай куь зегъле кьведа - Къардаша хъверна, ам рекъе гьатна. Рекъел «Рушарин багъ» акъвазнава.

«Къе кьекъуьн за гьа и багъда куьтягъда», - фикирна Къардаш совхоздин тІварван акъатнавай чешнелу багъдиз - «Рушарин багъдиз» гьахъна. Вад кам вилик фенвачир, адал гьал перишан яз, явашаваш, кІанзни дакІанз камар кьачуз, вилер чиле атІумнавай Герейбег дуьшуьы хъана.

- Духтур! Ви квахънавай затІ авани? Герейбег, акъваз хъана, ажи хъверна, хейлин кис

на, ахпа ада бамиш ванцелди лагъана:

— Зи вири квахънава... Эхъ, зи рикІ квахънава, стха... Ам заз «Рушарин багъдай» жагъуриз кІан хъа на, амма гъариба дуьнья я, бачагъат, ам заз гьат хъийин...

— Захъ галаз, Герейбег, ачухдаказ рахух, зи кьаст ваз куьмек авун я, - Къардаша дуствилелди фельдшердин кьуьнел гьил эцигна.

— Зи рикІ квахънава, стха... ам зи квахъай... вай ни^зай хъайи муьгъуьббат я... Накъ заз и багъдин са ханум, са тават Беневшади лагъана: «Зунни, Герей бег вун кьадач. Захъ высший образование ава, вахъ авайди гьа гьакІан юкьванди я... Зун агроном, ахпа научный работник я, вун... гьа гьакІан фельдшер...

Зун ингъе, сиве пек тур угъри хъиз лал хъана, стха... Ада дуьз лагъана... Зун гьинай, Беневша гьинай? Чун якъин кьведни Талабагъдай я. Амма,приставте себе, ам камаллувили вине эцигнавай, зун зи юкьван образованиеди агъа кІанел тунвай фельдшер я...

- Дарих жемир, Герейбег стха, чна са фикир ийида. Вун фармацевтический институтдин заучник тушни бес?

— Эхъ, я. Зун исятда анжах пуд лагъай курсуна ава...

— Дарихвилер ийимир. Гъеле вири квахънавач. За са рехъ аквада, акван.

— Зи умуд вак кума, Къардаш стха. Кьвед пуд йисалай образование захъни жеда... Пуд йисалдикІа ни руша зун гуьзлемишни ийидач, я ам муьлтерийри субайдизни тадач, вот бедато...

— Умудсуз жемир, Герейбег. Сагърай!

Къардаш багъдин тарарин далдадик акатдалди, Герейбег элкъвена адаз килигиз акъвазна, эхирни ам са патахъ агалтна ацукъна.

Къардаш Дуствилин тІулал атайла, рушар векъин таядин сериндив ацукъна къалин суьгъбетдик квай.

— Ви кІанивили, Шаселем, Урзум саламат рекъел хкида, - Пейкера туьгъметун квай ванцелди башла мишна. - За ваз мад сеферда лугъузва: ваз таре гуз гьим кьведа, я вахъ?!

— Заз Урзум чи багъда кьилкьилик кваз ақунач. Поселкада дуьпуьн хъайила, ада закай вилер, кьил чуьнуьхзава... Ахтинди адахлу яни, я вахъ?

— Ам ви чина уьзуькъара я, Шаселем.

— Вучиз эхир, Пейкер вахъ?

— Вич ваз пияндиз ақуна лугъуз хажалат хъанва жеди... Бейнивандивай са хата хъана ман...

Рушар къарагъайла, Къардаш абурун къаншардиз атана.

— Салам рушар, салам!

— Алексалам Къардаш! - Пейкера жаваб гана. - Ша фу не. Ви пай за тунва. Вун инал хкведайди заз чидай.

— Сагърай, Пейкер! Зун фермадал чи таватри - дояркайри кьунагъламишна. Динж я... Са геренда куьн, рушар, акъваз акван.

Рушар Къардашал вилер алаз кисна акъвазна.

- Зун исятда багъдин а кьиле Герейбегал дуь шуьп хъана. Ам эхир заман хъанвайди хъиз перишан тир. Хабар кьуна: «Вуч хабар я?» Ада заз жаваб га на: «Яр руша кьведач лагъана...» За хабар кьуна: «Вучиз, ви гьинаг усал я?» Ада жаваб гана: «Захъ высший образование авач. Зи ярдихъ ава. Гъавилай ада зун кьабулнач...» Им гьахъ ихтилат ятІа паразително! Чи девирдив кьунвайди туш. Герейбег кьепака вири уьлкведа машгъур, кас жеда, им зи патай якъин кар я... Ада садкъе йисалай высший образованиедин дипломни кьачуда... Кар инал алач... Бес муьгъуьббат и затІарал акъвазнавани? Камаллу кас дипломдал алцумдани?!

— Къардаш! Бес я. А темадикай за рушарихъ га лаз бегъем суьгъбет авунва. Абуру чпин гадаяр ахъай дач. Им якъин кар я.

— АкІ ятІа, зун кисда... - Къардаш шад хъана, ам рушарихъ галаз багъдиз гьахъна.

— Герейбега заз авур теклиф асла кьабул жедай ди туш, - Беневшади зегъле

фенвайди тестикъ ийизвай касдин чин туькIуьрна, вичин шикаят башламишна! - Ада: «Агрономвал ви пеше туш, вун аязри, ракъини кана векъи, чIулав хъанва... За ваз бакъал туьквенда чка гъазурнава...» - лагъана, вах... И гафари зи чан дик цIай кутуна. Шаселемаз хъел атIайтIани зун тир вал лугъуниз мажбур я: ам мешанвилиз кьил янавай гьакIан авара я...

— «Дуьнья ахквазмач...» «Квахърай!..» - лагъана кисун вав я, Шаселем, вавни я, Беневша, еке гъалатI я, - Пейкер къайгъударвал къалурзавай ванцел рикIи вай рахана. - Куьн чи къудратлу обществодин членар я. ГьакIанбур ваъ, илимдал яракьлу женгчи членар я. Куьне уьмуьрдин исятда квел расалмиш хъанвай уламдал ажизвал авун зурба уьзуькъаравал я. И кар да куьне саймазвал авуртIа, дустар, чир хъухъ, куьне куь рикIе уьмуьрлух пашманвал гвай хъен тада! Вуна, Беневша, Герейбеган гъахъдуван авуна кIанда! Ви кIвалахар ваз ни туькIуьрна кIанда, я вах?! Башла миша, чунни ви далудал алазва! Вуч кими я? ЗатIни! Гъуьрметлу агроном вун я. Къилинди - гададиз тун кIевелай кIанда! - За са гаф мад хълагъда, кIани гада жуваз кIанивал вердишар тежедай бендигуьр руш гъуьлуьз тефирай!

Агроном рушар вужар я? Абур совхоздай кIелиз ракъурна институтар куьтягъна гъа иниз хтанвай виликан фяле рушар я. Абуру «Рушарин багъда!» кIвалахиз башламишна: ина Пейкера рушар галаз кутур багъда са пуд йис инлай вилик жегъил агрономри чпин кIвалах башламишна. Исятда и рушар Пейкерахъ галаз санал чешнелу крарал, цIийиз акъуднавай хъсан жинсинин емишрал, багъларин бегъерлувал вири республикада машгъур я. Пейкера, вичин дустар агроном рушар, рабочи рушар галаз, дишегълиар итимрилай гъич са кардални усал туширди тестикъ авуна. Абуру: «дишегъли аялар хаз, гъуьлуьз тавазвилер ийиз, кIвал кадгъуриз... яратмишнавай чан алай затI я...» - лугъуз са бязи куьгъне фикирар гъумай итимри теснифнавай махар барбатI авуна. Рушари, кьиле Пейкер аваз, вири: алимар, агрономар, техникар, трактористар, бригадирар, рабочияр... чеб яз, куьгъне совхоздин кIаник пата гадарнавай кулери, уьленри, кIамарини тепейри къунвай «умудсуз чил» - лугъуз тIвар къачунвай баябанар дуьзарна. Ана цIийи багъ кутуна, ингъе къад йис я. И багъ тек са Къардаша кьил къунвай совхозда ваъ, вири республикада, багъманчивилин цIийи ва кIвенкIевечи тежрибадин чешнейрив ацIанвай лаборатория хъанва. Иниз гъар гатфариз, гагуз вишералди специалистар, совхозрин руководителар, гьакIан практик - багъманчияр тамашиз, чешнеяр къачуз къевеза.

«Рушарин багъ», дугъриданни жергеда акъвазна, гъилер алажна, дередини дубади, файдишиндини мехмерди, якъутдин, алмасдин къашари, мержандин хтари... безетмишнавай гумрагъ ва дирибаш лезги рушари къуьлерзавай, а кьил авачир къван гегъенш майдан хъиз аквазва. Са тIимил вахтарилай ина са дикъет ягъиз тежедай булдиз квай емишри: ичери, чъухверри тарарин хилер виняй агъуз илисна гъар патахъ аладарда. Гар галукайла, и тарари гъилер целяй тухвай хъиз цIалцIамдаказ гъаз къекъез къуьлиник квай агъайни свасари хъиз юзун къачузва. Гагъ санлай, гагъ масанлай багъдай Шаселем, Беневша, Пейкер кьиле аваз, бригадирар ва рабочияр тир гуьзел рушарин дестеяр малум хъайила, аквазакваз масан рангарин цуьквер алай тарарал чан атана, абур къекъезвай хъиз жезва. «Цуьк алай ичин тарарикай и багъ кутур рушарин чпин ухшарар къевеза...» - лугъузвай инсанар гъахъ я. Ша, чун абуруз муьштеридин ваъ, инсанвилин виляй килигин!

Пейкеран яшар яхнДурав агакъзава. ЯтIани адан чина авай руьгъдин нур, къумрал якIарин тазавал, зерифвал, акур ксари и свасаз анжах къанни цIуд йис гуда. Юкъван тIарам буй алай Пейкер кисна санал аквазайла, ам магъир художникди вичин вири алакьунар эцигна яратмишай шикил хъиз дамахни гъайбат гъаз аквазва. Ихътин са синихни квачир дишегълийрин гъакъиндай дуьнья акунвай инсанри: «Ибур чилерал алай ракъинин гъвелер я» - лугъуда. Инсанар гъахъ я! Абур романтикадин чешмеяр я. Ихътин дишегълийрив хъсан инсанар агатда, абуру къудратлу къуват хъана чпин рекъера эквер ийида, уьмуьрда вилик физ гъерекат ийида. Пейкера «умудсуз чилерал» гъужумдайла: «Ви кар туш назик чан, юкъ хаз тахъуй, зериф!..» - лугъуз пис ксар хъуьренай, амма халис инсанар игит рушан гуьгъуьниз фенай. «Умудсуз чилер» - умудлу женнетдин багълариз элкьвена!

Шаселем багъ кутаз «Умудсуз чилел» фидайла, сифте жергейра авай гъуьл аваз, хендеде Савадан руш я. Ам детдомда тербияламиш хъана. Ада, сифте, совхозда фялевиле кIвалахна. Гъа инай руш кIелиз сIена. Ингъе, агроном яз хайи майишатдиз хтанва. Элкъвей, гъамиша шадри^ин нур аквазнавай къумрал чин алай, юкъван буйдин, юзунриз зиринг, атIузатIуз, чинра лугъудайвал, гъар са гаф алцумиз рахун адет хъанвай и гуьзел рушач тIвар аквазакваз машгъур хъанва. Ам пDийи ичери жинс яратмишуник квайвал, машгъур спортсменкани я. Волейбол, чIагай уюнрин гимнастик а дая. КУПЬУ МРН^УТТДНВ чукурунин рекъеояй Шаселем республикада тIварван авай чемпион я. Шаселема вичин дуст Бенрвадихъ галаз манию лугъудайла КВРЗ вчн хъана кIанла! Абуруз чпин майщнатда «къуша билбилар» - лягъана тIвар ганва. Сада и тIимил къван къунвачир тIвар, жемятдин РИЛИК клубяин сегънеда «дуьзар» хъувуна. Абуруз: «Вахар - билбилар» лагъана тIвар гана. Гъа им рушариз къведазни санлай къалай тIвар хъана. Абуру ванер сад авунвайвал. чпин рикIерни рекъеркъастар, крарни сад авуна. Беневша вичиз тIват> ганвай цуьк хътин милайимди хъунлай гтейри, къуват арай, кисай

фикирри тѣаI мигоа яргѣаоиз - илимдин деринриз тухванвай руш я. етлтитпт иТѣи
ЯВУР етим руш я. Ам кТелиз

гяггај ронял Фртгя БвНР"ШЯЯИЗ ДУЪНЪЯДа

агъур са кап авятIа. амни аял вахтундилај башламишна кѣелалди ви^ич чандин оа
пай кѣван мукѣва хѣанвай дуст - вах Шаселемакај яргѣаз кѣакѣатунин кичI я. И кар
чиз абурун чIехи ваха - Пейкера, арада са гѣвечIи мензил - цуѣквер цанвай гѣаят аваз
совхоздин патай кѣве кIвалер эцигиз туна. И кIвалер совхозда «Рушарин багѣдиз»
мукѣвал хѣунлай башкѣа, виш йисарин лацу кѣавахрин кIапIалриз мукѣва гуѣзел вирин
кѣерехдал ала. Исятда рушари чпин кIвалера эхиримжи кIвалахар хѣийизва. Гуѣзер,
пенжередин кѣулар, чилер чуѣхуѣзва, шейэр хкиз, абур кѣайдадик кутазва.

«Рушарин багѣдин» гатфарар туѣкIуѣрзавай агроном рушарихѣ хѣсан, амма кѣариба
кѣастар ава. Абур вуч кѣастар я? Тади кѣачудач, абур чаз аквада.

II. ЦАЙНИ БАРУТ СА ГЪУТА...

Лезгидиз гуѣгуѣунай кѣведай акѣул вилик кумаз атанайтIа, ада вучдайтIа?

(Халкѣдин мисал).

Аялдиз кьугьун, жегьилдиз - муьгьуббат, кьуьзуьдаз - хьуьтуьл тьуьн кьани кьван вуч я!

Щийи хуьре вири чпиз эрзиман крари: кьугьунри, муьгьуббатди, тьуьнри машгьул авунвайла, «Рушарин багьдин» тьулал кьани рушарин гьугьуьниз атанвай жегьилар: Урзумни Герейбег, садакай садаз хабар авачиз дуьпуьп жеда кьван. И «вакьиа» кьиле фейи гьалди ибур кьведни кьарсатмишна. «Пейкераз акуначиртIа...» - лугьудай фикирдик кваз вилер яргьара аваз, цавай гьиз эцигиз кичлэзкичлэз камар вигьизвай Герейбег гьа и фикирдик кваз рушар фенвай патахь «кьилихьди вигьизвай» Урзума акьуна.

— Стоп! Бешенный! - Герейбеган чандик кьурху акатна, бамиш гьарай акьатна, ада элкьвена Урзум кьуна.

— Бешенный вунни я. ви бубани, жерягь! - Ур

асланрин гьуьр

зума зурлама гьарайна. - че авани?! Чанда гьатна КЕвачери

чил кьан ХЬИР найди малумнач. - Вуна

— Вуна вучзавайди чкадал хкана хьиз, суа чиз адет

хьанвай гьал кьерех авуна, кьил цава

— За инай ашкар жерягь!..

— За ина... дармар

— Хьсан килиг, дарманарни герек ту

чирвилел атайла, магьир, члехи, мергьеметлу духтурар - агрономар рушар ава. Чижерин жерягь Бутай дах, ангье, абурун кьилихь гала. Агьан! Вач жуван буба Бедевханан, вичиз кьан хьайила - кьецли, дакьан хьайила дуьзенен кьвачиз са чара ая, жерягь! Дидеди гайи нек зи и кьве виляй хтурай! За гьуьрч ядайла, заз мешатдайди за циициб хьиз бамишда! Садра инлай ахлад! Кьани патахь ахлад!

— Зун хьфидач! Кто ты! Подумаешь!.. Вуна заз зурар гумир! - Герейбег Урзуман ажугьлу вилериз, кьлеви авунвай гьутариз, алахьнавай пьузаррикай сад садал илиснаваз аквазвай сарариз килигна. - Вилер завайни экьисиз жеда. Вот - ма! Гьутар завайни гьа икьI туькьуьриз жеда. Вот, вот! Сарар завайни илисиз жеда. Вот тебе, ма!

— ТьупIал жерягь, за ви пакван тьгвалар хада, садра инлай квахь!

Урзума вичин гужлу гьилив Герейбеган туьтуьх кьуна. Фельдшердай уьгьуь какахьай гьараяр акьатна.

- Аман! Куьмек! Куьмек!

Бедевхана кьил хкажна. Адаз вичин гададин ван чир хьана, винелай алухар гадарна ам багьларин зиянкар вагьши регьел хьиз, дирибашвилелди чарпайдилай эвичIна, зеррени кьедДивал квачиз, ада гадаяр кьланвай тьулал кьван чукурна. Герейбеган гьарайдал Кьардаш ва рудщрни и патахь атана. Абуруз кьедди тушиз чукурзавай Бедевхан акуна. «Кьаравулчидиз» атана акакьай инсанриз вич акурди чир хьайила, ада бирдан кьвач кьецли хьийиз башламишна, ахпа ам кьуна бирдан ацукьна.

— Ахьяя, зи аял ахьяя, пияниска! Ахьяя, хули ган! Бедевхана, кьланвайбурук акакьдалди гьараярна. Кьардаш, Араз ва рушар акакьна. Абуру Урзум кьу на са патахь тухуз алахьна.

— Жерягь рикI акьатна рекьиз тьимил кьван амай гьа! - Урзум хьуьрена. - Анихь квахь, «михьни же рягь!» - «Хирер кутIундай гьилер чиркин тахьу рай...» - фельдшердиз мад рум гана.

— Югьдини йифдини и хулиган пиян я. Идая гьилияй гьиниз фида, я эллер! - Бедевхана кьвач кьу на ацукьнавай чкадила гьарайна. - И хулигандиз, ви челай алакьайтIа, рушни кьанзава.

— Бедевхан, вун кис гьа, кис! Дидеди гайи нек зи и кьве виляй хтурай! За ви пай кьилди вахгуда! - Урзума гьарайна. Элкьвена килигайла, адаз Пейкер, Шаселем акуна. - Ви бахтуни гьана, муьфтехур, атанвайбуруз гьуьрмет ийизва.

— Бес тушни, Урзум?! Ви жегьил чандин язухша охир! - Пейкар рахана.

— За тьуьнвай гьумбе фал кьин хьуй, исятда за затIни хьванвач! Эмир авуртIа, за а зегьримар рекьни далдини хьван хьийидач! - Урзум кьил Шаселемакай чуьнуьхиз алахьна, явашнавай ванцел лагьана: - за атIа муьфтехур ахтармишун патал и «фитне» кьара гьарайда, хала. Квез ам катна атай саягь акуна жеди?

— Акуна, кисна тур... Хьвамир, Урзум! Тьчалаб зава. Вахь хзан жедайвал ая. Пиянискадиз хьсан руш кьведач.

— Мад хьвадач! - Урзума кьил агьузномаз гаф вугана. - Дидеди гайи нек зи и кьве виляй ахвахьрай, за а зегьримар сивикни хьладач! - Урзум Шаселеман кьилив кьвез кьанз юзада, амма регьуьвилер авуна, акьвазна.

— Урзум, вун заз и багьда мукьвалмукьвал ак вазва, хийир хьуй, вуч хабар я? - Пейкера чин тийи дайда хьиз хабар кьуна.

— Хийир я, - Урзума шад яз жаваб гана. - Хи йирдин хиялри зи кьвачерик чархар кутуна, зун иниз кьван гьанва...

— Хиялрикай хийирлу крар хьун патал вуч герек я? - Пейкара чин ачухдиз хабар

къуна, ам ахтармиш завайдан вилерай Урзумаз килигна.

— За вуч ийин, Пейкер хала, вуч ийин? «Руш зи талукъ я лугъуз», Бедевхана зун ацазва.

— Вуна рушавай и кар хабар къунани, Урзум?

— Хиялрикай крар хъун патал... Заз Шаселем акуна кѳанда, хала. Ихтияр гайитѳа, аз ам диндирми шиз кѳанзава. - Урзум Шаселемал вилер алаз акъваз на. Руша, пѳузаррин кѳаникай мили хъвер авуна. Ур зумаз и гѳал акуна, сифте «Вуч хъуѳруѳнар я?! Ваз зун ничида гѳикѳ аквазватѳа, высшее образование гвай тават я. Зун гѳинай, вун гѳинай?» - лагъана, виридаз далу гана, къил алатайвал хъфиз кѳан хъана. Бирдан адан маса фикирди, уѳстуѳ къачуна, ада гада акъва зарна. «Вучиз за, рушан хъуѳруѳнкай пис нетижаяр хкудзава? Хъвер авур касдин рикѳе шадвал, наз гугунуг, разивал, мукъвал алай эрзиман гуѳруѳшмиш хъун ава жеди... Белке адаз зи уѳткѳемвал бегенмиш я, я негъ я. Сабурлувал хъсан я...» - И фикиррик квайла, Пейкерни кисна акъвазнавайди акуна, Урзум, вичизни бегъѳем хабар авачиз, тарахъ агалтна.

— Вун, Герейбег, инра къит итим я. Гѳикѳ хъана, акъатнава ман? - Пейкера хабар къуна.

— Зун... зун... - Герейбегаз бирдан гудай жаваб гъатнач, ам: «Гѳикѳ жаваб гайитѳа хъсан я...» - лу гъудай фикиррик квайла, Урзума лагъана.

— Ам вичин «набуд буба» - Бедевханан кѳвачиз дарман ийиз атанвайди я, Пейкер хала.

— Бедевханан кѳвач тѳазмач. Заз исятда ам ка тай гѳал акуна. - Пейкера рикѳивай жаваб гана.

— Чи жерягъ, Пейкер хала, сагъ кѳвач мад къе ѳи ийиз атанва. Швач къѳѳи хъун, адан бубадиз хъсан кар яз аквазва. Хийирлу я. - Урзума Герейбе газни, Бедевханаз вилер экъисда. - Таб ятѳа чпи лу гъурай!

— Зи кѳваче авайди, Пейкер, бала, дели кпулар я, - Бедевхана вичел азаб алайди тестикъарзавай су фат туѳкѳуѳрна: чин чѳурна, пѳузарар, вилер, шехъза вай касдиз хае шикилриз гъана. - А завалди, зи кѳвач араара ахъа ийида. Сагъ итим я! Садра, аквада ваз, элбаэл къун хъийида. А вахтунда къаруш авай вирел алаз хъайитѳа, гъа гъанал ацукъ! Кам вавай къачуа хъжедач. Пиянискади, атѳа Урзум лугъудай хули ганди, вичин хайи дидедикай иблис, бубадикай шей тѳан ийида. Ам арсуз я!

Урзуман чанди ѳай къуна, адаз исятда фена Бедевханан къил жакъваз кѳанзава. Урзум къалкъиж кѳани кас туш. Бедевхана инал лаѳу таб авуна. Шанн руш алачиртѳа, Урзумаз сивин пад квачиз элуѳхъай муѳтехурдикай хъел къведачир. Ада са шала, «ягълу гафар» поразитдин тѳварунихъ лагъана, адал тух жедалди хъуѳруѳнарни авуна ам инлай хъфидай. Амма инал, Шаселеман вилик, вичел алчах къилихар «килитѳай» Бедевхан секиндаказ тун Урзумалай алакънач.

«За ваз, поразит, вучдатѳа, аквада ваз!» - фикирна, Урзума Бедевханаз вилер экъисна, экъѳѳна хъфиз рекъѳе гъатна.

- Урзум! Акъваз! - Шаселема гъарайна.

Урзум акъвазна, ам чиник перишанвили кѳаз Шаселемаз килигна.

- Закай вучда, Шаселем? Зун атѳа, ви «талукъ» поразитди русвагъ авуна. Завай ви чиниз килиг же дани?! Тади кѳвалах авачтѳа, багъишламиша, зун хъфин...

Гъакъикъат Урзум инал Бедевхана лагъай гафари бегъѳем кана. Адаз вичин къилин кѳук а муѳтехурди, агъур чумахъдалди, ягъай къван тѳарна. «Шани руш, адан дустар... инсанар алай майдандал... зун зибилдин хва Бедевхана бѳябурна, - фикирри, Урзумаз уѳмуѳрдани гѳисс тавур къван хъел гъанва, гадади вичиз вич негъ жедай чкадал къван дакѳан хъанва. - Заз «пияниска, арсуз» - лагъана. Зи фу нез, зи эрекъ хъваз зал хъуѳрезва. За вичиз вучдатѳа, инсанриз аквада! Багъишламиша, за куѳ талукъ касда иѳяна жеди...

— Ам фадлай зи талукъ яз амач, Урзум. Ахътин гафар заз лугъумир. Им за вавай эхиримжи сеферда тѳалабзава... Вун и йикъара аквазвачир хъи, Урзум? - Шаселема хабар къуна, ам ахтармишзавайдаз хае ви лерай Урзумаз килигиз акъвазна. Рушаз вил ягъай Урзумаз вич руша вилерикай куѳзавай хъиз, килиг завай тегъер акуна, дуѳнья чѳулав хъана.

— Пияниска гѳина жеда?! - Урзума, дертлувили хъуѳруѳн кѳаз жаваб гана. - Ам хъвана, хъвана йикъа са кулера къил чуѳнуѳхна ксанва. А гуѳнуѳкъарадикай инсанри акуна вучда къван? Ингъе, акуна! Ам атѳа поразитди русвагъ авунвай авара я. Яна рекъиз их тияр аваз кѳандай! За Бедевханав тек са нефес къван вахчуз тадачир! Адан алчахвилерикай тѳимилшимил, багълара карчѳал авачир, зазни кѳаз хабар ава.

— Къѳе ваз хъел ава, Урзум, пака за вун ина гуѳз лемишда...

— Вуч, гуѳзлемишда? - Урзум ял къунваз раха на. - Ви геле ви кѳспидин дуст, агроном Араз ава. Заз аквазва, ам атайла, куѳн рагъ акъур бубуѳр хъиз ахъа жезва. Багъда авайди мани, ашкъилу хъуѳруѳнар я. Зун гуѳнуѳкъара, кузникъукъуз къѳерехда амазма.

— Заз вун... тек вун кѳанда, Урзум! Им зи акъал тѳай гаф я. Анжах... Хъунар бес я... Вун Бедевханан халис суфат дуѳздал акъудиз алахъ! Ма им зи гѳил! Вун халкъдин контролдин итим я хъи!

Урзум фикирлу хъана: «Муѳтехурдикай хайи руш, багъларин гуѳзеларни

инжиклу я жал?., и ру шаризни адан хъел ава жал?)»

— Башуьсте! И декьикъадилаи башламишна зун... ваз аквада! Дидеди гайи нек зи и кве вилай хтурай! За са стлални хвадач. За Бедевханан туьтуьх герек чкадал къада хьи, къада!

— Де, ахлад.

— Яваш, Шаселем. За ваз тлмил савкъатар гъан ва. Абур къачу... рушаризни пай ая!

Урзум лугьурвал: цавай фена чилай хтана. Ада багъа къенфетар, атир авай шуьиеяр, багъа гуьлуьтар, яйлухар... Шаселеман вилик эцигна.

— Ибурун иеси вун я, Шаселем! - Зун пака гъа и багъда, гъа и риклелай фин тийидай, риклиз играми хъанвай «къуьрен риклер» - лагъана серее тлар алай пинидин тарарин арада гуьзлемиша. Зав жедай ха баррин ван ваз къведа!

— Ибур вучиз гъанва, Урзум! - Шаселема хабар къуна, вилер затларилай къахчурла, адаз мад инра «магазинчи» ахмунач.

Урзум гъаклан «магазинчи» туш. Ада алишверишдин техникум куьтягъна, Талабагъда эцигнавай кве мертебадин еке универмагдин зеведишвиле клвалахзава. Урзумаз вичин клвалах гзаф кландайвал, ам хъеан чинни ийида. Ятлани ада алишверишдин институтда заочнидаказ клелзава. Урзумахъ хуьре гуьлуьз фенвай вахалай гъейри касни авач. Бубанидиде фадлай кечмиш хъана, ам вахан патав члехи хъана. Армияда къуллугъ авуна хтайдалай гуьгуьниз клелерна, ингъе, ам исятда вичелай гъейри касни амачир бубайрин клвалера яшамаш жезва. Ина адаз гъич са къулайвални авач. ВапДун къерехдаллай чилин клвалера ламу хъунлай башкъа, эквни тлмил ава. Абур туьклуьриз алахъункай метлеб авач: алай чка дарускъал я. Са пад вацлун чарх ятла, клвалерин муькуь патарни къуншийрин клвалерин цлар я. Шаселем акуначиртла, Талабагъдай Урзум гъа и гатфариз шегъердиз катиз гъазур хъанвай. Атана рикле гъахъна, къедимлудаказ ацукънавай рушан муьгуьббатди, гада хуьряй къежел акъуднач. Икъван члвалди Урзум вичин риклин буйругъ ачухдаказ Шаселемаз лугьун мурад яз «Рушарин багъдиз» гъа къвез хъфена. Амма адавай масадан куьмек галачиз, рушаз затлани лугьуз хъанач.

Гъь икГ вичин Myi.11..1.titm 1

гц рушарни и гадади гъилнВ m

муьгуьббатдин гаф лугьун патил < >

Кллан|Хъана, адан къилел бегъем къазаяр атама. Уциум клань; рушаз «риклин буйругъ» лугьун патал, багъа гавкъатар, недайхъвадай затлар гваз са шумудрахъ «Рушарин багъдиз» атана къван. И муьква алатай йикъара хъайи кар аю гъа.

Алатай киш йифиз Урзума вилни акъалнач. Гатфарин вацлу вуч авуна! Ада гужлу сел гъана вичин къванцин къаябар Урзумабурун клвалер алай чарха ицягъиз, абур къарсурна. «Инсанни бес гъа икГ тушни? - лагъана Урзума фикирна, - жегъил вахтара ам гужлу я, адаз галатун чидач, адахъ къудратлувал, къуват, вансес, буйбухах ава. Ахпа ам яшари гатун вацл хъиз хейлин секинарда. Къуьзуь хъайила, адахъ вансес амукъдач. Буй, къуват... амач. Ам са гъуд къванди хъана, уьмуьрдин жигъирра квахъна фида. Ингъе, гатфариз «айгъур...» шив хъайи вацл зулуз «ахпа» юбу жеда. Вахтари вази, Урзум, кар къазва гъа. Вун гъидал вилер алаз мягътел я? Ви къисмет, гада, ви гъиле ава. ИкГ мад завай акъвазиз жедач. Рушан гуьгуьниз фена кланда...»

И фикирар кутягъ хъанвачир, югъ ахъа хъана. Гъа и пакамахъ хъилинай хъиз къунши, гуьзел свае, аялар авай чубанди клевиз уьгуьяр яна, туьд ахъа авуна, мад вичин рикл алай манидин кве бенд лагъана:

- Атана югъ, рагъ алай югъ Риклин мурад, вун хвашгелди! Везетмишна хайи дагълар. Мублагъвал - яр, сафагелди!

Къаткумир, дуст, къаткида бахт. Къарагъ виниз, эверзава! Вазни азни - муьгуьббатди Вичин риклиз - эверзава!

«Дуьз лугьузва! Камаллу члал я, - фикирна Урзу,,vта чубандикай атай хъел и арада бирдан адалай алахъна. - Эхъ, клвалах авайла, къаткайдан бахтни къаткуда...» И фикиррик кваз Урзуман риклел къунши чубанди хайи вацлал алай муькъвел са сеферда ахъа авур риваят хтана...

Сифте мани кланибуру гъа и чи вацлун къерехрив лагъайди я. Абуруз арадай пехъи хъана шуткъуна агъадал катзавай вацлу гуьруьшмиш жедай, гъамгъусса ийидай мумкинвал, муьгълет гудач къван. Кланибуру, чпин манидикай вацлун винелай тлуз умудлу муьгъ авуна. Шанибуру вири ихтилатар авуна: /муьгуьббатдин яргъи ва гужлу гъилер садасадав /вугана къван. Им манияр квай къемеда рубаят я. ' Муьгуьббатдин хура селлеривай, дагъларивайдагъарривай, мензилривай акъваз хъайиди туш!

Урзум и киш йикъан нисинрихъ члугуна «Рушарин багъдиз» фида къван. Гъилера, къуьчлерик квай жибинра авай савкъатар, вичини рушари алакъайтла, кар туьклевейтла... «са дем къурмишда» - лагъана гъанвай ичкияр: коньяк, шампан ва кагор чехирар тарарин сериндик эцигна пелелай гъекъ миьхун кумаз, мердимарзардин хва Бедевхан эверур хъиз, атана вилик акъвазна. Де, вуна идаз вучда? «Хуьре акуна даклан киш, -

лагъана Урзума, фикирна, зегъле фенвайдан чин туькГуьрна, - ингъе хийирдин рекъин юкъни юкъвал вал дуьшуьш хъана...»

- Алексалам, Урзум киши! - лагъана Бедевхана, вичиз салам гайи, вич диндирмишай кас авачиз. - Вун атурай рагъ атурай! Мублагъвилдин дагъ атурай! - Бедевхан вичин балкГандинбуруз ухшамаш тир еке «хвенвай лацусарарин» жергеяр къалуриз, кефи бегъем ачух яз хъуьрена. - Вирида багъдай тухуда, Урзум киши, машаллагъ! Вуна иниз гъана. Вири няметар гъана! Вун якъин зи кГарабар хъуьтуьл ийиз, зи кефи къачуз атанва.

Урзума и арада вичел хуьруьн чуьчеда зурба са тарта кицГ зурлама гъавалат хъайи къариба вакъиа рикелел хкана. Урзум са кжъуз гъилел базардай къачунвай як алаз хуьруьн куьче къуна кВализ хквезвайла, ам бирдан виликай акъатай: «Гъамп! гъамп!..» - элуькъай ванери къарсатмишна: кухунна, чанда кичГ аваз са цлавай акъвазуниз мажбур хъана. Гъилеллай якЛал вигъизвай кицГиз Урзума зурар гайила, ина хъайиди масад я. КицГи вичин жидаяр хътин хци кГирер экъисна хъиз, гадариз гъазур хъанвайдан гьерекатар авуна: къулухъ кГвачер чиле акГурна, ам хурни къил вилик гадарна, ажугълувилелди «гъугъ» ийиз акъвазна. Урзум якГун са пай кицГиз гадарна, элячГна хъфиниз мажбур хъанай. Мад сеферда, гъа икГ вичин рехъ ат!ай кицГиз гадади бегъем кар къуна: ам ремъидайвал, виликамаз гъазурна, далудихъ къунвай лашунал яна. КицГ мад хуьруьн куьчейра я чГехидан, я гъвечГидан рехъ ягъиз къачагъвилер ийиз ахкунач.

КицГиз къур дуван Урзумаз исятда Бедевханазни туькГуьриз кЛанзава. Амма жезвач. Рушан ерибине аквадал, инра авай жигъирар чирдал, абур «къаравулдин» ажугълу кицГикай саламат хъун паталинегъ кас герек я. Вучда, багъдин къаравул багъдай акъуд жедани? Ваъ. Руш багъдилай гъейри маса гъатдай дуьшуьш, акъваздай майдан, физ хкведай рехъ авач. Рушан кВализ финиф Талабагъда адет хъанва. Анжах це лагъанватГла, рушни гада икърар ятГла, буюр! Швализ къада. И атунхъфин и гьерекат айиб ийидай я къари, я къужа хуьре амач. Урзумаз гъеле руша я «хъуй», я «ваъ» лагъанвач. Ада вичин бахтунин экв куькГуьник еке гъа, еке умуд кутунва. Ингъе гъавилияй ам «Рушарин багъдиз» рушан суракъдиз - яр къаз атанва. Лугъуда хъи, хийирдин рекъиз къиле къван вач. Варавара гъа! Ам къатЛанлай ийиз тахъуй.

- Бедевхан! Вуна шитзава. Зи кеспи ваз эрекъ гун хъана. Ма хъвана ацукъ! - Урзума «къаравулдив» пай - эрекъдин бутылка вугана. - Зи рекъел цаз жемир! Де, къерехдиз хъухъ!

Урзума и сефердани Бедевхан са гужбаладал вичелай алудна. Гада вичи къурмишнавай суфрадиз килигна, гъа килигна, рушарин манидин ван галукъайла, акъвазиз тахъана кГуфук хъвер кваз багъдиз рушарин къилив рекъе гъатна.

Рушарин манийрин ширин ванер ингъе, лап мукъвал атана! Урзум абурун ялавлу гафарин гъавурда акъазва...

- Ахкунач вун, ахкунач, яр. Гъич умудсуз жемир, гада! Зи югъ, гатфар, зи бахт якъин, Вун я, вун я! Хъелмир, гада!

Пакаман гъед акъечГайла, Заз вун адахъ галаз кЛанда! Пелелай гъекъ михъиз, хъуьрез Вун къаншардал алаз кЛанда!

И къиле кас галачир «Суфра» Бедевхана элбаэл тарашна, таран хилел вигъенвай Урзуман пенжекдин жибинда авай пулни акъудна чарпайдал хкаж най къван.

Гъа йикъалай и къвед: Бедевханни Урзум са/гъутуз вигъей цГайни барут я, араара лад жезва. л.мма исятда квез Урзуман «къили ван авунвай» саягъ акван! Адакай камаллувилин чирагъ... вуч?! Камаллувилин рагъ хъанва! Ам гъихътин рагъ я? Гъинхъай экъечГайди я? Чаз аквада. Виликдай атун тавур акъул, гуьгъуьнай къван атанваз хъуй, анжах артух геж тахъанамаз атанваз хъуй!

12. ДУШМАНДИН ГЕЛЕР

Цавай вун фенатЛани чилел ви гелер алама!

(«Рекъерин блокнотдай»).

Алатай гъафтейра, тарарал цуьк алайла, «Рушарин багъда» вири агрономри, гъабурун къиле аваз Пейкера ва Къардаша селекциядин кВалахар къиле тухвана. Абуру им югъ я, им йиф я лагъанач, авуназ кЛани илимдин кВалахар тамамарна. Алатай гъафтейра, Пейкер Ариф Сафаровичан тапшуругъдал багълара, рекъера тек къекъвена, ам атГла, «лацу» къванцелни ацукъна. Амма адал инра атГла, «хабарар» гайи, «бубадин чар» вугай кас мад дуьшуьш хъанач. Адаз и касдив «ГъикГ авуртГла, хъсан я? За Къардашаз вуч ийин эхир? За зи аялриз вучда? Зун гъиниз фида? Гъиниь катда?..» - лугъудай суалар вугуз кЛанзавай. Ам гъалтнайТла, Пейкера, адаз «бубадин чарчихъ» инанмиш тирди лугъудайвал тир. «За гиманлу яз, вуна вугай чарни зи бубади фронтдай рахкъурай чарар гекъилна, абур са гъуьжетни алачиз заз бубадинбур яз жагъана» - лагъана тапарар ийизкЛанзавай. Им

а «сирлу кас» вичин мукъал гъун патал ийизвай фендигарвилин амалар тир. Гъайиф кыле фенач: а «сирлу касди» вич, я юкъуз я нянрин хурушумриз къалурнач, я адан вансес, я чарар амукънач.

Са юкъуз Къардаш багълариз экъечІнавайла, адаз «Рушарин багъда» дишегълйирик еке къал акатнавай ванер атана. Рушар мукъвал жердавай Къардаш дарих жез башламишна. Абур къал кваз рахазвай, ахпа вилер михъиз вири шехъзавай. Къардаша: «Рушариз еке хажалат хъанва! Ана гъикІ хъанатІа?!» - фикиррик кваз ам чукурна багъдиз гъахъна, ада вич къалурна. Пейкер Къардашан гуьгъуьниз фена.

— Душманди, Къардаш, душманвал авунва!./ Зи къанни вад бала яна къена. - Пейкер агъияр акъатиз шехъна.

— Вуна вуч лугъузва?! Дуьз лагъ, гъикІ хъ4на?!

— Емишар гъизвай къанни вад ичин тар кнураз ва, Къардаш! - Бамиш ванцелди Пейкера агъузарна. - Зи опытный участкада авай къанни вад тар терг'хъа на, Къардаш!.. Чешнелу емишрин тарар авай жергей ра цІайялав хъана душман къекъвенва, Къардаш/. Са къаралмишди тарарин дибда селитра цанва, Къар даш... Якъин гъакІ я! Гила вучда Къардаш?! Зи ДІуд йисарив кІвалахар пуч ийиз алахънавай душман вуж я?! А душманди, зун яна къенайтІа, заз икъван тІар дачир, Къардаш!..

Директор Къардаш катна хъиз Пейкеран тежрибадин участкадиз феча. Лагъайвал, цІувадцІувад йис хъанвай, къанни вад тар цуьк ахъана, къураз башламишнава. Мад са шумуд тар перишан я. Къардаша тадиз тарарин дибривай накъвар акъудиз туна, гъинлай гъанлай тухвана лабораторияда ахтармишна. Гъакъикъат, тарарин дибра аммиачный селитра гзаф квай яд цанваз жагъана.

Гъа и нянриз лацу къавахрин гапІалда МГБдин начальник Ариф Сафаровични Къардаш чинеба дуьшуьш хъана.

— Ваз, Ариф Сафарович, душманди авунвай душ манчивиликай хабар хъанва жеди. Чаз накъ, цуьквер къураз хъайила, малум хъана. Амма кар фад авун вайди я.

— Хабар хъанва... Вуна, Къардаш Аллахвердие вич, цІи куь багълариз аммиачный селитра чкІур авур бур вужар ятІа чир ая. Адалай гъейри... абурун арада шаклу, ахпа... Къайгъусуз, ксар авайни лугъудай су алриз зкавабар жагъурна кІанда. Мад, аммиачный се литра гъана багъда садвад юкъуз къаравул алачиз тур вакъиаяр хъанани? И суалдизни бегъем жаваб кГанзава. Мад, и миянардай затІ гъидан жавабдарви лик кваз багълариз чкІурун шартІ тир? Ни чкІур на, - а жавабдар кас кІвалахзавайбурун кылел алай ни? Совхоздила гъейри аммиачный селитра, Тала багъда мад низ ава?

— За, ви кылив, инал къведалди вири ви суалриз жавабар гъазурнавай, Ариф Сафарович. Аммиачный селитра складдай тухвай юкъуз агрономир - Лги до наШейкер, Алхазова Шаселем, Керимова Беневша кылел алаз ам элбаэл багълариз чкІурна. И затІ багъда, гъакбарда аваз амукъун вич преступление я. Ам ана амукънач. Са йифни ана амукънач. Агрономри и миянардай затІунал гъамиша еке гуьзчивал ийиз хъана. Агроном дишегълйириз миянардай шей чкІурур фялейрин арада шаклу, ахпа гиманлу ксар жагъанвач. Им а фялейрин список я... Аммиачный селитра исятда Галабагъда, саки вири багъманчийриз маса къачудай мумкинвал ава. Ам гъукуматди фялейризни маса гузва колхозчийризни... Ариф Сафарович, вун инанмиш хъухъ, ина анжах душмандин мурдар кІвалах ава. Ина са саймазвални авач. ЦІудцІувад йиса авай тар къурурун патал, цІудцІувад кило аммиачный селитра ишлемишна кІанзава. Эхъ, ам цик цІурурна таран дибда цана кІанзава. Ахтармишайла, и удобрение къуранвай тарарин дибра, гъа гъакъван булвилелди цик кваз цанва. Душманвилин и къаст фад... тарари тІурар акъуддалди авунвайди я, са гел, са лишан тун тавуна бегъем гъавурдик кваз авунвайди я. Ийида лагъана, авунвай дупгаанвал я...

— Зи гиманлу ксар вужар я?

— Зи гиманлу ксар?... За ваз вуч лугъун... Вири далай вилик, заз са касдин тІвар къаз кІанзава, стха. Ам халкъ вичикай пис рахазвай, чи багъдин, ахпа куьнуьйрин къаравул я - Алхазов Бедевхан я... Адаз зи паб Пейкер гзаф дакІан я. Вучиз лагъана хабар къуртІа, ада гъамиша и каодин поразитвал критико вать ийизва. Пейкера ам, са шумуд сеферда кІвалах дилай акъудур лугъуз заз минетарни авурди я. За вай а кас акъудиз хъанач. Вучиз лагъайтІа, ам тах сирлу авун патал заз приказда кхъидай са делил, са субутунни жагъанач. Ада са шумуд угърини къуна суддиз вугана, ахпа къаравулвал ийиз къведай кас авач...

— Гъа и Бедевхан заз совхозда гиманлу кас яз чида. Мад... За мадни фагъум ийида...

Инал Ариф Сафаровични Асадов Къардаш сахейлин гекъигунар, меслятар авуна хъиз, айрутмиш хъана.

Ариф Сафаровичаз са шумуд югъ инлай вилик МГБдин концелярдин корридорда эцигнавай ящикдай машинкадал илянавай тІвар алачяр арза гъатнч. А&а кхъенва:

Са варзни зур инлай вилик, февралдин эхирра/яни, мартдин сифте къара яни, зи риклел аламач. Зар са касди йифиз, лап йифиз гъа... «Рушарин багъда» авай цийиз кутунвай жинсинин ичин тарариз «къуллугъ» ийиз акуна... Зун мукъув фена экв яна килигайтГа, ам чи совхоздин директор Къардаш яз хъана. Ада заз гъарайна: «Яда, инал шаБ Заз адак акаатай къалабулухвал, адан ажугълу теспачавал, адан гъалар, хъсан акунач. Фонарь туьхурна, зун кьил алатай патахъ катна. Ам захъ галтugna, зун са валарив чуьнуьх хъана. Къардаш яръгаз фейила, зун къарагъна хъфена, вуна йифиз багъда вучзавай лагъайтГа, зун юкъуз яд гуз акъудай, зи кал квахънаваз, гъадахъ къекъвезвайди тир. За и арза къе квез кхъинин себеб, квез чир хъун кланзава. А чешнедин багъда, Къардаш заз акур мензилра са гъамбар тарар цуьк акъудна хъиз, къуранва. Гъайиф девлет! Къардаш чи душман я! Адан чГехи буба Атаубадай тир девлетлу - кулак Асад я. Ам чи властди Сибирдиз дустагъдиз акъудна, гъа гъана къена... Къардаш чал гзаф гъезеблукас я, чи душман я. Фялеяр адалай гзаф нарази я. Амай крарни квез адан аквада. Умуд ийизва", куьне душмандиз серенжем ийида. ТахъайтГа, за заз чидайди фялейриз ахъайда. Абуру Къардашаз ийидайди заз хъсан чиди! Къардаш Талабагъдиз гъикI атанвайди ятГа, ад акай Пейкераз гъуьл гъикI хъанатГа, ахтармиша! Са фяле».

Ариф Сафаровича кьиле тухвай ахтармишнари, дугъридан Атаубадай тир еке хпехъан - девлетлу Садуллаеван хва Асад 1930йисуз, «сивин пад нвачир», советриз акси лагълагъар авурвилай, суд авуна, авайавачир къакъудна Сибирдиз акъудайди гъакъикъат яз жагъана.

Адаз, Къардаш аял яз дяведин йисара Талабагъдиз атана, фронтда къейи Мансуран хъандиз гъахъай гъални чир хъана. Асадова вичин партийное делода авай автобиографияда чГехи буба Асад вуж тиртГа, судит авуна, Сибирдиз акъудайди, ачухдаказ кхъенва.

Л и^хтара вич лап гъвечИиди хъун, вичин буба Али|н'|)дй адакай чара яз яшамиш хъайиди, ам фронтда м.ейиди кхъенва. ЯтГани, Ариф Сафаровича Бедевчмиал ва Къардашал гуьзчивал авун къарардиз къач \ на. Ахтармишурла, дугъриданни Асадов Аливерди тI Къагъриманов Мансур душмандихъ галаз кьиле фойи къати дявейра Лазовая шегъердин кьерехда ич.ейиди, абур гъа и шегъердин сурара кучукайди нкъин хъана. Инални бес тавуна, Ариф Сафаровича, Лазовая шегъердин талукъ органриз, и солдатрин суГар акхуна жедатГа, мумкинвал хъайитГа, а сурарин шикилар ягъна рахкъурун тГалабнай. Са вахт хъанач. Лазовая шегъердай къве сурарин шикилар хтана. Абура кхъенвай:

«Асадов Аливерди. 1942йие, «Къагъриманов Мансур, 1942йис».

13. ФЕНДИГАРВИЛИН СУФРА

Цавай вун фенатГани чилел гелер ви ала...

(«Рекъерин блокнотдай»).

Хейлин вахтар алатна. Якъин, и вахтари бязибурун хирерни куьгъне авуна: хъилер аладарна, мидявилер элекъарна, ажугълувили хци авур «гъенефар» хейлин къуьруь авуна.

Ингъе мад «Рушарин багъдиз» Бедевханан «тахт» алай тГулал гъамиша хъиз, къени, «еке тГуьнархъунар» гваз, «кефли» Урзум атана. Адак, Бедевхан акунани дакГанвилин виликан еке хъел кумач. Исятда адаз и муьфтехурдихъ галаз туькГуьн серф я. Касди кIани рушаз гаф ганва: ада Бедевхан гъи мукан къуш ятГа гъуьжет, рахун, са зеррени шаклувал амачиз чирна кIанда.

- Бедевхан киши! я Бедевхан киши! - Урзума гъарайна, «тахтунал» ксанвай «шагъ» ахварикай кудна.

Бедевхана кьил хкажна, «тахтун» кIаник атанвайди Урзум яз акурла, мад кьил чуьнуьх хъувуна ам къаткана.

- Бедевхан киши! Зун вахъ галаз туьхкГуьз атан ва! Ша чна вилер акъална хъиз, къве такъа хъивегъин! Гатфар гъилияй акъатна, киши! Ша, гад къван инсан вилел рекъе хутан, киши!

Хъивегъункай рахайла, Бедевханан вири дамарар уф тур, дулдурмадин ратар хъиз алахъна, ахъа хъана, ам цГуд йиса авай аялдин къизилвилел гадар хъана, къарагъна.

- Аааа! Заз ван хъизвайди гъахъ гафар я! Абуру зи руфуниз хабар авунва, - Бедевхан хъуьрена. - Зи РУфуни гъеле вуна багъдиз кам вигъин кумаз къал къачунвай. Кьил акъатзавачир. Ингъе, исятда вири та ашкара хъана!

— Чи арада хъайи къайи, чими, ажугълу, авам их тлатар, Бедевхан киши, - лагъана Урзума, вич кеф п и яз къалурна хъиз, - чна риклелайни алудин, и сят дилай башламишна мецелайни! Зун а юкъуз чехир авай челегдиз аватай кицI къван пиян тир.

— Хъайиди хъана, Урзум, къейиди къена. Хъайиди .ia риклелай алудна, къейиди кучудна, вассалам! Чан •гада вуч аватГа ичIирна тур! - Бедевханан чанда

тҮьнринхьунрин дем башламиш хьана, гьил гьили иай гуьцІна, абур кьизмишарна, кьве капашдал алай яд чиниз яна, ам атана кІвачер кІватІна багъдин кьа цу векь алай чІурал ацукьна. Махарик квай: «Руфун патал ирид цавара авай гьетрез фидай кьаст авай» ксарикай сад Бедевхан я. Ада дуьнья тек кьве заку пал акьвазнавайди яз виш сеферда, виш межлисдал тестикь авуна. Абур вучар я? Чна жаваб гудач. Къуй Бедевхана и суалдиз вичи жаваб гурай. Адет хьанвай вал, тҮьнарни хьунар вилик эцигун кумаз Урзума кьаншарда авай муьфтехурдив суал вугана:

— Дуьнья, Бедевхан киши, квел акьвазнава?

— Дуьнья, Урзум киши, кьудратлу кьве нахадал акьвазнава. Абурукай сад руфунин муькуьдини ру фунин атІа... кІаник патан истемишунар таьминарун я! Абурун истемишунар: тҮьнархьунар... садни кІа нидаз авай тазавилер авун я!

— ТҮьна кІанда! Хьвана кІанда! - Урзума вич бегьем кефли хьиз кьалурна, хьуьруьнарна.

Тух ва кефли жедалди Бедевханан гьилерни сив, са секундани акьвазнач. Абуру циркина авай жонглер артистдин дирибашвилелди кІвалахна. Ада са гьвечІи геренда вадругуд касдин вилик гьидай кьван тавакабаб, са гьамбар цик квай, таза майвайрикай туькІуьрнавай салат, форель тІвар алай кІизрийрин шишер, зур буханка фахь галаз тҮьна, литр кьван эрекь кьене цана. Абур «кьаравулдиз» феи падни чир хьанач. Амма кьуншидин кьавалай кац феи хьиз «хабар хьанва». Ада гьеле незма, хьвазма. Касдиз нагьвар чараданди - муьхц вичинди тирди хьсан чида. Азаб акьалтзавач, гьа чуькуьзва. Жанавурдин нефе я ман!

Урзумни Бедевхан и суфрадикъ тан, абур гьич санизни катдач. Чна атІа, киш гокьуз Герейбеган кьилел атай кьисадикай Кьардашан фикиррикай, рекьерикай ихтилат ийин.

Шаселема Урзум кьерехдиз тухвайвал, а киш юкьуз Беневшади Герейбегни чинеба кьве гаф лугьун фикирдик кваз са патахь тухванай. Абур чпизни хабар авачиз, Кьардаш акьахнавай «Дусгвилин ичин таран» кІаник атана. И таран хилер ирид йис инлай вилик Пейкера виняй хьиз атІанай. Вучиз лагьайтІа, адал гьич са ични акьваззавачир: вири авахьзавай. Себеб тар тІулал гарун сиве хьунлай гьейри, адал жезвайбур гзаф зериф ичер тир. Гьавилияй Пейкера тазадаказ экьечІ хьувур хилерик, гарун хура давамлу - тумунал кІеви жинсинин ичерин тІурар илигун кьарардиз кьачунвай. Августдин вацра «Рушарин багъдиз» тамашиз, ина авай хьсан чешнеяр кьачуз Дагьустандай агрономар атана. Абурукай гьардасадкьве хилек тІурар кутуна. Ингье кье са гзаф миллетрин векилри тІурар кутунвай тарал ичер ала. Адал цІипуд жинсинин ичер битмиш жезва. Яру, кьацу, хьипи, цІару ичер алай тар яргалай цуькверин зурба кІунчІ хьиз аквазва. Гьа йикьарилай адаз «Дуствилин ичин тар» - лагьана тІвар ганва.

— За ваз яб гузва, Герейбег. Лагь вири риклеавай кьванди, лагь! ЗатІни рикле тун тавуна лагь! За вере вирд ийида, - Беневша тараз далу яна ацукьна.

— Ина... багъда зи рикле авай гафар лугьун как то, заз неудобно аквазва. Вун кІвалай жигьидай кас туш. «Чуьллерин, потом багьларин ханум» - хьанва. За ваз мадни, подружески лугьузва: вав гьвайди ди шегьлидин пеше туш! Ви гьилериз, чиниз килиг! Буд то чархун патар я, гьа гьакьван абур груба хьанва...

— Вучда, бес, духтур?!

— Дишегьлийрихь чпин кеспияр, крар ава.

— Абур вуч крар, кеспияр я, Герейбег?

— Например... КІгвалин хозяйка хьун. Им дишегь лидиз лап кутугай роль я! Лайих чка я. Дишегьлий рин кьилериз прическая ийидай парикмахершавал... КІани кьван пул квай пеше я. Са пай артелдив вахгу да, са пай жибинда твада. Вири парикмахерри гьа икІ ийизва. Артелдиз вахгай пулуникай дуллухни кьа чузва. Бегьем кьез квай чка я! Яваш, яваш! Гьеле ви ри чкаяр за перечислять авунвач... Вот! Мадисткавал иуч я! Хазинадал ацукьай мисал я. Ляптяп, перем іі.аур я, пул кьачу! РикІинихь югьдини йифдини п.уьлерикай чинебан, пехьи пулар гвай свасар кьведа. КІани кьимет кьачуна ахьа ая. Дишегьлидин хаи ис пеше я! ТІвар артелдин член жеда, кар жуваз кІаниди. Ашпазвал пис кар туш. Неь, ягьлу кІвалиь хкваш! Сиярадин зулунай хьуьтуьл тикьярни гьар са юкьуз ви кІвализ ктьведа! Аквазакваз, итим девлетлу жеда! Явашваш! За, гьеле вири лагьанвач... Тарарин сориндик квай са яслидин, я са детсадин зеведившал мвуртІа... Неь, хух! Аялар я ман, ядни фу вуганаэциг. І [орма шекер, як, чІем... ганвач лугьудайбур туш. Пикьанйикъа, вацранвацра жува вири хьсан кьван >атІ кІвализ чІугу гьа чІугу. Ты только подумай! Это прелесть! Еке богатство я! Или... бакьал туьквенда приказщиквал ийида. Ты пойми меня! Ана авайди масад я. Хоть чуточку жуван пад кьезил ая, получай а месяц целое состояние. Кепек сдача амукьна, туна, ахпа шекердихь галаз, маса багьа затІарихь галаз бесценный чарар ахьа ая... Терез дуьз я! Подумаешь чар? Ибур вири состояние я. Вот ибур дишегьлийрин крар я, Беневша - билбил!

Беневшадиз вичин вилик квай Герейбеган чина тфу туна «Вун акІ хьайила гьа ихьтин кьачагь, гьа ихьтин угьри, тарашчи угьраш я ман? Садра инлай квахь кфирдин хва кфир!» - лагьана зурар гана чукурриз кІан хьана. Амма акІ авунач. Рушаз гьа и декьикадилай башламишна, вилик квай типдиз вич рикливай кІанзавани авачни ахтармишун герек хьана. Ада вичивич хвена, ажугьлувал малум тавуна хьиз лагьана:

— Вун ягълмиш я, Герейбег.

— Вучиз?

— Вучиз лагъайт!а, Дишегълияр эркекар авай къван чкайра кВалахрик хъунухъ лазим я. Дишегъли эркек фена хтай алемдин рекъеризни хкаж хъана. Ла йихни я! Инсаниятдин чехи пай дишегълияр я. Абуру кВалах тавуна фу тГурт!а, эркекар кватда. Абурухъ чпин шалварар хкаж ийидай такъат амукъдач. Вун ма газиндин приказшикрикай, парикмахердикай, яслидин къуллугъчийрикай рахазвай гафар дузбур туш. Абуру алатай вахтар я. Къе а алчавилер ваз чи совхозда чи поселкада ахквадач. Фена ахтармиш ая.

Герейбега вичин жибиндай гъвечГи гузгубъ акъудна, ам Беневшадал яргъи авуна.

- Вун садра жуван суретдиз килиг. Ты только подумай! Вав дишегълидин зерифвал - нежность, на зиквал... Хъуьтуьлвал гумач, Беневша - билбил. Пре красное лицо ракъини, морозри кана, садра килиг, ки лиг! Печальная тамаша ина ава... Гъайиф! Ах, как жаль!

Беневшадивай вичин хъел винел акъуд тавуна акъвазиз хъанач. Ам алай чкадал сифте ругуна, ахпа гадар хъана кВачел акъалтна.

— Япай акъатна! Вуч лугъуз кІанзава?! Зун ваз гъуьлуз физ хъайит!а, - мещанин...

— Акъваз! Минет хъуй акъваз! АкІ лугъумир! Заз вун кІанзава, Беневша! Ви ширин чан чи кВале за хъуьтуьл, яни назик хъийида! Вазелин, глицерин, гъа мамар, асайишвал! ... Вири жеда, честное слово жеда! Вири зи гъиле ава!

— Ви чанда, Герейбег, крар ава, - Беневша хъуь рена. - Хъуьтуьлди, са гъуьлуьни чи заманада хуь дач. КВалахна кІанда. КВалахайт!а, векъини жеда къумрални. Къазанмишайла, уьмуьр жуваз кГанивал туькІуьриз жеда. Къаткай месик чаз садани исит!а гудач..

— Ви буржи туш. Захъ са паб хуьдай дакъат, аман... Средство авазва!

— Зунни вун, ви буба Бедевхан къадач.

— Вучиз?! Вопервых, зунни Бедевхан чара инса нар я. Зун вахъ галаз кГанивал къада!

— Бедевхан чаз негъ амалрал машгълуй я. Вун гъа дан хва я. Гъа и вунни хъсан мещанин я. Им бес халкъдиз аквазвачни?! Тарашун, хчІалун квез адет хъанва. Чи обществодин экуь интересриз муьтІуьгъ хъайит!а, чна Герейбег, са рехъ жагъурда, умудсуз жемир, - Беневша хъуьрена. - Чна - Беневша къа рагъна. Вахт къведа. За ваз жаваб гуда «Мещанвал вак кумаз зи тІварни къамир! Сагърай! - Беневша къарагъна хъфиз рекъе гъатда.

— Зун ви лукІ жеда! За ви жаваб анжах положи тельниди яз гузлемишда, Беневша - билбил! Милая Беневша!..

Беневшади хейлин яргъалай гъарайна:

- Бедевхан галаз, ахпа я хесетар квай вахъ галаз зун женнетдиз къведач. Ам паразит я! Вунни мещанин!

- Паразит?! - Мещанин?! - Герейбега и гафар гъарайдал тикрар авуна. - Паразит... Эй буба пара зит я... Вот оно что!.. Зун мещанин я?! Вот оно что!

Герейбеган шадвал акъвазна хъайи чин, элбаэлперишанвили басмишна. Фельдшер къил къуна ацукъна. «Мещанин... - гададин фикирди тикрарна. - я, я... Зи буба паразит я. Ада вири алча амалар ийизва. Къе за адас: «бес я, акъваз!» - лугъуда. Гъавурда акъун тавурт!а,.. ийидайди заз чида... Зак мещанвал ква жал? Я кас ам вуч лагъай гаф ят!а садра чирин...»

Герейбег сарар сарарал, ранДамар вилерал илисна, нервийри къарсатмишнавайди ачухдиз аквазвай еришдал Бедевханан «тахт» алай тІулал атана. И арадаБеневшади Пейкераз ва Шаселемаз вичинни Герейбеган арада хъайи ихтилатрикай хабар гана. Рушар багъдиз хъфизвайла, абуруз кВачерик звар кваз «тахтунал» алай Бедевханан мукъув физвай гада акуна.

- Акъваз, рушар! - Пейкера агрономар акъва зарна, Герейбег къалурна. - Хъел кваз фена. Бубадин вилик сив ахъа жедат!а, килигин...

Герейбег «тахтунин» гъар патахъ гелкъвена, амма бубадиз эвериз хъанач. Эхирни фельдшер къве гъилини къил къуна хъиз ацукъна. Пейкера а патал рушариз Бедевханан хзанда къиле физвай чи обществодиз акси гъерекатдикай суръбет авуна. «Зиди!.. Заз!..» - лугъудай гафар чинра лугъудайвал: и хзандин къинни я, дуьани.

— Лагъ, вири лагъ, Пейкер вах, - Шаселема пери шанвилелди жаваб гана. - Бедевхан лугъудай уьзуь къара зи халис буба тирт!а, ада зун хуьдай, дидедин къайгъу чІугвадай... Ада чун куьрпе аялар яз гадар на... Исятдани вичиз къилди яшамиш жезва. Зун адахъ галаз рахунни ийизвайди туш. Им ваз хъсан чида. Кешкена а къарагуьн къе къенайт!а... Ябкъил ар хайин жедай. Ваз минет хъуй, Пейкер, вах, Бедевха нан тІвар къурла, вун заз килигиз акъвазмир! Заз утанмиш я!

— Башуьсте, зи вах! ИкІ вуна садрани лагъанач :>хир... Башуьсте! Ат!а, бубани хва, заз чида, хва адак квач. Ят!ани абуру къведани усал мещанвилериз къил яна. Ваз гъикъван даклан хъайит!ани, Шаселем, завай авайвал лугъун тавуна акъваз жедач, абуру кутІун къачунвайди халкъдиз хабар я. - Пейкера вилер Бедевханан «тахтунал» алаз суръбет башламишна, - Бедевхан вич, аквар гъаларй, садавайни дуз рекъел хкиз

жедач. Ам чи обществодиз хиянаткарвал авунин мурдар жигъирра аваз гзаф яргъариз фенва. Адаз кланиди къуна жазаламишун я. Адакай вири хзан катнава. Анжах Герейбег чи патаз хкана кланда. И везифа Беневша ви хиве гъатнава. И къаст кыле фейитла, чан руш, ам заз чиз, багълар кутунлай, цийи жинсинин емишар яратмишунлай важиблу кар жеда. Тебиатди вичин гуьзелвилер, масан дадар, рангар халис инсанар патал битмишарзава, яратмишзава. Будалайривай марвар цуькни къалгъандин «цуьк» сад-садакай айрутмишиз жедач. Абурувай шириндини туькьуьлди къатлуз жедач.

— Вун гъахъ я, Пейкер вах, - Беневша инал ла гъайдал рази хъана.

— Атла, бубани хва, а ксарин эсердик квай амай хзанни исятда чи общество патал зарарлу буьтруькар я. Абур чпин хсуси аваданвал патал хаталу рекъера ни ава.

- Я вах, жеч! - Шаселемай гъарай акъатна. Инал Пейкера Бедевханалай башламишна Герей

бегалай хкечІна, абурун хзанда авай гъар са члендиз хае тир ранг гана.

Рушари гъа инал Урзумни гъар патахъай ахтармишна, алцумна. Гада михъи, жумарт рикІ авайди хъунухъ мад тестикъ авуна. Гададин сагъламвиллиз, бажарагълувиллиз гаф авач. Амма хъунариз вердиш хъанва. Гъар юкьуз ам «Рушарин багъда» са таран клане ксанваз жгъизва. Гададиз кланзавайди бегъем иесивал ийидай свае я. Ам хъун инал рушари лап кевелай мад Шаселеман хиве тунва. Руш рази хъанва, амма гъадазни Беневшадиз хъиз, Пейкеран куьмек клан хъана.

Урзума вичин вилик эцигай къванди тІуьна, хъвана Бедевхан къарагъна. Амма Урзума лап «лух пиян» хъанвайдан амалар авуна. Вилерал зварар акъулдна, татаба гафар акъудна, вичиз вичикай хабар авачиз къуна, ам яргъи хъана «къаткана». ГъевечІи вахт фена. Шуфук хъвер кваз Бедевхан Урзуман кылихъ атана. Ада вири «савкъатар», вичиз адет хъанваивал, михъелай кІватІна, гададин жибинарни «михъна».

- Цавай вун физватІани, Бедевхан, - лагъана, вичивич пиянвилек кутуна, Урзума кыл хкажна хъиз, мили хъверна, - заз ви гелер чилелай аквада... абуру зун ви къачагъвиллин сирерихъ тухуда!

14. КУСКАФТАР ГЪУЪРЧЕЗ ЭКЪЕЧШАВА

Муьгъуьббатди чанда авай, Къуьд катар да, гатфар гъида! Рушни гада икьрар хъуни Шад уьмуьрар - бахтар гъида!..

(Халкъдин мани).

Югъ няни хъана. Рушар кГвалериз хъфидайла, абуруз Бедевханан «тахтунлай» а патал «ксанвай» Урзум акуна. Шаселем: «Вуч ийин?» - суал вугузвайдаз ухшар аваз Пейкераз килигна.

- Къуру векъерал къатканва, - Пейкер «тахтунал» алай Бедевханаз килигна, - имни ксанва... «Мехъер» мад санал авур хъиз я. Ваъ, Шаселем, Урзуман винел вичин пенжек къван вегъ. Жегъил чандин язух хъана...

Шаселем мукъув атайди акур Урзума явашдаказ ван акъудна:

Шаселем гъавурда акъуна. Гададин винел пенжек хъивегъна, чина шадвиллин нур аваз руш хъфена.

Багъдиз атай Къардашаз и гъал акуна, ада фикирна: «ЧІур хъанвай тип я, адак гафчІал акатдай къван туш. Я ам зи къуллугъчини туш».

И фикиррик кваз, директор, рушарин гуьгъуьниз хъфена.

Багъда йифен «марикаяр» башламишна. «Гап! Туп!» - къачуна ични чуьхвер кІватІзава. Багъдин деринрай «Вуууувв» рикГиз къайи ванцелди байкъушди къув язва. Араара лепелепе атана тарара гъатзавай шагъварди багъдив гуьлуьн къерен ван кутунва. Агъуз жез, къарагъзавай тарар мичГини чІулав йифен къужахда, дугъриданни гуьлуьн лепейрин къаралтуяр хъиз аквазва.

«ТІяяякъ! ТІяяякъ - Бедевхана «тахтунлай» а патал алай чуьхверрин къакъан тарарин гапІалдай кумазкумаз къве сеферда гъарайна. Хейлин вахтунда ара гана, и ванер мад сеферда тикрар хъайила, Урзума кыл хкажна. Гададиз халкъди! Исакъ» лагъана тІвар ганвай «тякъ» тякъ!» ванцелди гъарайдай йифен къуш гъикІ рахадатІа, хъсан чида. «Бес и векъи ванер ни акъудзава?» - лагъана Урзума фикирна, ам явашва «тахт» алайвал фена килигайтІа, Бедевхан аламач. КицІни будкада тунва. «Аквар гъаларай, къачагъвиллин шерикриз ша лугъузва». Урзум хъфена вич алайвал, «ксун хъувуна». Амма, ада япар къведни бегъем «хкажна» яб гузва. Чин кумади хъ элкьуьрна яргъи хъанвай гададин вилер юзазвай затІарихъ къекъевезва. Адаз, исятда, гъа инал тахъайтІа, тІимил а патал са вуж ян атун лазим тирди чир хъанва. Вучиз лагъайтІа, Бедевхана кицІ вичин «КІвале» туна агалнава. «Къаравул» вични сесван квачиз са патахъ фенва. «Исакъ» тІвар алай къушра хъиз ван авурди, Урзума Бедевхан яз тестикъ авунва. Багъ гар алачиз секин хъайи са арада, гададиз КІвачерик векъер, цІамар эзмиш жезвай ванер атана. «Крарин сирлубур» ина башламишзава...» - Урзума фикирна.

— Севрен леш гъанани? - Бедевхана сабурлуви лелди, амма явашнавай ван акъудна хъиз хабар къуна.

— Куънуьйрин арадиз гадарнава - масада куш кушни какахъаи ванцелди жаваб гана.

Са геренда вири кисна. Ахпа са касдин кІвачерин ванер Урзумава мукъва хъана, гададиз вичел къезвай къаралту акуна, вилер акъална. «хух... пуф...» - ахварик квайдан ванер къалин авуна. Атайда (якъин ам Бедевхан я) Урзумава яб гана, ахпа адан пад элкъуьрна. «Хъивегъна ксанвай» гадади къенвайда хъиз вич Бедевханан гъиле вугана гъа пад элкъуьриз туна. «Уях тахъайла» Бедевхана Урзум къуна юзурна. Мад гадади вичиз хабар авайдакай гъич са лишанни къалурнач. Бедевхан хъфена. Гила ам ви ликандалай инанмиш яз, хейлин акъатІна, амма хъол ни зур гунуг квай ванцел рахана.

- Гъуьрчехъан Гъезерчидиз кис лагъанани?..

/ - Лагъана. Къве гъер гунуг хиве къунва. - Сади жавабгана.

- Яргъяр авун герек туш. Гъерекатна кТандн! Йиф физва. - Бедевханан ван чир хъана. - Къииир гвани?

Юани къван...

Хъфидай уламар чидани?

Чида.

Гъар сад пуд сеферда элкъуьгъ.

Хъсан я.

Ичер тухуз жедач?.. - Сада ял къунваз, хабар гана.

— Вучиз, яда? - Бедевхана хабар къуна.

— РикІинал, авай тек са уламдал атІа агроном дин буба ала. Адахъ галаз рахаз жедади? Ичер ма шиндал тухвана кІанда, эхир.

— Къе абур тухун герек авач. Ичер чаз кІан хъайила, виликан йифера хъиз, къубудин цив вугана ракъурна тада, - Бедевханан ван атана.

— Гъавурда гъатна.

— Куъне къе йифиз и... кар ая, - лагъана Бедев хана, ван са къадар явашарна. - Къе чна вирт къа чун тавуртІа, пака ам Бутаян къушунди къачуда, гъа вурда гъат.

Ичер гъеле, цІудкъад юкъузни амукъда.

— Гъавурда акъуна, - жаваб гана Урзумава та ниш. тушир ванци. - Ичериз атІа къарагъажрин кул лухда, къубудал тІваларин мягъкем чапарни храна акъвазарна кІанда. Гъич са ични агъадал ават тавун шартІа...

— Дуьз, дуьз! - Бедевхан рази хъана. - Аммакъе тади ая! Йиф физва гъа. Улам гъилияй акъат тавурай гъа!

Хабар нивай, Бутаявай! Куънуьчиди, гъеле югъ аламаз Бедевханаз вич кІвализ хъфизвайдан амалар авуна, кумадилай са виш кам а патал, куънуьйрин мукъвал алай мерейрин гапІалда ам чуь'нуьх хъана ацукъна къван. Ам ина ацукъиз гила са шумуд йиф я. Бедевханаз куьзекай хабар хъанвай хътин и йифера, ам кицін элуькъунизни яб тагана, саламатдиз ксуз хъана. Ингъе къе, «Исакъ хъана «Бедевхана вичин итимриз эверна, абур «кардик» кутунвайди, вичихъ галуькъзавай ванерай Бутая къатІанва. Куънуьчи явашяваш кумадал атайла, Бедевхан зеррени къеціи тавуна, ружа къуьнихъ галаз са гъиле фонарь аваз багъдиз гъахъна. Са геренда кисна яб гайила, Бутаяз куънуьяр тарашзавай ванер атана. Ада тадиз телефондай совхоздин директордиз эверна.

- Къардаш! Къардаш яни? Исятда «Рушарин багъда» авай куънуьяр...

Тарашзава! Угърияр ава! Куьмек! Куьмек! Зун Бутай дах я... - Куънуьчиди І рубка эцигун кумаз, инал Бедевхан хтана. Бутай акун кумаз ада вич къалур тавуна, чкурна фена куьмуьйрин арада, гъарайвургъай къарагъарна къве тфеигни ахъайна, «КІеве акІайла шагъид яз акъвазарун патал», шишинал кукІварна, памбагар дуьздал мкъуднавай вичин телогрейка алукина. Угърияр катна. Бедевхан «нефеснефесдихъ І4ъвен тийиз - ялтан хъана» - кумадал хтана. Инал Бутай алачиз акуна, І Бедевхана мад куънуьйрал чукурна. Бутаяз жибиндин фонардин экуьнал инал акъудна чкІанвай вирт ивай рекъер, къалпахар ахъа тир куънуьяр акуна.

— Бутай! - Бедевхана гъарайна. - Кумадал хъша! Ина хер алай сев къекъезва. Ада ваз тІуш гуда! Ха талу я! - Бедевхана Бутаян гъил къуна ам ялна.

— Сев гъина авайди я, къачагъдин хва къачагъ! - Зурлама шуткъунна, Бутая вичин гъил, Бедевха нан гъилияй ахкъудиз алахъна, амма акъудиз хъа нач. - Ахъая, угъри! Заз ви угърашвилер вири чир хъанва! Зун хутахна угърияр кардик кутаз кІанзава ни, пахтачи кафтар? Куънуьяр Совет властдин... чи госуларстводин девлет я, къачагъ! Ада вун «гидер гелмездиз» акъудда! Гуьллеламишда, тарашчи!

— Бутай киши! Бутай киши! - Бедевхана гъарай на. - Вун кисдачни?! Къачагъ вуж я?! Къачагъдихъ галаз зун исятда къапакъап хаталу женгина авай... Вуна вуч лугъузва?! Ахвар акур будала хъиз, вун зал вучиз гъавалат хъанва?!

— Вири чида, угъри! За Къардашаз эвернава. Гъа да ви дуван ийида, къачагъ!..

— Вуна телефон авунани?!

— Эхъ, авуна, къачагъ! Къев тарашиз тадани?!

— За вун, Бутай, цициб хьтин бамишна гадарна! Кисдани кисдачни?! - Бедевхана Бутаян туьтуьхкьу га, ам чуькьуьда.

Бутая уьгьуь акатнаваз, кеве гьагаавайдаз хае гьараярда. И легьзедда Бедевханан кьилихь кIаш хьтин са затI галуькьна, ам ярх хьана. Бутай кьарагьна.

- Ина... гьикI хьайиди тир?! - Бутая мягьтелви лер авуна. - Зун бамишзавай кицин хва вич... Яргьи хьана ман?!

Урзум вичин «гьутук квай пар» кьалурна, чуь нуьх хьана кьван. Бутай ийидайдини тийидайди чиз мачиз мягьтел амайла, Бедевхан юзана, ахпа ам кьа рагьна.

— Вуна зун янани, Бутай?! - Бедевхана, гьеле бе ден галтад жезмаз, кьурху гузвай ванцел хабар кьуна.

— Вуна зун бамишна рекьидайла, килигиз акьваздани, кьачагь? Яна, яна! - Бутаяз вичивай са гьу нар хьайи хьиз аваз, атIай жаваб гана.

— Вуна, Бутай, зун кьванцел яна ман...

— Яна кьачагь! Гапур гвайта... за ам ви кьенез суьхдай, кьачагь! Бес вав рекьиз тадани?!

Бедевхана тIал гьатнавай кьил кьуна.

— Хьсан кьуллугь авурбур, Бутай, гатун ваз адет хьанвай кар ята... Зунни кисда... Тахьайта, за вун суддиз вугуда, кьуьзек!

— ГьикI хьана, Бутай дах?! Угьрияр гьина ава?! - Атана акакьнамазни Кьардаша хабар кьуна.

— Ингье! Сад лугьудай угьри гьа и иблисдин хва я! - Бутая вичин вилик кьил кьуна ацукьнавай Бе девхан кьалурна. - Мукьва ина еке тарашталан баш ламишнавай, за манивал гана. И кфирдин хчин ше рикар - угьрияр катна... Ингье, им, за вич яна лу гьуз буьгьтан туькIурна, гила зал тепилмиш хьанва...

— Зун са тахсирни квачиз, Бутая кьванцелди яна, Кьардаш стха... - Бедевхан тIазвай касдиз хае ван целди рахана. - И кас дели хьана, зал гьавалат хьан ва. Мукьва куьнуьяр тарашиз атанвай северихь галаз, за кьиникьин хаталувал япун дувулдал алай дяве аву на хтайла, Бутаяз зун кьачагь... угьри хьана, стха Кьардаш! Зал алай гьалдиз килиг! - тарашчи за яна. Пакамахь ам ваз аквада... Ида зун вучиз яна?!

— Вуна зун бамишзавай? Гьавилий за вун яна! Хьайи кар я, Кьардаш хва!

Кьардаш фонардин экуьналди Бедевханал алай гьалдиз килигна. Дугьриданни адан телогрейка севрен кьармахра гьатай хьиз бижгьер авунвай, чинал тIимил кьван ивини ала.

— Куьнуьйрал кьван сев атанвай?! - Кьардаша хабар кьуна.

— Эхь, стха Кьардаш! Адахь галаз за кьурша харни кьуна! - Эхир яна... Заз чиз ам ярх хьана...

— Ша, Бутай дах! - Кьардаша куьнуьчи, мад кьепди хьанвай Бедевхан виртIер тарашиз атай «сев кьур майдандал» тухвана. Дугьриданни, Кьардашаз, Бутая инал севрен леш баят хьанваз акуна.

— Угьри янава, Бутай дах! - Кьардаша шад яз севрен кьиле кьуьл эцияа. - Аквар гьаларай, чи вир тIедин дад акьунвайди тир. - ЯцI увал аку гьа!..

Бутай мягьтел хьана. «Им вуч лагьай чIал я? - лагьана куьнуьчи вичвичик рахана. - Яраб зун... Ягьалмиш хьана жал? Яраб зун зи хиялри ван атунал агьур япари, кьаравулдин гьарайвургьайди алцуьрарна жал?Г. Лагьайвал севрен лешни баят я... Им кьундарма туш,, табчи ина авач. Касди зегьмет кьа.чуна...»

— Икьван кар жада лагьана за фикир авунвачир... Заз севрехь галаз Бедевхан кIанвайла, багьдиз, угьрияр атанвай хьиз хьана... - Бутая уьзуькьаравал кьалурзавай ванцелди ихтилатна. - Вуна, Бедевхан, заз багьишлаимша! Заз чи девлет, Кьардаш хва, йифди ахварайни сада тарашзавай хьиз аквазва. Ин гье, акьвазиз тахьана, месикай кьарагьна иниз ата на. Гьакьикьат виртIер севери чуьнуьхзавай...

— Эхь, эхь, Бутай киши... Абур пуд авай.

— Пуд авай? Кьардаша аламат хьанваз хабар кьуна.

— Эхь. Пуд авай. Сад кьена кьвед катна... Зарар ни гана... Катна.

— Якьин север кье йифиз мад кьведач, Бутай дах. Ша чун хьфин. ВиртIер пакамахь кIватI ая. Ша, ша! Зав машин гва. Ваз, Бедевхан, духтурдин куь мек герек яни?

— Ваь, ваь!

— Северин гьужумдиз, лайихлу жаваб гунай, Бе девхан, за ваз пакамахь бегьем пишкеш гуда! Уях хьухь!

Бутай кIанздакIанз, хьвегь квай кьуьзуь кьун хьиз, Бедевхана чуькьвей туьтуьх «ахьа» ийиз, хьфена.

Урзум чуьнуьх хьанвай далдадив хьуьрена. «Дуьнья бязи вахтара, ингье, гьа ихьтин гьарамзадади вичиз кIанивал гваз кьекьведа, - фикирна савдагарди, - зун акакь тавунайта, ада Бутай дах бамишна куьгьне ал ух хьиз са куллухдиз гадардай... Адан гуьгьуьниз фейибуруз затIни жигьидачир. Иисар алатайла, куллухар акьаждайла, трактористдиз са кьуру келле... кьве цIум я гьатдай, я гьабурни

гъатдачир... Зун акакъначиртГа, Бедевхана, вичиз артух гафтекъведайвал: парталар кукварна, тѣмилшимил беден «яруцѣару» авуна, угърийрихъ галаз совхоздин виртѣер чуьнуьхдай. Куьнуьяр барбатѣ ийидай: угъридиз чѣижерин язухъ къведач эхир. Фендигар угъриди вуч авуна?! Ада са артистдила са квасадила алакъ тийидай устадвилелди эвел къачагърин фендигар къилин вожакин, ахпа инсафсуз жаллатѣдин, эхирни женгина гъалиб хъана, амма гзаф галатна сагъ ва саламат хтанвай дамах гвачир солдатдин ролар къугъвана... Пагъ ваз лянет, хъуй, аферист! За ваз ийидайди ийидай! А вахтунда вавай, кфирдин хва, я къил, я юкъ виниз хкакъ хъижедач!..»

И арада багъдай мад «Тяякъ! Тяякъ!..» ванцелди йифен ничхирдин къалп ванер акъатна. Са тѣмил вахтундила, къве къаралту атана, абур вилик кваз кумадал хтай Бедевханан къаралтудив агатна.

— Гъикѣ хъанай? - Сада кушкушдал хабар къуна.

— Хъутур Бутай атана... Тѣмил къван амай бия буриз... Амма севрен лешини къе агъзур манатдик квай къуллугъ авуна! - За вири алдатмишна. Квахъ на хъфена. Тади ая, вуна и патай къачу, вунани атѣа патай! Йиф фенва, гъерекат ая! Къе къачун тавуртѣа, пака абур виртѣер чпи къачузва. Ахпа тѣуб сара къу на гъайифар чѣугваз ацукъ. Амма мукъаят хъухъ гъа! Захъ яб галаз ая! За исятда Къардашни Бутай кѣва лиз хъфенвани авачни чирда!

Къаралтуяр ацукъна. Абур чинеба папѣрусрик цѣаяр кутуна, абур гъутара къуна чѣугвазва. Гар акъатна, ада гъар патахъ алгъузвай тарарин гапѣлар гъуьлуьн лепеяр хъиз ван гваз гъа гваз къекъвезва. Мад ина кѣвачин сес я инсандивай, я кицѣивай айрутмишиз жедач. Бедевхан мичѣи багъдиз фена бирдан вилеркай квахъайвал, гъа гъакѣ хтунни хъувуна.

— Машин аламач. Абур хъфенва. Яваш, исятда за Къардашаз зенг ийида. Багъна... агъан!

— Алло! Къардаш стха яни? Вуна багъишламиш ая! Хабар къадай чарасуз кар хъанва. Бутай киши ву на кѣвализ къван рекъе хтунани? Бес и багъда са къа ралту къекъвезва... Эверурла, жаваб гузвач. Рикѣ авуна ягъизни жезвач. Сев? Чидач ман... Архайин хъухъ! Вири саламат жеда. Вун атун? Герек авач! Куьмекни лазим туш! Геже хийир хъуй. Мукъаят я! - трубка эцигна, Бедевхан къаралтуйрив рахана: - Гъерекат ая, зун кутѣутѣ!

— Ам вуч лагъай чѣал я?! - Сада хабар къуна.

— «Угърийр гзаф тир, зун сад... Абур зун къуна кѣаник кутуна, сиве пек туна, кутѣуна. Вуч авунатѣа, заз чидач...» - Зи жавабар гъа ихътинбур жеда.

— Кицѣ!

— Кицѣ зав сифте, будкада туна агализ туна... «Гужунал агализ туна...» - лугъуда.

— Гъавурда гъатна.

— Де, юзуз! - Бедевхана команда гана. - Епер кумадин кѣаник кѣани къван ква.

Къаралтуйри Бедевхан чарпайдал кутѣуна, адан сиве пек туна, чеб гъар садсанихъ виртѣер тарашиз фена.

«Северин гъужум» къиле тѣфейла, фендигарди ийизвай амал аку гъа! - фикирна Урзумни вичин гъужум ийиз гъазур хъана. - За исятда вучда? Къачагъар виртѣер гваз къуна гъар сад са патал кутѣада... Бедевханни рушар багъдиз къведалди угърийри эцигнавай гъал тада... Ибур Шаселем захъ галаз икърар хъунин пердеяр яз аквазва. Ада: «Чаз куьмек ая, Урзум» - лагъаначиртѣа, зун хъун тавуна, и багъда акъваздайни? Ваъ! Адан муьгъуббатди вири четин крар заз регъят ийида, сирлу крар ахъайна!»

15. КѣАНИ РУШ УМУДЛУ Д

Шадвал лувар я рикѣерин. Лувар квай рикѣ вафалу я! Муьгъуббатдиз туькѣвей уьвдуьр. Хуш гатфар къван вафалу я!

(Халкъдин мани).

Инсанвилини экуь гѣиссери: муьгъуббатдиз ва Ватандиз вафалу хъуни, Урзумаз кичѣ авачир пагъливандин уьткъемвал къастунал кѣевивал авун багъишнава. Ам кѣанидан ва хайи халкъдин вилик уьзягъвал авун патал адан душманрал гъужумдиз фена. Гада зеррени гиманлу кар авач. Аксина Урзум кѣвелайвичин къуватдихъ кар алакъунихъ - гъалиб хъунихъ инанмиш я.

Урзума чарпайдин кѣаникай къве еб ва «лугъуз жедай кар туш, белки герек. жеда» - лагъана фикирна, угърийри хутахда лагъана эцигнавай Бедевханан ружа къачуна. Хилера патронар авайди тѣстикъ хъайила, гадади тѣфенг хуруз чѣугуна, ам агъа вансес гваз виртѣ акъудиз вичин «кар аквазвай» угъри къаз фена. Угъридик акакъ тавунмаз Урзума фикирна: «Им къадайла, гъарайвургъай жеда, муькуьди катда... ада Бедевханни ахъа авуна къил баштан авун мумкин я. Вучда бес?! Агъан!»

Багда гару пехъивал ийизма. Ада в балкандин кивачин ванерни квадардай къван къалабулдух гва. Урзум «чакъракъар» акъудиз куънуъ хазвай къаралтудин винел фена. (Куънуъйрин къалпахриз Бутая, михер янаваз хъана). Ацукъиз, къарагъиз атана Урзума пеленгди хъиз гадарна угъридин туътуъх къуна, «чкадилай» хъиз ксилит га гъуд вигъена. Къуткъунариз хъайи угъри «хъуътуъл хъана», ярх хъана. Урзума дирибашвилелди угъри таран мукъув галчлуна, гъилер далудал авуна ам кутлуна. Исятда угъри къил куърсна, гъилер далудал эцигна тарахъ агалтна ацукънавай хъиз аквазвай. Вичвичел аламачир угъридин сив ахъа авуна, аниз пек чукъквез кланзавай Урзумалай и кар алакънач. Угъриди авай къван къуватдал сарар сарарал илиснавай. Рекъвер хун тавунмаз, абур ахъа авун мумкин тушир. «За им вичвичел хнведалди муъкуъдан кар акуна кланда...» - фикрна Урзума куънуъйрин муъкуъ пай а лай вини тлулал чукурна. Тарцел кутлунвай угъриди са гъарай авуртла, инал «алахънавай» къчагаъ катда эхир. Гару вичин лепеяр къати авур къван Урзума гъерекат авуна. Ингъе: куънуъйрин ящикар аквазва. Са геренда цуквал ацукъна. Яб гайила, Урзумаз, лум кутуна, куънуъдин къалпагъ алудзавай ванер атана. Урзума фикрна: «Гъилер хкаж! - лугъункай и мичли йифиз еа метлебни авач. Заз вилик квайди бегъем акун тийиз хъайила, ада зи гъиле авай яракъдиз яб гудач... Ваъ, им хаталу амал я... За ам къуна кланик кутуна хъиз кутлунна кланда. Еб вигъена къуна кланда».

Вичин гъилерин къудратлу къуватдихъ инанмиш тир Урзум гъуърч ягъиз гъазур хъанвай пеленгдин еришдал: явашяваш, илисизилисиз атана, ада гадарна хъиз, угъри къуна. Им къуватдиз зайифдихъанач. Урзумаз вич туъкме ацлай севрен далудал акъалтай хъиз хъана. Адавай сифте угъри кланик кутаз хъанач. Къабандихъ клани къван къуват ава. Ам резиндикай авунвай варданаг хъиз гагъ са патахъ, гагъ маса патахъ къекъечлиз, къарагъна катиз алахъна.

— Ахъая, ахъая! Ваз пис жеда, ахъая!

— Угъри ахъайдани?!.. За вун тарал кутлада, къчагаъ! Вучиз ахъайда?!

— Зав кантI гва гъа!.. За ам ви рикIе акIурда гъа! Ахъая, къурумсах!

— Ахъайдач, къурумсагъ! - Урзума игътият аву на, угъридин къилин вичиз чидай чкадилай са гъуд «аладарна». Угъридин такъат буш хъана, адан гъиле авай кантI аватна. Урзума адан гъилерни клвачер кутлуна. Армияда къуллугъ авун, ингъе, инал Урзу маз гзаф герек хъана. Адаз къаншарда акъваздай душмандин «чан авай чкаяр» вири чида. Анриз са гъуд вигъин, анра са къуъл эцягъун бес я, чи гадай риз лугъун адет хъанвайвал: «Душмандин диде, аван сом шехъда...» Исятда Урзума, угърияр къин патал янач. Амма хейлин вахтунда угърийриз чпизчпикай хабар амукъдач. Им: «Душмандин мез герек хъайила» ийидай амал я. Инал Урзумаз «душманрин мез герок хъанва». «Къуй абур халкъдин вилик: вучиз къедалди чеб угърияр яз аматла, лугъурай. Вучяз чеб намуслу зегъмет чIугункай катзаватла, ачухрай. Чи йифен багълар, йифен рекъер секиндизтурай! Абур чи рикI алай тлебиатдин сирлу вакияиририв, дуъшуырив, ванерив, межлисдив... турай! Къуй чи ял ягъун бегъем кефининди - къарибавилерив ацлайди хъурай, ахварар ширинбур!»

«Жанавурди, клантIа ам эркекди хъуй, клантIа кач - дишиди, гзаф вахтар тек хъана къабулдач, - фикрна Урзума. - Гъа икI дуънья акунвай бубайри лугъудайла, заз ван атана. Эхъ, ам текламиш хъана амукъдач. Эхирни ада къув яна, вич алай чкадикай хабар гуда. Ахпа абур къвед, вад... лужар хъана, хаталу завал яз инсанрин девлетдин геле гъатда... Чи совхоздани гъа икI хъана. Жанавур Бедевхан акунач... Ада ингъе, къув яна вичел клватIнава. Ибур пуд ятIа низ чида...» Са геренда ял яна: нефес секинарна, гъекъ къурурна, Урзума угърияр кумадал хъана. Абур исятда чебчпел хтанва. Амма агъур клаш хътин Урзуман гъуд галукъаи къилер тIазма,

— Яда, я игит вун вуъж я? - Сифте, къур угъриди, Дашиди хабар къуна.

— Вучда, суддал чир жеда!

— Суддал чир хъхъана вучда? Регъим ая, дуст кас. Захъ аялар ава.

— Хзан авайди, адан язух къведайди халкъдиз душманвализ фидач.

— За халкъдиз душманвал авунач.

— Угъривал, ви къанажагъдал, душманвал авун тушни?! - Урзума хъел кваз хабар къуна.

— Чна вуч угъривал авуна?

— Ам суддиз аквада! Судди квез лугъуда!

— Жуваз душманар къазанмиш ийимир! Чахъ гзаф мукъва'къили, ярдуст ава...

— Зун кичIе хва туш! Вахъ мукъвакъилияр гзаф агатIа, захъ - гъахъ гвай касдихъ, гъалалзададихъ - агъзурралди авай халкъ гала, утанмаз, Кис! Тахъай тIа, за ви сивни Бедевханан сив хъиз алухар туна апДурда! Инагни чир хъухъ, а мукъвакъилийриз вун вучиз суддиз вуганатIа, чир жеда. Абуру вун мукъпади яз зун пис кас яз гъисабдач, зиди фитне туш хъи?... Куън чуънуъхъайди гъиле аваз къуна. Мукъвакъили халкъдин душманрикай катда! Квез чидай алчахрин заманаяр амач, амач!

— Яда, Урзум! - гуъгъуънай къур угъри - Къутая тIвар къуна, милаимдаказ башламишна. - Чна гайи ахътин зиян авач. Чун къуна дустагъдиз ра къуруникай ваз жгъидай затI авани? Лагъ кван са затI аватIа, чна ам пуд сеферда артух гуда! Валлагъ гуда!

— Заз жгъидай затIар гзаф я, къчагаъ! Абурухъ къимет авач. Вун хътин виш

угридивай намуслутек са касдин кьимет акъакъариз жедач. Заз, къачагъ, жгьйдаи затлар гзаф я. Намусдин михъивал - сад! Зерре къалпвал квачир муьгъуббат - къвед! Ватан дин секинвал, аваданвал - пуд! Гъеле мад, мад жгьи дай затлар ава. Ибур тИмил затлар яни, угъри? Ваз ибур гъакъан ихтилатар я, къачагъ! Амма ибур ин санрин уьмуьрдин эрзиман умудар, мурадар я!

Къвед лагъай угърини къил хуруз куьрсна хъиз кисна.

- Я къейи хва Бедевхан халу, вуна ч!угвазвай эзият вуч я?! Пагъ, пагъ! Ваз вуч кими я?! Вуч вахъ авач, нахал?! Завай вун ахъа жедач. Куьз лагъайтла, за кутлунач. Вун кутурбур за кутлунва. Абур заахъай дач хьи, ахъайдач! Мчиет ийимир, канабдин рух хъа на зи кГвачерик икля хъайит!ани, ругун хъана чанди лай заз муьгъ авуртгани... За бушвал ийидач гъа! Агъан! За ви хва Герейбегаз ва руш Шаселемаз зен гер ийида! Гъабур ахъа авуртла авурай...

Урзума больницадиз зенг авурла, жаваб гайиди Герейбег хъана.

- Яда! Рахазвайди: гьим я, вуж я - хабар къа мир. За лугъузвай гафариз яб це! Ви буба угърийри вичин чарпайдал кутлунва... - Урзума трубка эцигна. Урзума мад зенг авуна.

- Шаселем яни? Вуж я хабар къамир ви буба Бедевхан вичин кумадал кутлунва... - Трубка эцигна. Зун хъфена. Квез вуч кландатлани гъам а... Хвани руш акакъда, Бедевхан! Гъабур куь къисмет гъял ийида... - Урзума Бедевханан сиве авай пек акъудда.

Югъ ахъа жез башламишна. Йифен ч!улав перде чилиз ч!угвазвай хъиз квахъзава. Адан далудихъай хкатзавай яруни цару, гуьзел емишри безетмишнавай тарар малум хъана. Абурун агъур хилер гару юзурайла, мад вилик къариба къульуьник квай назлу свасар атай хъиз жезва. Пакаман хурушумар, дугъриданни, махарик квай хътин къариба, амма серее шикилрин, рангарин вахт я. И вахтунни чан алай къван вири т!ебиат шад ийидай къван вуч я!

Тарарал кутлуннавай угърияр ва Бедевхан и гуьзел тир пакамахъ перишан я. Абур халкъдин суддин вилик акъвазарунин къурхулувили ик! гъамлу авунва. Намуслу инсанри и кфирар чан алай т!ебиатдикай яз гъисабдач. Вучиз лагъайтла, ибурухъ хъеандини масанди, гуьзелдини ширинди аквадай, дадмишдай гъиссер авач. Абур жанавурар, кусафтарар, машахар я. И вагъшйризни т!ебиат акун кландач. Гъавилляй геж хъиз йифиз къарагъна, абур югъ ахъа жедалди гъуьрч авуна - т!ебиат тарашна хъиз мичли магъарайра, кулера чуьнуьх хъижезва.

Урзум са яхцур кам агъадал - хуьр галайба; хъфидай амалар авуна, ичер алаз чилел къван илис хъанвай таран хилера чуьнуьх хъана акъвазна.

Урзума, гъеле Бедевхан, сифте кумадилай яргъаз фена, «Тякъ!» гъараяр ийиз башламишай декъикъадлай, адан кумадин кланик мертебада «мугъманрин утагъда» векъера магнитофон чуьнуьхна. Дуьз са сятда магнитофонди к!валахна. Багъда авай вириванерсесер хъена. Абурук квал Бедевхана вичин дустаривай: «Северен леш гъанвани?» - суалдилай башламишна, вири абурун ихтилатар лентиниз къачунва. И лентина, Бутай бамишдайла акъатай ванерни гъатнаваз хъана.

Угърияр къвед лагъай сеферда хтайла, абурукай сада: «Гъик! хъанай?» - лагъана, гайи суалдиз, Бедевхана: «Хъутур Бутай атана. Тъшил къван амай беябуриз» - гафарилай башламишна, угърийри Урзумаз авур теклифар, адаз къур гъелегъар, гададин жавабар вири гъатнаваз хъана. Ана Даши ва Къутай Бедевханал къализ элкъвенвай гафарни гъатна. Тамаша ина хъана. Угърийри Бедевханаз сангъисаб авачир къван лянатар авуна. Адаз дуьньяда авай къван пис гафар лагъана. Чеб саламат амукъаштла, Бедевхан бамишна рекъида лагъана къин къуна. Вири бедбахтвилерин къил «къецли» тарашчи тирди угърийри инал ачухна. Эхирни угърийрикай сада гъарайна:

- Сад чаз, вад ваз къачуз хъайивили, ламран хва лам, вун пехьи тир, Вири лугъуда! Чна вахгудай :»ат! авач. Амма вуна вири угъривилин девлет эциг хъийида!..

Урзума цийи лента эцигнавай магнитофондиз худ гана, вични чуьнуьх хъана.

Ялтан хъанваз Герейбег атана. Ам мягътелвнлелди «тахтунал» кутлунвай бубадиз ва а патал тарарив баят авунвай угърийриз килигзавай арада, и патай и «тамашадал» вилер алаз Бутай дах атана. Урзума чукурна, ам къуна.

- Бутай дах! Ваз минет хъуй, садра инал ша. - Ада Бутай далдадив ч!гугуна. - Угърияр за вири къу на тарал кутлуннава, - ам кушкушдал рахана. - Ак ван Бедевханан хци вучдатла килигин! Ам бубадихъ галаз угъривилин шерик яни тушни исятда чаз чир жеда!

Бутая, кисдайди сивел капаш эцигна, къалурна, ишарадал малумна, ам вилерин лацар аладарна, гъариба тамашадиз килигиз эгеч!на.

- Яда! - Къил хкажна килигай Бедевханаз ви чин хва чир хъанваз, ада бамиш ванцелди гъарайна. - Зун ахъая! Гъереката ахъая! Фади, юзуз!..

И легъзеда Герейбеган къиле са шумуд фикир къекъвена. Абурукай къилинди: «Халкъдин чина уьзуькъара жедалди, заз къейитла хъсан я...» - лугъун хъана. И фикирди Герейбеган вилик, къизгъин муьгъуббат, ахпа клани руш гъана. Гадади угъривал ийизвай бубадиз куьмек авурла, вични адан чиркин амалриз шерик жезвайди къатлана. Вири: ихтибарлувал, муьгъуббат - уьмуьр къакъатзавайди аннамиш авур Герейбега:

«За идак тГубни кядач!.. кухГур касди ахъани авуран...» - лагъана фикир авуна.

— Яда! Я алчах! Зун вав я гъа! Тади я зун, ахъая!

— Гъалалднн рекъе авайбур гъич садани кутГа дач... Гъарамаадайрик, за гъич тГубни кядач! КутГур кас хкведа. Гъада са кар ийида... - Гъар патаз вил ягъиз: «Гъич са касдизни зун такунайГа...» - лугъу дай фикирдик кваз, гъарайзавай бубадизни яб тагана Герейбег хъфена.

Герейбег тарарин арайра чубъуьх хъун кумаз, иниз агроном Шаселем атана, ам вичин буба/Бедевханаз килигна, ахпа а пата л кутГунавай багъдарин «къаравулриз».

— Угъривал ийидайла, кутГуна/ани?! - Шаселе ма Дашидивай, Къутаявай хабар къуна.

— Чун Бедевхан лугъудай къачагъди иниз гъана. чакай угърияр авунва! - Дашиди жаваб гана.

— Я руш, зун ахъая! Тадиз ахъая! - Вири сала мат жеда. Касни хаталувилик акатдач! Касдизни за рар жедач! За амай уьмуьрда, къил агъузна са кГус фу неда, чан руш! Зун ахъа ая! Абуру зун кутГуна... За абур ахъайда... Минет хъуй зи хайи бала, тади ая! Экв ахъа жезва!..

— За ваз виш сеферда дуьз ацукъ, дуьз къарагъ лагъана. Вуна чаз садазни яб ганач. Вуна чун русвагъ авун Тимил хъана, муьфтехур, кланзамайди чакай ви шерикар хъувуна дустагъдиз тухуз кланзавани. Ваь! Гъахъ дуван жеда! Гъам я, терез гвайди гъам я!

Шаселем катна хъфена.

И агъвалат, багъдиз атана са патавай килигиз акъБазай Беневшадизни акуна къван. Ам: «Ина къил ганвайди вуч дуьнуьш я...» - лугъуз фикиррик квайла, инал Къардашни атана. Вири мягътелвилелди «тахтунал», тарарал кутТуннавай коариз килигдайла, а патал алай тарарин гаПалдай Урзум экъечТна, ам чГугуна Бедевхан кутГуннавай кумадин вилик фена.

— Замана, Бедевхан, инсанринди тирди исятда ваз хъсандиз акуна жеди... Хайи хци, хайи рушани ваз куьмек авунач, Бедевхан! - За вун абуру ахъайда лагъана фикирнавай, угъри. Ахъайнач! Якъин я, а къегъалар ви чиркин уьмуьрдиз шерик туш. Ваз вуч ийида, Бедевхан?

— РикI акъудмир, Урзум!.. - Бедевхан милаим, гъеле азарлу касдиз хае ванцелди рахана. - Фад зун ахъая! Жуваз клани къван пул къачу! Хъсан кГвалер эциг, хва! И дуьнья жгъайданди я!.. Ваз жгъанва, иесивал ая! Са чувал пул къачу, чун ахъая! Акур... чидай кас авач!

— Икъван «каш алай» угъридикъ пул авачирди, атГа кумада авай кицДизни чида.

— Захъ клани къван пулни ава, девлетни! Инан миш туштГа, зун ахъая, исятда за ваз къалурда...

— Заз ви затТни герек туш, угъри! Захъ пулни ава, куьтягъ тежедай девлетни.

Ам зи чандин сагъ вал, жуван рикI алай кГвалахдин иеси хъун я!

— Де зун ахъая. Къецизни акъуддачни?!

— Исятда...

Урзума Бедевхданн гъилерни кГвачер ахъайна. Ам гадар хъана, кйцДин будкадал фена. Урзума ружа хуруз чГугуна хъиз, гъарайна:

- Бедевхан, кицI ахъа авун кумаз за са гуьлле налиляда, садни кипДел! Дидеди гайи нек зи и къве виляй хтурай! Урзум гафунилай дамиш жедай кас туш! Им ваз якъин чир хъухъ!

Бедевхана «аф» ягъиз хъуткъунарзавай кицIгалчГуна яргъаз авай тарал кутГуна, ам зурар гана кисарна. Будкадай са къундах пулар, са шумуд сурдин, бухарадин хъицикъар гъана, абур Урзумав вугана.

— Дидедин некледилай гъалал хъуй, Урзум, къа чуна сиви ван тавуна ахлад! Вун етим итим я... «Деве акунани?» лагъана хабар къурла, «акунач!» - лагъ!

— Акъваз, Бедевхан! Вуч ужуз маса къачузва?!

— Агъзур манат цийи пул ава... Ибур къве хевни къве бармакдин хъицикъар... Жуваз хъуй лагъана гъанвайбур тир. Къисмет я, ваз хъуй! Мад кландатГа, мад клани къван гуда!

— Вуна къачагъвилел завай гъикъван пул къа къуднатГа, гъам лагъ!

— За къачуна... Масада акъудункай игътият аву на. Пуд виш манат авай...

— АтГа сеферда гъикъван вуна акъудна «хуьзва»?

— Са вишни цГуд манат...

— Мад гъикъван акъудна? - Урзума хабар къуна.

— Вири... вири санлай ирид виш жеда...

— За це пул! Им зи ирид виш. Амайди исятда гъукуматдин счетдиз хъфида, муьфтехур! Зун вавай маса къачуз жедай хва туш! Дидеди гайи нек зи' и къве виляй хтурай! За вун хамуна хурт ийида, ал чах! Ма, кГватI хъия!

Урзума пулар Бедевханан чинал гъалчна, тадиз телефондин трубка къачуна, ада Къардашаз эверна. И арада, гъар сад са патахъай инал Къардаш, Пейкер, Беневша ва Бутай атана, абуру агъвалатдикай хабардар яз Урзуман гъилер къуна. Амма Шаселем и арада Урзумаз акунач.

— Къве экзамен вуна, Урзум, отличнидапсаз гах гана, баркалла! Зун умудлу я, амайбурнн вуна гъа икI гахгуда! - Пейкера шадвилер авуна^/ Вири дуъз жеда, умудлу хъухъ. Баркала!

— Дидеди гайи нек зи и къве вилуй! хтурай! Вири экзаменар и хци отличнидаказ вахкуда! - Ада вичин хуруз гъил яна. - Амма Шаселем/ун га лай патахъни кихлигдач...

— Шаселем ахътин руш Туjijf, Урзум. Ада ваз ви чин муъгъуъббат фадлай багъишнава. Им заз хъсан чида.

— Гъавилай ингъе, къачагъ тир буба къур, къара гуън - зун авай, вичин багъдизни атанвач. Велке са далдадиваи ажугълу вилерай заз килигзава...

— Вуна ихътин хиялни ийимир, Урзум. Белки адаз вичин нагъахъ бубадин къилел къаза атуниз ки лигиз кIанзавач жеди...

— Шаселем гъилай акъатна, Пейкер хала! Адан кIуфу белки - «чан», амма рикIи «душман» - лугъу да. За зи кIвал чIурна.

И пакамахъ «Рушарин багъдин» жегъилар гзаф шад я. Угърияр къуна - сад! Герейбег ва Шаселем абурун шерик туш, я куъмекчиярни хъанач - къвед! КIани гадаяр явашяваш рушари чпиз кIанивал тербияламишзавайди къатIана - пуд!

Милициядин итимар атана, абуру угърияр авай гъалда туна, абурун шикилар яна, ахъанавай куънуъяр, акъуднавай виртIериз килигна, протоколар, актар кхъена, угърияр гваз хъфена.

ГЕРЕЙБЕГ АЗ АКУРДИ АКУНА

Жанавурдиа вири вичин виле\рай аквада...

(Халкъдин мигал).

Бязи инсанрик вич вине эцигна, а патал алайди са шумуд кIарцIин агъада аваз къуна, абурухъ галаз :ширдин, буюрмишунин ванцел рахадай хесет ква. Абуруз акI я хьи, гуз чеб къаиажагъдиз, камаллувилиз артух я, а патал алай ксар гъа гъакIан авамар я. Гуя чеб дуъз рекъе ава, а патал алай ксар рекъер алатна авараяр яз гъатнава. Абуруз чеб дидеди ханваз чида, а патал алай ксар самаркай жгъанваз... Ихътин ксариз масада ийизвай пеше, кар бегенмиш жедач. Абурул виш лакIаб алкIурда. Ихътин чпизчеб бегенмиш ксарин нерар, адет хъанвайвал, «цавара» жеда. Абуруз кIвачерик акатзавай кварквацI къван, кIвачер аватзавай къандах, къубу аквадач. Ярх жеда, тIиш, пIуз алатна «ъарагъда, амма нер чилиз туъкIуър хъийидач. Чпин къама авай ял элекъар тавуна, абуру «девран гъалда». Ихътин ксариз чинра - кIамаяр, я будаяр лугъуда. Абурухъ вахтунда иеси хъайитIа,вуч гаф ава, итимар я, писнн хъсан аквада, терхеба хъанвай сивел капаш вегъеда, лугъудай лугъун тийидай гафар чир жеда, экв аквада, нерикай патахъ бухараяр хъийидач - саламат амукъда.

«Рушарин багъдин» цуъкверикай сад тир Беневшадал ашукъ хъанвай Герейбег нер цавай къунвайбурукай сад тир. Гилэ эхир гъик! хъана? Ам «гъавада тIишел цан цазвайбурун» жерега амач. Адахъ иес хъана. Беневшади эвелнизвел гададиз муъгъуъббатдин хъверна, ахпа вилер экъисна кIвачерик къвезвай чилиз бегъем - рикIин вилерай килигиз чирна. Ахпа адав сив ахъайна лугъудайдини айгъамдал къван лугъун тийидайди, акъулни къатIунар, руъгни рикI эцигна хъиз хкъагъиз туна. Гила Герейбегаз^ няметрин ширин дадар, серее рангар, абурун багы/ва ужузвал шаксуз чирнава. Ам вири хъеандан, масадандан иеси хъанва. ГТимил кар туш! /

«Мещанин...» И гаф Герейбега/ къуркъушумдин \ тIаб хъиз гзаф агъур хъанва. Ада/ Беневшади вичин { чин яна, «къачагъ!» - лагъана/япал гъарай авур къван дакIан хъанва. И заваллу^афунин ван галукъай нянриз гадади вири словаррай ам жагъурна. Ви) ри кIабра мещанин - им *ки>луъ*, къилди вичин менфятрин къайгъуда авай, дар фикир авай инсан я лагъана кхъенва. Герейбегаз ирид гъекъ акъатна, ада вичин уъмуър ва Беневшади лагъай цIай квай чха къван хаталу гаф вилик эцигна, веревирд авуна. «Са гаф Беневшади нагъакъ чкадал сивай акъудна лагъанвач, - фикирна гадади. - Вири гафар зи уъмуърдин терхебавилиз, усалвилиз, юнеузвшшз, татугайвилиз талукъ яз лагъанва. Къванер хъиз, абур зал элягънава...» Эхиримжи сеферда гуъруъшмиш хъайи вахтунда вичи «парикмахердикай, бакъал туъквендин приказчик, яслидин къуллугъчидикай, абуру ийизвай «дашбашрикай» Беневшадиз авур «ихтилат» акъалтIай, лап алчах мещанин касдин - чапхунчидинди хъайиди гадади гила къатIана. Ам: «И алчах теклифар ва Беневшадин вилик гъикI эцигна? Вучиз зи мез а сятда къуранач?! Ваз кIаниди, Герейбег, ирид паквантIвал хадалди гатун тир...» - лугъудай фикирри эзмишна. Буба Бедевхан, адан крар, уюнбазвилер, гъарамзадавилер Герейбегаз бегъемдиз чидач. ЯгIани хуъруънбурулай адаз гзаф чида. Ам вири бубадиз лугъунин къаст аваз пакамахъ лап а къйлай, кIвалахдал фидалди, багъдиз фена буба акваз, адахъ галаз акъалтIай рахунар ийиз гъазур хъанвай. Амма карди маса чин гана: буба

«чарпайдал» кутГуннаваз ахкуна. Якъин кар я, накъ нянриз Беневшадал дуьшуьш хъаначиртIа, ам рушан меце кIалубдиз яна, бегъем атIун тавунайтIа, Герейбега вичин буба кутГунвай еб къатIдай жеде. Руша гададин цавуз хкажнавай нер гъеле накъ агъуз хъууна: адаз вичин абурсуз, юнеуз.ихтибарсуз хъанвай уьмуьр къахлурна, ам дуьзархъижедай уламар теклиф авунай.

Буба дустагъ авунвай Герейбег, бейгъал я. Адаз буба хътин вични къаз кичIезва. Ингъе, ам дуьньядал алай инсанриз чидай къван зериф, кIанивилин, минетдий\ дадбидаддин, кинерэгътерин, хиве къунрин гафар\вири хуралай авуна «Рушарин багъдиз» атана. Герещегахъ къил хура туна, гъеле, метIер яна, беден ирид кЧатуниз кIватIна, икрам авуна, Беневшадивай багъишун тIалабунин, еке къаст ава. «А югъуз зун алчах\лап ажнас тарашчи хъиз раханай, - фикирна гадади, - ^5уба угъри яз къурла, руша зигъакъиндай гила гъикъван пис фикирар ийидатIа низ чида... За адаз зун да угъривилинни шерик туш лагъана, виш сеферда къщ къада...»

Багъда Урзумни Бутай дах, Талабагъдин эхиримжи угърияр къур игитар, ширин суьгъбетдик ква. Герейбегаз абур акуна, вичин къил са патахъ баштан ийиз кIан хъана. Амма чуьнуьх жедай мумкинвал хъанач.

- Яда, Герейбег! Инал ша, дуст кас! - Урзума эверна.

Герейбегаз чара хъанач. Урзум кIани емиш туштIани, и арада адакай хъел авуна виже къведач, угърияр къунвай игит я ман. Ада: «АтIа Герейбегни бубадихъ галай...» - лагъайтIа, кар чранвай акадинфу я... атIуз неь! Са къвалахъ дустагъда къатук...»

Герейбег, утанмишвал, юргъунвал аквазвай еришни суьрет туькIуьрна, Урзуман мукъув атана.

— И вахт хийир хъурай! - Герейбега хъуьтуьл - ажиз хъанвайдан ван акъудна, ам перишан яз акъ вазна.

— Сагърай, дуст кас Герейбег! - Урзума чина шадвилин нур аваз ам гъуьрметдалди къаршила мишна.

— Сагърай, хва! Буюр илиф! Къе вун багъдиз атаначиртIа, - лагъана Бутая чина шадвилин, рази вилин лишанар аваз, гададин гъил къуна, - чна фена ваз гъа иниз эвердайвал тир. Хъсан хъана атана.

— Буба къаз туна лагъана, ваз зи хъел ава, Ге рейбег... - Урзум фельдшердин чиниз килигна.

— Вуна ам гъалалдин рекъе авайла... тахъай, та вур крар инсценировать авуна, я клеветать... фитне авуна къаз тунайтIа, истина говорю, зун валай нара зи жедай. Вуна абур садни авунач, - правда говорю! - Герейбег къил хкажна Урзуман чиниз килигна, минетдай ванцел дав?марна: - прошу! Минет хъуй, Урзум! Бутай дах! Зун Бедевханан крарик Хъариш миш хъанвай подлец яз къуна русвагъ июгаир! Заз адан къачагъвиликай асла хабар авачир. *Хт.* чакай - хзандикайни катнавай къачагъ я!..

У
- Ваз силсичиди эвернани? - Урзума хабар къуна. /

Ваь..., гъикI хъана?! - Герейберан чиниз саранг атана, сад хъфена. - Заз... вучиз э^ерда?! Причем тут я? Эвернач... У

- ЭверначтIа, хъсан хъана/ман! - Урзума жаваб гана Герейбеган далудиз капаш яна. - Ви далудихъ Бутай дахни, ингъе ви стха Урзум гала! - гадади ви чин хуруз гъил яна. - Чаз вири чида. Вун бубадихъ галаз са шалада туна чна къабулдач гъа!

Яргъай рушари манияр лугъудай ван атайла. Урзум «кис!» - лагъана эмир къачурди хъиз бирдан ван кумачиз акъваз хъана. Ада и арада вичин шад гъавалувилин фикирриз майдан гана. Эгер Пейкер халади лагъайвал ятIа... Исятда заз зи яр рушан чIулав гъакъикъар хътин вилер аквада! - Абуру заз разивилин «лупIлупIар» яда... къекъемрив «вур кутур къуьл» ийиз тада! - Таза ширин пIузаррал цуьк акъудна хъиз, седефдин лацу жив хътин сарар гъа и заз къалурда! Ухайш! Ухайш!»

- Герейбег! Дуст кас, за ваз рикIивай лугъузва: къедлай, ваь гъа! АтIа, Бедевхан тарал кутIуна ваз акур сятдилай башламишна вавай уьзуьагъдаказ заз далу ягъиз жеда! Вири дуьз жеда! Чун гила лап мукъ ва ксар язва, дуст! Исятда вуна ярруш, Беневшади кай вуч фикир авуна? Дуьз лагъ!

Инач аквазакваз, Герейбеган чин ачух хъана, Вилери ишигъ, уьмуьрди юзун къахчуна. Ам умудлувилив ацДанвай рикIи фикирлу авуна: «Якъин и ксариз зи буба Бедевханаз, а пакаман сятда, ам кутIунваз акурла, ада «ахъая!» - лугъуз зун буюрмишдайла, ам ахъа тавуна, за гайи жавабдин ван атана. Абуруз зун буба кутIунваз туна, хъфейдини акуна...

— Дуьз лагъ, дуьз лагъ, Урзум стха, а пакамахъ квез зун кумадал акунайни?!

— Эхъ, акунай!

— Зи гафаризни яб гана?!

— Эхъ. - Урзума жаваб гана. - Чун ви далудихъ дагълар хъиз акъвазнава, Герейбег!

— Эун бахтлу кас я, Урзум стха! Прелестъ!

— Дф, гила зи суалдиз жаваб це! Рушакай, виБе невшадикай вуч фикир ийизвай?

— Зун адан чина уьзуькъара я, стха...

— Вучиз?!

— Ихтияр це, стха... А кар, чи арада, чи - зи ва Бе невшадин сир яз тан. Прошу!

— Рази я... Пожалуйста!

Наккъе Герейбега вичивич ахтармишна. Адаз вичин уьмуьр заманадин уьмуьрдилаи са гзаф къуллукъ галамукънавайди якъин чир хъана. Вилик юкъуз Герейбега деллекар, бакъал туьквенда авай приказчикар, яслидин къуллугъчияр... еке «дашбашчияр я» - лагъана Беневша инандирмишиз алахънай. «ИкI я жал, тахъайтIа за алчахвилелди тапарар авунвани?..» - лугъудай фикиррик кваз Герейбег сифте хуьруьн деллекин къилив фена. Къил къуна, чуру туна, атирдин ни алахъиз ам къарагъна. Ада таксадиз килигна кассади пул гана, хтана вичин чуру тур устIардин вилик артухан «дашбаш» абасияр эцигна Гада хъфизвайла, ам устIарди къуна акъвазарна.

- За къачузвай дуллух, фельдшер, ви дулдухди лай тIимил туш... Я зун кIусарихъ галай къекъвераг ни туш! Мад ихътин къелет хъийимир! - УстIарди пул гужуналди гададин гъиле вахгана.

Гъа инлай Герейбег хуьруьн аялрин яслидиз фена. Ина михъвилер эцигнавай гъал ахтармишун багъна авуна, аялрин тIуьнризхъунриз килигна. Бейхабар атанатIани аялрин къапара авай хуьрекар дадлу хъунлай гъейри хъсан ягълунни тир. Норма продуктар аялрив агакъзавайди ина гъуьжет аламачиз тестикъ хъана. Им аялрин гумрагъвили мадни ачухдаказ къа лурзава.

Бакъал туьквендиз атана, приказчикрин «дашбаш» ахтармишиз алахъай Герейбег ина бегъем беябурна. Герейбега герек шейэр къачурла, са абаси артух хъайи пул къахчунач. «Эгъ!» - лугъузвайди малумна хъиз, ам гъил иляна хъфидайла, приказчикри гъарайна акъвазарна.

— И къад кепек вуна вучиз туна? - приказчик ди хъел аваз хабар къуна.

— Пагъ, яда, ам вуч пул я?! - Герейбег хъуьрена.

Вун за шехъардай, духтур! Й гъил ваз/хатур ийида. Къахчу пул! Артух аватIа, са рекъелг; муькъ вел харж ая, Чун ви кепекрин уьзуькъарав*глик экечI дач! Чаз вири ава!

Ингъе, Герейбег накъ, къе феи чкайи вучиз акурди, вичин къилел атайди лугъун патал, Веневшадивай багъишун тIалабун патал и багъдиз атанва.

Рушар атана агакъна. Урзум къчIезрегъуьз «салам сабагъ» - сиве аваз Шаселемян муькув фена. Герейбег кичIезрегъуьз акъвазнавайла, ам Урзума чIугуна, рушарин къилив тухвана.

Беневша вах, къабул ая! Ви тарсари и жегъилдикай халис итим авунва. Адалай гъейри, касдихъ тек са ваз ахъайдай сир ава! - Урзум хъуьрена.

«Тахтунай вигъей, Бедевхан» тарал кутIуннавайла, Герейбега ахъа тавурди, и гада бубадин къачагъвилини, спекулянтвилини шерик туширди Бутая, ахпа Урзума вири Беневшадиз ихтилат авунвай. Гъавиляй исятда агроном руш чин ачух яз, гъуьрмет авуна, вич Герейбеган муькув атана.

— Вун хвашгелди, Герейбег! - Руша гъил вугана.

— Сагърай, сагърай, Беневша! - Герейбега къил хкажаила, адаз чина шадвилини экв акъвазнавай руш акуна. - Вуна заз, атIа... киш йикъаи ахмакъвиллн лагълагъар... да, да... болтовня простить ая... Зун са иблис къван виновать я! За ваз нагла тапарарна. Чи хуьруьн са учреждениядани, буквально дуьз лугъуз ва, санани рвачар и... «Даш башчияр...» амач. Вуна заз багъиш ая! Простить ая! Заз ахътин проклятием къватI авур затIни кIандач! От всего сердца говорю! Просто зун паражатса хъанва! Чи хуьр... поселок, чир тежедай гъал преобразовать хъанва! Зун безмерно шад я! Всюду аквазвайди честность, доброта, щедрость я! - Герейбег гъевеслу яз рахана.

— За ваз багъиш авунва, Герейбег, - Беневша ри кIивай рахана. - Ваз акI тирди, гила гъа и са гаумуд юкъуз гъикI хъана акуна эхир?!

— Буба арестовать авуникди зи вилер ахъа хъайи хъиз жемир Беневша, - Герейбег минетдай ванцелди рахана. - Намусдал къин хъуй, даю честное слово, а кардик зи къили ван авурди туш. Заз вуна лагъай са гаф бес хъана...

— Ам вуч гаф тир, Герейбег?!

— Ам вуна зи адресдиз лап... как раз кутугнаваз, лап уместно ракъурнай! Мещанин... алчах мещанин тир зун... Амма атIа киш югъ мещанин тир Герейбеган уьмуьрдин эхиримжи югъ хъана. За туьквенра, па рикмахерскайра, яслийра... инсанар ахтармишна. Ви ри удивительно куьруь са вахтунда хъсанвилихъ атан ва... изменились! Гъа гила чи поселкадиз коммунисти чески зегъметдин ва яшайишдин хуьр лугъуз жеда!

— Чи совхоздиз, Герейбег, а тIвар лайих тушни?!

— Совхоздиз лугъузвани вуна?!

— Эхъ.

— Совхоз гъеле фадлай коммунистически зегъмет дин хозяйство язвай. Амма...

— Кисна хъи, Герейбег?

— Зи бубади... дуьз лугъун, Бедевхана... Са шу муд кас адахъгалаз шерик хъайи тарашчийри и тIвар и хозяйстводи вири халкъдин вилик къачунин ихтияр гузвачир.

— Вун гъахъ я. ГъакI хъана.

— Гъелбетда гъахъ я.

Беневшани Герейбег «Рушарин багъдин» гумрагъ тарарин жергейрай винел фена. Багъдал чѝжер хъиз инсанар алтѝушунин сирер сасад Герейбеган вилик ахъа жезва. Ичер, чуьхверар алаз хилер алахънавай гумрагъ, еке тарарин арайра, гъвечѝи, амма ичер алай - карликовый жинсинин ичин тарар акъвазиава. Тарарин жергейриз вил вегъейла, итим мягътел жезва. Абур а кьил акун тийизвай хважамжамдин рекъер хъиз гуьзел рангари безетмишнаваз акъвазнава. Къвед лагъай сеферда люцерни векъ яна, исятда багъдин чил, цѝийи гуьг хкаж хъана, гатфарин чѝур хъиз акъвазнава. «И багъ яратмишнавай инсанриз, - лагъана Герейбеган фикирди, - капал хуьн, дуьньядин гуьрметар авун тѝимил я! Абуруз чанда чка авуна кѝанда!.. Гъихътин баябан тир? Гъихътин багъ хъанва! Гъулягърин макандикай девлетдин, билбилрин багъ авунва!»

— Герейбег! Ша, чи кѝвализ, ша! - Беневшади фельдшер фикиррин деминай кьулухъ элкьуьрна. - Чун гьикѝ яшамиш жезватѝа килиг, духтур.

— Вуна часто, Беневша, аз «духтур» лугъузва. Хъвер ийимир, захъ духтур хъунин къаст ава. Ам за кьилизни акъудзава...

- Аферин! Заз кѝанзавайди вакай тѝварва# авай духтур хъунухъ я. Геж хъанвай кар авач.

Жегъилар багъдин тарарин жергеяр куьтягъ хъун кумаз башламишай, вили хъана акъвазнавай, михъи ва алцифай яд авай вирин къерехдал эцигнавай цѝийи кѝвалерин къвед лагъай мертебадиз хкаж хъана. Кѝвалерилай а патал гапѝал хъана акъвазнавай виш ѝисарин, гумрагъ лацу къавахра гар акъурла, дагъдин кьудратлу чарчарди хъиз ван къачунва. Инал гъвечѝигъвечѝи са шумуд лодка ала. Абурукай сада бедендиз рагъ гузвиз ктаб кѝелзавай са жегъил ацукъиава. Щуд гектардин майдан кьунвай и вире совхозди вичин рабочияр таъминарзн патал Оалугърин майишат кутунва. Ина сазан, кутум, карп хътин балугъар чѝехи ийизва. Вири, адал чан гъанвай инсанриз, рабочияриз гъамиша таза балугъар гузва. Адалай гъейри совхозди ина са гзаф цин кьушарни хуьзва. Гъисаб авурла, гъар са гектар вири майишатдиз са гектар дуьгуь, гектарни зур кьуьл цанвай майданрин менфят гузва. Гатуз и вир совхоздин гуьзелпляж ятѝа, хуьтѝГуьз ам вили экв гвай гзаф цѝалцѝам муркѝадин майдан я. А вахтундани и вири гьикъван инсанар: аялар, жегъилар, гъеле агъил рабочияр машгъул ийида. Ина ѝифен юкварилай алатдалди кѝвачерик конкияр, къамар квайбур, гъелерал алаз чамарарзавайбур кьугъуиариз амукъзава.

Герейбегни гатфариз гатуз ва зулуз и вирел лодкада аваз, хуьтѝГуьз байкьуш хъиз текдиз сейрар авунал рикѝ алай ксарикай сад тир. Адаз лодка, ци тухвана куьтягъ жез кичѝедай, гъавилай ам атѝа цѝДвелин гарарин гапѝалда, занжурдиз куьлег яна кѝЕвиз кутѝуннаваз жедай. Гъил садавайни къагъиз жедани! Герейбега къармахрал кѝизрияр кьунлай гъейри зулуз, хуьтѝГуьз и вирелай чѝурун къазар, уьрдегарни язвай. Ада гъатай гъуьрч, гъатай кѝизри касдиз къалурун адет тушир. Герейбег и арайра къанихвилел «теклемиш хъунал» атайла, тѝварван авай гъуьрчехъан тир. Виридалай гзаф адаз ашкарин, садни муьнуьгърин гъуьрч хуш я. Касди и кьушарин ва муьнуьгърин якѝарикай дад акур инсанар мягътел ийидай хуьрекар гъазурдай. (Ада вичин уьмуьрда маса - чара кас патал тѝуьн гайиди туш эхир). Ашкардин кабаб, чихиртма, соус. Муьнуьгъдин кабаб, соус, дулма дадлу жедат. Икъван чѝГавалди Герейбег, юлдаш, dust галачиз гъуьрчез фена. Тѝуьнарни ада вичивичиз гъазурна, абурук тек са диде Савадан пай кутуна. Амма атѝа, киш ѝикъалой башламишна, Герейбега вич хуьруькай, коллективдикай хкечѝун беябурчивал яз гъисабзава. Ада гъеле алатай ѝифиз меоел яргъи хъанваз вичи дуствал кутадай итимрин тѝварар кьуна, абур са шумуд сеферда эзберна. Абурук санал кѝвалхазавай жумартвилел артух тир фельдшер Камал, са шумудрахъ гъуьрче затѝни гъат тавуна хкведаила, вичин буш чантадиз садкъе ашкар вигъей, са сеферда еке муьнуьь пишкеш гайи вичин тайтуьш гъуьрчехъан Садулла ква. Амма вири дустарин шагъвиле Герейбега, вичин рикѝин агъа, экв, диривал хъана акъвазнавай кѝани руш - Беневша хкагънава. «Беневша зиди хъайи ѝикъалай, зи дустарин сангъисаб къаз хъижедач, - фикирна Герейбега, а ѝифиз месел алайла, - зарафат туш, кѝвализ республикадин са маяк - тѝварван мецерал алай, еке гележег авай крар алахъзавай агроном - алим свае къезва! - Зунни ракъини ишигълаван авур багъа къаш хъиз инсанриз аквада...»

Исятда Беневша мукъув гвайла, Герейбеган кефи Ксреман саз хъиз куьк я. Адаз рушан кьумралвал, адан эркекриз хае ериш, камаллувили экуь авунвай, тѝимил къван гъезеблудилер гъич са вахтундани икъван масан, икъван хуш хъайиди туш. И декъикъайра Герейбега вич инсанрин лап къакъан дережадиз хкаж хъанваз гъисс ийизва. Зарафат туш, багъларин жейранди кѝанивили гъил вугапва!

Герейбег тавдин кѝвале ацукъьрна, Беневшади, а пата кѝвализ вил вигъена, тадиз арада авай рак акъална. Ам са геренда фикирлу хъана. «Кимиди Араз чи кѝвализ... дидедин кьилив атун тир... - фикирна руша. - Вуч гваз атанватѝа, мад и касдиз вуч кѝанзава. Са сеферда лугъун бес хъанвач жал? Мад хълагъда! Заз вич хътин ракъун чин алай инсанрихъай гъяз къведач...»

Беневшадин шад гъалар хейлин пузмиш хъана, ам Герейбеган кьилив ацукъна, кѝеви авур рекѝиналвилер алаз са геренда кисна. Рак ахъа хъана, анай Беневшадин диде Гюлпериди малум хъана.

- Диде! - Беневшади вичин сивив капаш агудиз къакъудна, хайидавай кисун

истемишна.

Зун кѐе собраниеда амуќьда, лаѓь..., - Бенев шада дидедин япал кушкушдал рахана.

— Я руш, а таб за гьикI гуькIуьрда?! - Дидеди вилера мяѓьтелвилин лишанар аваз хабар кьуна.

— Телефондай эверна за хабар гана лаѓь! - Вач, вач! - Беневшади дидедин далуда капаш туна.

— Я руш... Зиди таб тирди чир жеда.

— ХьайитIа... фирай! Адаз чи кIвализ эверурди гьим я? - Беневшади диде а патал алай кIвализ рах курна.

Герейбегаз Беневшадин кьилив, и арада акуна дакIан, я «АтIай гаф» лугьуз тежезвай са кас атанвайди чир хьана. «Ам вуж я? Беневшадивай хабар кьун кутугнавач...» - фикиррик квайла, кьѐцепатан рак ахьа авур ван атана. «Вил вегьена гьаятдиз килигайла, Герейбегаз фикирри тухванвай касдиз хае, агьурагьур камар кьачузвай Араз акуна. Гададиз и арада са вил Беневшадиз ягьиз кIан хьана, амма руш а патал алай кIвализ фенваз хьана.

Беневшадин Герейбегаз авай муьгьуьббатдин ерибинс чин тийидай, уьмуьрдин деринар акван тийизвай инсанриз и кар ягьанатдинди яз аквада. Амма Ёакьикьатда ам гзаф кьизгьинди, гьахьди, вахтунда атанвай гатфар кьван шаксузди, гуьзелди я. Рушалай уьмуьрдин рекьерай кьил акьудун алакьзавайвал, анра дуьшуьш жезвай чан алайбурни инсанриз, кIвалин гьайванриз ва вагьши гьайванриз чара авунни алакьзава. Адавай вичиз чидай инсанрин хесетрай, гьеле умудрай кьил акьудиз жезва. Пуд йис инлай вилик Беневшадив Араза муьгьуьббатдин гьил вуганайтIа, ада ам кьадай жеди. А вахтунда, руша уьмуьр дадмишнавачир. Адаз уьмуьрдин рекьера хьеандини писди бегьем акунвачир. Институт хьеандиз кIелна, адан тежрибадин майишатда амуќьай Аразал гзаф агрономри пехивал ийизвай. Ада и майишатда кIвалахни авуна асперантурадани кIелзавай. А вахтунда Аразан хесетар я гадайриз, я рушариз бегенмишбур хьанач. Дамах гвайди - такабурди хьунлай гьейри, ада вич вири мертебайрив агакьнаваз гьисабнавай. Адаз институтдин са профессордин рушалай башкьа маса касни акунач. А руш кьѐе курсунин Аразалай агьада авай. Ёикьван ялюрт Араза авунатIани, профессордин рушаз ам бегенмиш хьанач.

«Рушарин багьдиз» Араз диссертация гьазуриз - кхьиз атанва. Ина студентар, алимар патал чирдай, ахтармишдай, тежрибаяр кьачудай гзаф крар ава. Багьдин агроном рушарин чIехи агалкьун, ина абуру кутунвай цIийи жинсинин ичерни чуьхверар я. Ибур шикилриз, иривилиз, дадуниз хьсан хьунлай гьейри, тарари йисанйиса бигьер гьизва. Абур азарриз дурумлуни я. «Рушарин багьда» багьманчивилин рекьей бегьем революция кьиле тухванва. И революция алакьай кьудратлу алимар вужар я. Дагьви дишегьлийар: Пейкер, Шаселем, Беневша ва абурун дустар тир рушар - совхоздин фляер я. «Тебиатдал чан гьун: чIурара, багьлара хьсан жинсер патал алахьун, абур кутун итимрин - эркекрин крар я...» - лугьуз хьайи «тIупIал пешекарриз» «Рушарин багьдиз» атай кьван регьуь жезва, абуруз чпел ргар яд эличай хьиз, ирид гьекь акьатзава». Вуч лаѓьай чIал я?! Дишегьлийри...Чебни дагьви дишегьлийри ихьтин аламат жедай гьунарар авунва?! Абурун багьдиз вири уьлкведай инсанар: алимар, пешекарар... кьвезва!.. «Дишегьлийар ажиз ничхирар» яз гьисабзавай Кьардаш хьтин инсанри гьа ихьтин фикирар, ихтилатар авуна. Абур хьсандиз аквазвай чпин вилерихь, хьсандиз ван кьвезвай япарихь инанмиш жезвачир. Амма чара хьанач, абур Пейкераз, Шаселемаз, Бенешадиз - и багьдин вири рушариз бармак хтIунна икрам авуниз мажбур хьана.

Беневша а пата кIвале авайла, Герейбег вич ацукьнавай тавдиз килигна. Ина заманадин «иштягьриз» килигна багьа мебель: хьуьтуьл диван, кьѐе кресло, шифоньер, ктабрин шкаф, пианино, хейлин стулар, телевизор, приемник... кутугайвал эцигнава. Швалин юкьвал алай элкьвей столдал вазада аваз еке са кIунчI марварар ала. Швалин чил халичадин рекьери, гамари безетмишнава. Инай руьгь ашкьи гьавалу ийидай михьивилин экв аквазва, атиррин ниэр гиялгьзава.

Беневша подноса аваз недайхьвадай затIар гваз хтана.

— Вуна чехир хьвада, Герейбег - за чай, - Бенев ша хьуьрена.

— Ваь, ваь! Вуна чай хьвадатIа, зани чай хьва да... - Герейбега вичин фикир лаѓьана. - Зун бегьем жувазни хабар авачиз... - вахь галаз авахьна куь кIвализ атун хьана. Честное слово, за затIни соображать авунач. ИкI зун куь кIвализ гьилер буш яз атун, вуна заз багьиш авуртIани, завай заа багьишиз жедач!

- Зарар авач, Герейбег, - лаѓьаиа Беневшади, шадвилер авуна, - пакадин югьни чи уьмуьрдикай я хьи, пака вуч гьайитIани за кьабулда!

Фу незез, Герейбега вичиз поселкадай акурди вири Беневшадиз ахьайна.

— Вуна зун... атIа вуна лаѓьай «мещанин» яз ама чир кас багьиш ая! - Герейбега минетна. - За вере вирд авуна. Заз вири акуна.

— Халкьди лугьуда: «Жанавурдиз вири вичин вилерай аквада...» - Беневша хьуьрена. - Вун жуваз хийир кьведайла, жуваз хийир гьидайла... жанавур тир, Герейбег, хиве яхь. Ваз вири тарашчияр хьизак вазвай.

— Хьайи кар я... Заз вири жанавурар яз акваз вай. Амма зун ягьалмиш я,

Ажеб хъана, зун ягъал миш я!

17. ХАИНДИ КБИЛ ХУРА ТУНА

Акъвуди экуь авунвай вилер, гужунадди акъуд танунамаз 'буьркъуь жедач!

I.

Зулус куьнуьяр тарашиз Бедевхана гъанвай угърияр тир Дашиди ва Къутая, са вад югъ гъа гъанлай вилик са шумуд тон ичер багъдай тухвана, амма абур гъинай тухванатIа, гъич саданни кьил акъатнач. Абурун угъривилин «рехъ» саданни акъулди кьатIудайди тушир эхир. Варарай я йифиз я юкъуз ичер документдин нумра, а документ кхъенвай тарих, гъикъван пар, кве аваз тухузватIа, ктабдиз кхъин тавунмаз автомашин, араба багъдай къежел акъудзавайди туш, Багъдихъ элкъвена къакъан мягъкем къванцин цлар гала. Я чувалдал тухвай хътин гелер, лишанарни авач.

Государстводин хатасузвал хуьзвай комитетди Бе девханал, Къардашал гуьзчивал ийиз хъайи къуллугъчийриз гъа зулун йифиз малум тушир къве касди, багъдай чувалчувал ичер гъиз, абур багъдин са къилихъай фенвай еке яд авай къаналдиз ичIирзавайди акуна. Ичер ци гъина къван тухудатIа, ахтармишайла, абур къарагъаждин, цIвелин, къавахрин еке куллухдиз къван фена, анай абур агъадал къвен тийиз жгъана. Гзаф мукъаятдиз, чеб масадаз къалур тавуна, органрин итимри ахтармиш авурла, ичер и куллухда, къаналдин сиве тунвай мягъкем тIваларикай хранвай жгъунди хуьзвас хъана. Абуруз къадкъанни цIуд метрдин мензилда къаналдин винел пад, и куллухда, кхягънавай ири ичер цин винел акъвазнавайди акуна. И куллухда чуьнуьх хъана, ичер къаналдай гъинихъ физватIа чирна. Къве къуватлу итимди къаналдилаь вегъенвай гъвечи муькъуьх галкIур

навай жгъундихъ акъвазнавай ичер целай кIватI хъийиз, абур ящикра туна, кулериз чIугуна. Садкъвеюгъ ичер багъдай акъудиз, къаналдин цив вугуз, ахпа абур ящикра тваз эцигиз кIвалахна, угърияр «геламачиз квахъна». Са йифиз иниз къве еке машин атана, абуру, вири пар къачуна хъфена. Органрин итимри и машинрин гуьгъуьниз чпин машин гъална. Угърийри чпин пар ракъун рекъин пакгауздив авудна. Къве автомашинда вишни яхцIур ящик авай. Органрин итимри, я ичер, я абур чуьнуьхнавай итимар къунач. Вучиз лагъайтIа, абуруз и угърияр - зиянкарар мад нихъ галаз алакъалу ятIа, шерик хъанватIа, чириз кIанзавай. АтIа, Урзума гъужум авур йифиз, ичер тухвай угърийри, виртIерни акъудна, абурни Талабагъдай ракъун рекъин пакгауздихъ къван тухун шартI тир, амма инал абур Урзума ахъайнач, вири кутIунна тунай.

Органрин итимриз и банда нихъ галаз алакъалу ятIани хъсан чир хъана. Урзума гъужум тавунайтIа, и йифиз, абур виртIер тухудайла, багъдилаь къеце пата къадайвал тир. Органрин векилриз угърияр багъдай виртIер пваз гъикI къежел экъечIдатIа, чириз кIанзавай. Абуруз угърийрин виртIер тухунин фендигарвал чир хъана. Абур багъдамаз къуна.

«Бедевхан ва адан банда тарашдайла, багъда къуна» лугъудай хабар галукъун кумаз, Талабагъдай сада бирдан вичи^вич, гуьгъуьнал гуьрчехъан алай къабанди хиз, ракъин кIаник квай кулериз вигъена. Государстводин хатасузвал хуьзвай комитетдин Убаяр райондин оперативный группади, са акъван еке мензилар къун тавунвай кулер элкъуьрна къуна, гъеле югъ аламаз, иниз фенвайди къунин серенжемар къиле тухвана. Кулерин къуд пад ачух чкаярни рекъер аквадайвал итимар акъвазарна, оперативный группадикай са шумуд кас, и цацарини тарари къунвай, сапатахъай эгечIна акъажзавай гъуьлягърин макан чпин вилерин «рекъеиай» эвягъиз фена. Са къадар вахт арадай алатна, куллухдай: «Акъваз!!! Акъваз яда!!!» - лугъудай гъарайдин ванер акъатна, ахпа далбадал тIфенгар ягъай ванер атана. Кулерин къерехдал акъвазнавай оперативный работникри къал къачуна, абурукай мад къвед тIфенгар акъатзавай патахъ чпин юлдашрин куьмекдиз фена. Куьлера авайда, вичин тапанчада авай вири патронар яна, оперативный группадай тир са боецдал херни авуна, гъилер хкажна. Ингъе, къилел затIни аламачиз, цацари чухвана, чинай, гъилерай иви авахъиз, совхоздин къилин бухгалтер Улусов Садигъбег рекъел хкана, адан гъилер далудал кутIуна, ам машиндиз хкажна гваз хъфена.

2.

Ариф Сафаровича, сифте угърияр: Дашины Къутай диндирмишун къарардиз къачуна. Ингъе, абур сасад силис къачуз гъана. Даши атана. Ариф Сафарович адиз килигна. Яйлахда гатфар, гад ва зул тIуьна хтанвай яц къван гумрагъ, цурурна цанвай чугундин туп хътин, дамах гвай беден, яру чин алай, аскIан яцIу гардан галай, бурма чIарар алай еке къилин иеси тир угъри ири чIулав вилер чиле акIурна хъиз, са

геренда тикдиз рикџинив акъвазна.

— Ацукъ! - Ариф Сафаровича гъил туькџурна, кабинетдин цлав эцигнавай стул къалурна. Хейлин вахтунда, ам кисна вилер чиле акџурнавай Дашидиз килигна.

— Чавай къезилвал авун клан тахъай гъич са тахсиркарни хъайиди туш. Абуру къилиякъилиз, ан жах, дугъри хабарар гайила, хъайи-хъайивал ахъа авурла, чна законди гузвай ихтияррикай менфят къа чуна, абуруз еке къезилвилер авуна. За инаг ваз лап и къилия, вун диндирмиш ийидалди лугъузва. Жу ван къилни тџармир, чални азаб акъулдмир. Тапарар меци ийида, амма чини, вилери ви, абур дуьздал акъудда. Вири ачухдаказ лагъ. Зеррени таб квачиз лагъ. Чаз вири, гъикџ хъана, куьн угърияр хъанатџа, чида...

Дашиди къил хкажна. Ам ажугъни, перишанвал авай вилерай Ариф Сафаровичаз килигна.

— Са панџрус чџугуртџа жедани, начальник?

— Чџугу...

Садкъве сефер къанихвилелди гум жигерриз чџугуна, Даши вилик патаз килигна.

— Ви дуьз тџвар, фамилия лагъ, - Ариф Сафаровича сабурлувилелди силис башламишна.

— Зи тџвар Даши я, бубад тџварни Къенбер я.

— Маса тџварар, фамилияр алани, вахъ хъанани?

— Зал маса тџварар, фамилияр хъанач, началь ник. Анжах ина - Талабагъда инсанри, вучиз ятџани, зал «Сирлу Парам» гъакџа «Парам» - лугъудай ла клаб эцигнава.

— Вун асил гъинай я? Яшар гъикъван я?

— Зун Къусардай я. Яшар яхџурни цџуд жеда. Къусарда хъана, гъана чџехи хъана. Гъана зун эвлен миш хъана. Гъана кџвалахиз хъана. Дяведин сифте йикъара за кооперативдин са туьквенчи яз кџвалах на. Бирдан зун вири авай еке складчивиле тайинна. Виликкъилик квайбуру, за ихтибар авункай менфят къачуна, зун бегъем тарашна, ахпа ревизия авуна зи кџвачихъ еке кимивилер яна, суд авуна дустагъдиз ракъурна. Садбур девлетлу хъана, начальник, зунбар батџ хъана. Швалер, малкъара, эмени конфисковат авуна. Папа зун дустагъда аваз вичиз маса гъуьл жа гъурна... Икџ хъана. Ибур вири дуьз гафар я. Къусар дай зун катна, иниз атана кџвалахиз хъана...

— Вун Бедевханан юлдаш яз гзаф вахтар яни? - Ариф Сафаровича хабар къуна.

— Зун а кџфирдин хџихъ галаз Красноводскда та ниш хъана. Зав зи усадъбадай хъайи майваяр, емишар, гвай, Бедевханав вири: ичер, келемар, цик квайбур, къурубур... Ада вири ящикра, бочкайра, чувалра амаз маса гана, вичиз хъваз ацукъна, Еке пулар гвай. Ада закай гъа гъана дуст къуна. Вири санлай зунни ам агатна пуд йис я. Пуд хъуьтџуьз чун адахъ галаз еми шар маса гуз фена.

— Вахъ Бедевханалай гъейри мад вуж галай?

— Захъ мад... Къутай галай.

— Куьне гъар йисуз чъунуьхай ичер тухуз хъа нани?

- Алатай ., Тек са алатай йисуз Бедевхаиа чун галаз чъунуьхай ичер Урусатдиз тухвана, мад ваъ. Чун галачиз ада шумудра тухванатџа, заз чидач. Щи ичер тухудайла, чун къуна.

- Куьне гъикџ хъана емишар гъизвай ичин тарар къурурна, эхир. Бес абуру квез тарашдай ичер гъиз вачирни?! - Ариф Сафаровича, хъел кваз хабар къуна. - И инсафсуз зиянкарвал авун ни рикџел гъана, ни и кар авуна?

Даши сиве цџурна къуркъушум цай хъиз, лал хъана. Чинин ранг са гъвечџи гъалатда са шумуд жуьре дегџиш хъана. Сифте ам иви гадар хъана яру, ахпа иви катна хъипи хъана... Ам жибинда спичкадихъ къекъвена. Ариф Сафаровича конвойдиз ишара авуна, ада Дашидин, сигаретадик цай къана.

— Вуна, вири дуьз лугъуз башламишна, налай анихъни дуьз лугъун шартџ я, Даши. Зи суал ви ри клел аламани, тахъайтџа за ам ваз тикрар хъийидани?

— Тикрар хъувунгерек туш...Зун гъавурда акъун ва... - Даши мад хейлин кисна, ахпа къил хуруз куьрсна хъиз, башламишна: - Чун кицџин хва Бе девхана мажбурна, лап мажбурна! «Куьне за лагъай вал тавуртџа, за куьн кицџер хъиз яда, за куьн гъич фейи падни чин тийиз квадарна!» - лагъана гъеле гъар къуна. Ада ахпа чаз икџ лагъана: «Тарар къурай ла, чал гъамиша гъелеблуду, мукъаят тир, атџа Мансу ран руш «Пейкер баха» инрай квахъда, ам кџвалах дилай алудда, дустагъда твада... Адан гъуьл Къардаш Сибирдиз акъудай еке кулакдин хтул я, за вири зи янкарвилер гъадал илитџа, гъамни акъудда, а вах тунда, совхоздин къиле чи итимар жеда. А вахтунда чна чаз кланивал тарашда, девран гъалда, клани къван гухуда, кичџ авачиз тухуда!...»

— Куьн вужар тир?

— Зунни Къутай.

— Куьне тарариз вуч авуна?

— Атџа, лацу миянардай затџ цик цџурурна гъам гъар са таран дџбда цана.

— Гъи вацра цана?

— Атџа февралдиз.

— А миянардай затџ гъинай атана?

— Ам Бедевхана багъдиз гъанвай. Шуд чарчин чувалда аваз... чаз алай чка къалурна. Чна къве та раз са чувал пайна адакай яд авуна абурун дибра цана...

— Бедевхан мад нихъ га л аз алакълу я?

— Мад ам нихъ галаз алакълу ятла, заз чидач. Ада гъеле чазни, вичихъ галаз чи араяр хъсанди, ин санриз чирмир лагъана, клевелай тапшурмишнавай. Ада инсанар алай чкайрал чун гъамиша беябуриз чаз экъуьгъунарни ийизвай. Чна гъадазни лугъун тийи дай гаф авачир. Инсанар чи дуствилихъ инанмиш жедачир. Амма йифиз чун санал жедай..

— Куьне мад вуч угъривилер авуна?

- Сакъве сеферда, тѳимилтѳимил виртѳер чуй нуьхна. Эхиримжи сеферда, чаз кѳани къван чуй нуьхдайла чун къуна.

Къвед лагъай дустагъ - Къутай гъана. Ам цал хъиз лацу хъана, кѳвачел акъваздай аман амачирди хъиз, ацукъ лугъудалди ацукъна, къалабулукъ нвазрахаз башламишна:

— Агъьо! Буьркъуь хъана! Вакѳан хва Бедевхан. Чи вилериз ргар яд яна, чун буьркъуь авуна!..

— И гафар Бедевханан чина лагъ Къутай! Ислт да зи суалриз жаваб це! - Ариф Сафаровича, силис башламишна. - Ви тѳвар, фамилия дуьздаказ лагъ. Яшар гъикъван я?

— Зун Къутай, Асваров я. Талабагъдай я. ЯхнДур ни вад йис яш хъанва.

— Маса тѳварар, фамилияр вал ви уьмуьрда хъа нани?

— Хъанач. Анжах заз ина «Еке япар», «япар»лу гъудай лакѳабар ала, тѳварар ваь...

— Ваз вун вучиз къунватла чидани?

— Эхъ чида. Угъривалдайла, къунва...

— Хъайи-хъайивал, лап атла къиляй, вун гъикѳ чуйнуьхариз эгечѳнатла, ваз и угъривал гъида кѳанар натла, чаз суьгъбет ая. Анжах тапарар тавуна, вири ахъа авун шартѳ я. Намуслудаказ, авунвай къелетар хиве къурла, законди квез къезилвилер ийидайди чир хъухъ. Таб гъа гъалатда дуьздал акъатдайдини чир хъухъ!.. Де, башламиша!

— Зун угъривилерик кутурди Бедевхан я... Пуд йисан инлай вилик, Бедевхана заз багъларин къара вулвал авунин кѳвалах туькѳурна, чуйнуьхардай ама лар чирна. Гъа гъанлай башламишна...

— Куьне мад вучар ва гъикъван чуйнуьхна?

— Чна анжах ичер чуйнуьхна, ахпа садкъве се ферда тѳимил, тѳимил вирт чуйнуьхна. Ичер чна бе гъем тухвана. Гъардал къведпуд тон гъалтзавай жеди. Чна, абур садрани алцумнач къван...

— Куьне ичер атѳудайни, тахъайтла, атѳанвай гъамбаррилай тухудайни?

— Чна гзаф пай атѳудай, тѳимил пай гъамбарри лайни тухудай.

— Гъамиша цив вугана, багъдай акъуддайни, та хъайтла, абур багъдай акъуддай маса рекъерни авайни?

— Чахъ чи са шофер авай. Ам исятда, авария авуна, дустагъда ава.

— Агъан, чида. Атла, Сайдумов яни?

— Эхъ. Гъада чи ичер тапан накладнояр кхъена, багъдай акъуддай. Ам амачирла, чна ичер цив вуга на, атла кулерай кѳватѳ хъувуна кѳани патахъ тухуз хъана.

— Шумудрах куьне ичер тухвана, гъикъван тух вана.

— Ча шаз, вири санлай къве виш ящик къван тух вана. Ши чун ракъун рекъел къуна. Виртѳерни чна тѳимил, садкъве виш кило тухвана жеди. Ши бегъем тарашиз гъазур хъанвайла, къуна. Бедевхана: «Бутай къин тавунмаз чавай виртѳер тухуз жедач», - лугъуз хъана. Ам бамишна къиникъ чарасуз тирди лугъуз хъана...

Къутая тарарин дибра аммиачный селитра цик кваз цайиди хиве къуна. Анжах и карда, вичи иштирак тавурди лагъана. Ада вич: «Къил къакъудна, руфун пис тѳазва лагъана хъфейди тестикъ ийиз алахъна, амма ада и вагъийивилин зиянкарвиле иштирак авурди, Дашиди теситкъ авуна. Анжах алчах кар авурдалай къулукъ гъайифар чѳугурди якъин хъана.

Бедевхан Ариф Сафаровичан кабинетдиз чувалдай эчѳирур хъиз атана аватна. Ам, гъеле, къал ийиз гъазур хъанва.

— Зун вучиз къунвайди я?

— Вун дустагънавани Бедевхан?! Вун са тахсир ни квачиз къунва?! - Ариф Сафаровича, винел акъулд тавунвай ажугълувиледи хабар къуна.

— Къунва! Халис кутускадиз вигъенва! Мегер, угърийрин къурбандни, куь законра, дустагъ ая ла гъанвани?!

— Ацукъ! - Ариф Сафаровича Бедевханаз чка къалурна. Ам кѳанздакѳанз ацукъна, мад къал кваз къарагъариз гъазур хъанвай.

— Яваш, Бедевхан! Жунгавдин къил тѳурди вун хъайила вуна гила, гъаясузвал авуна, адан иесини ар айиб хъийизвани?! Вун гъиниз атанватла, ваз хабар ава, амма бейхабардай къазва. Куь арсузвал, инсанри лугъурвал, тумкъил авайди, сергъятуьлчме авайди туш!

Вилер къадардилай артух аладарна, тѳанурдин фу хътин элкъвей чин ярни зул

какахъна, кутлузвай буран хъиз, чуру биришрин ихтиярда туна, хейлах акъажна акъвазнавай Бедевхан квез акуна кландай... Гуя са карни хъайиди туш! Исятда начальникди вичиз: «Багъишламиша, Бедевхан!» - лугъун гуъзлемишзавайвал уъзгъвални умудлувал аквазвай вилерай килигзавай.

— Советрин власть, заз чиз, ама! Амагта, зи арза диз килигдайбур жеда. Амагта, зун Бедевхан къена, барбатI хъана фена...

— Кис, Бедевхан! Вун Советский властдин тIвару нихъай рахадай, гаф лугъудай ихтияр авай кас туш! - Ариф Сафаровича къене ргазвай хъел мад са гуле баладал хвена. - За ваз ви шикаятар ая лугъуз ваъ, авунвай хаинвилерай жаваб це, ви душманчивилерай, Советрин властдиз жаваб це лугъуз иниз эвернава! Вун, къенин йикъалди, я Советрин властдиз, я чи об шестводиз, хуъруъз, гъеле кIвализхзанризни герек хъайи кас туш. Вун кIвачи чил къурдалай къенин йикъалди поразит, чарадан менфятдай яшамиш хъайи буъркъуъ, негъ нет я! Инаг ваз хъеан чида! Чазни шаксуз чида. Вун зиянкар - поразить тирди, вири эл диз, властдиз, гъеле ви виликан, эхъ, виликан хзан ризни кваз чир хъанва, алчах къачагъ! Жуван чкадал ацукъ! Вугай суалриз жавабар це! Артухан са гафни вуна инал лугъудач!

Икъван чIавалди Бедевханан аламат хъанвай, ажугълу тир вилер алахънавай, гила и гафарин ван атайдалай гуъгъуъниз адан сивни алахъна. ЯцIу кланик пIузар, къуъзъу ламран пIузар хъиз куърснава, ам, яргъалай аквадайвал, зурзазва.

Ариф Сафаровичаз вичин гафари, гъясузвилин уъмуър къиле тухвай Бедевханаз хейлин эсер гайиди I къатIана, са геренда вилик квай яцIу делодин чарар | гакъалдарунал машгъул хъана, араара, ада вилик квай тахсиркардиз вил яна.

— Ви тIвар, бубад тIвар, гъина хана, яшар гъикъ ван я? - силис башламишна, Ариф Сафарович, Бел девханан вилериз килигна. Абуру лупIлупI - къекъе j мар са гзаф сеферра хкажизгъалчна. Куърснавай яцIу | пIузар хкаж тавуна, атIугъай, амма муътIуъгъ ван j целди жаваб гана.

— Зун Бедевхан Алхазов я, - Бедевхан гафар чIугваз-чIугваз рахана. - Зун Талабагъда дидедиз хъана, яшар зи, яхцIурни цикъвед я.

— Маса тIварар, фамилияр вахъ хъанани?

— Хъанач. Дустагърани хъайиди туш, папар гъа на, аялар хъана... Папар хъфена, аялар... гъахъ ага къур нехирбанар яз гъар садсанал чебчпиз хъанва... Мад вуч кланзава? Хабар яхъ, начальник!

Ариф Сафаровича са геренда фикир авуна: «Иданди вуч викIегъвал я?! Им яраб, гъелени вичин уюнбазвилерихъ инанмиш яз ама жал? Идаз вич за исятда ахъайдай хъиз ятIа? ТахъайтIа, идаз вичин тарашчивилин девлетдиз далу яна кIевиз акъвазиз кланзавани?!.. Идахъ умуд кутадай чIехи постарал алайбур авани?!..»

— Зун дядедин инвалид я! За Советский власть хуъдайла, вун дидедин къужахда авай неречI тир, на чальник... За са гъамбар правительственный награда яр къачунвай кас я...

— Явашяваш! Утанмиш хъун, ваз чидай кас туш. Дядедин вахтунда дезертир, къачагъ вун хъанани? Хъана! Военный трибуналди судит авуна вун штраф ной батальондиз ракъурнани? Ракъурна! Дяве куътягъ хъана, ви бахтуни гъана, вун хтана. Орденар вуна сад ни женгина къазанмишнавайбур туш! Абур вуна чуй нуъхнавай, тарашнавайбур я, Бедевхан. Вири иесий рив вахкуда. Вахъ са медаль къван авач! Ви тапарар вири дуъздак акъатнава, Бедевхан. Кисна ацукъ! Исят да зи суалриз жавабар це!

— За са жавабни гудач. Вун зал гъезеблу я!..

— Жавабар тагайтIани, чахъ вун судитдай дели лар клани къван ава. Ви угъривилин, душманчивилин шерикри чаз вири ахъайнава... Вуна чаз жавабар гу дач, яни?

— Гудач. Вун зал гъезеблу я. Гудач, са жавабни гудач!

— Де, ятIа, яб це, за ваз вуна авунвай душман чивилер сасад вири ахъа ийин, - Ариф Сафаровича, башламишна, санхъайсанихъ Бедевханаз, адан та рашчивал, угъривал, зиянкарвал, душманчивал тес тикъна.

Ариф Сафаровича Урзуман йифен ванер къхъенвай лента - магнитофондал эцигна, адаз худ гана.

- Ваз ви ван чир хъанани, Бедевхан?! Чав а йифиз куън рахай къван ихтилатар вири гва. Ву на Къутаял Бугай бамишна къиникъ тапшурмишна, амайбур фитне авуна, вилерикай квадриз алахъна, Бедевхан. Гила заз, ви далудал алаз хъайи, ваз эмир авур кас, вакай ватандиз душман раснавай иблисдин тIвар вуна къуна кланзава. Гъикъван вун, ви силис гудайла, намуслу яз, гъахъ гваз гъакъикъат рахайтIа, гъа гъакъван ваз хъсан я. Абуру ваз законрин бинедаллаз къезилвилер туъретмишда. Гъикъван вун няс, къилелди ялдайди хъайитIа, гъа гъакъван ваз пис я. Зи суалдиз жаваб це! Ваз и душманчивилер ая лагъана эмир, буйругъ авурди вуж я? Вун и рекъел гъайидан тIвар лагъ!

Бедевханан туъкме анДанвай «акъажай» буй, исятда шуткъвена. Рангар катна, чанда

зурзун гьатна, мез лелтек яз, ам «бубубубулуьлуь..!» авуна лал хьана, цлахъ агалтна.

— Эхир пехир хьана... Эхир барбатI хьана... Кур хьана... Вайзай хьана...

Жегьеннемдиз хьуй! - Бедев хан кьарагъиз гьазур хьана.

— Ацукъ, ацукъ!

— За исятда ваз, начальник, затIни лугьудач.

— Нянихъ лугьудани?

— Лугьуда... Белки лугьуда...

18. КЪУНАГЪЛУХДИН СИР

- Рагъ атурай! Хьенар жавда¹ («Рекьерин блокнотдай»).

Герейбег Беневшади вичин кIвализ гьунихъ метлеб авай. Камаллу агрономди икI жегьилзамаз киркиди хьиз, вичихъ хчIализ чир хьанвай фельдшердиз вичин туькIвей кIвал ваъ, мад сеферда руша вичин рикI руьгъ кьалурна кьван. Герейбег гьавурда акьуна. Гадади бубайрилай амукьнавай «кьеледин буржарра» авай дар тIеквенар хьиз гьвечIи дакIарар алаз, хуьруьн са паруда эцигнавай мичIи кIвалерни михьи ций апIданвай вирин кьерехдал, лацу кьавахрин арада ахьайнавай лацуцIару цуьк хьиз аквазвай Беневша яшамеш жезвай, совхоздин гуьзел кIвалер сад-садав гекьигна. Гадади рушан кIвале простойдаказ, амма кьулайвал таъминарна, шейэр эцигна, кьенепатаз рагъ илифна экв аватна, анаг безетмиш хьунухъ рикIел хкана. Фельдшердин фикир са геренда вич хайи кIвалериз фена. Ина рефт, тапус, ака, хьар, мазгьал, чарпай, ракъун кровать, назбаличаяр, чахра, сарэвядай, гам гатадай рекьер, гамар рашадай агьварар, Рангун гуьлуьтар гьалдай кьулар... Виривире куьгьне заманадин ирс яз амай шейэр бул я. Ракъун пич, ваъ гьа! Халкъди лугьудайвал: «цIайтараш, гум .- баши...» тек са кIвале ава. Ина «ханлауианла тIуьна, гьилкIвач чимиз амаз», КН4Ie3¹КН4Ie3 «тавдин кIвале» (адаз арабир «серии кIвални» лугьуда) кьеженвай хьтин кьайи месик экечIна... «Фагьум авурла, за уьмуьр гьа гьакI зайи авурди я, - Герейбег фикирлу яз «Рушарин багьдай» агьадал, Беневшадин кIвал алай вирин кьерехдал атана, ам куьлуь лепейрин цIарар чIугунвай цин чинал вилер алаз, кьерехдал эцигнавай скамейкадал ацукьна. - Ихьтин кIвалерай за Беневша чи... харапIайриз гьикI тухуда?»

Зегьметдин югъ куьтягъ хьана. Ичер атIузвай рушар, кьилерал манидин ван алаз багьдай хуьруьз хьфена. Беневша, гьеле хтанвач. Ада фельдшердиз кье кIвализ атунин теклиф авунвач. ЯтIани гададивай кьили буюрмишай кIвачер акьвазриз хьанач. Ам «авахьна атанва». Исятда адан кьиле Беневша акун тавунмаз инлай юзун тийидай фикир ава. Руша вуч кIандатIани лугьурай, вуч фикир авуртIани кьайгьу авач. Гададиз вич руша кьени диндирмишун, саймишун кIанзава. Швализ тухун тавурай... амма Беневшади адав са ихтилат ийида. Саймиш тавуна хьфин жедач хьи, жедач! Кьуй рушаз вич галачиз Герейбег дарих тирди, адаз вич ракъурдай маса жигьир амачирди чир хьурай, язух атурай.

Рушарин гьаятдиз вил вегьейла, Герейбегаз Шаселеман кIвалай экьечIна зулун цуьквер тир хризантемрикой, канайрикой... кIунчI кьазвай Урзум акуна. Фельдшер шад хьана. Бес жечни, Герейбег атIа - буба кIутIунвай чкадила хьай тавур йикьан пакамлай башламишна, зарафат туш, Урзум хайи вах Шаселеман адахлу я. Адалай гьейри фельдшердиз кIеви дуст хьанва. Ибуруз кIани рушар - Беневшани Шаселем еке дустар тирвал, абур кIвалерни чинчина авай кьуншияр я. Рушар уьмуьрлух дустар хьанваивал, Герейбегаз Урзумахъ галазни эбеди дуствал, стхавал ийиз кIанзава. Хьун тавурла, вичелай кутугай камаллу, дуьньядин уькIуьдини цуруди чидай кас цIийи поселкадин тупрахдал алач. Урзума фадлай хьвазмач. Ам мадни жанлу, чина экв аваз гумрагъ хьанва. ИкI авадан хьунухъ ички хьун терг авунин нетижада жгьанвай бахтунвай - гуьзел Шаселемавай я. И камаллу руша: «Ички терг авуртIа, зи тIвар яхъ, зун ваз уьмуьрдин дуст жеда, пиянискавал хьуьуна лагьана заз ван хьун бес я, за вун кьена лагьана масад кьуна ацукьда...» - лагьанаваз хьана кьван. И гафар Шаселема вичин буба угьри Бедевхан Урзума «дуьулрай акьудай юкьуз» лагьанаваз хьана. Рушаз игит - гьар са кардал игит хьун: чешнелу хьун кIанзава. Урзумаз хьвадай виш багьна хьана, адан вилик «хьун кутугнавай», «хьун герек хьанвай» виш дуьйиуьш - вакьиа, мехьер, межлис, «чухьуьнар» акьвазна. Амма гададин гаф сад хьана: «За хьвадач!» Гьеле, са кжьуз «ВиртБутая» виртIедикай хкуднавай атирлу чехир гьана, Урзумаз ам вичихъ галаз хьун теклифна:

— Чижерин кIулай, залумдин хва угьри Бедев хан аватунин сагьлугьдай, Урзум хва, чна виртIедин устIаррин ширин няметдикай чIугунвай и шараб - чехир хьвана кIанда!

— Ваъ. За хьвадач, Бутай дах.

— Яда, чи тупрахдал эхиримжи угьрияр тармар хьайи юкьуз... абур барбатI хьайи юкьузни хьвадач?!

— Хьвадач, Бутай дах, хьвадач!

— Вун пашман жеда, Урзум! Им чехир туш, ма жум я, бубад хваЩад аку гъа!
— Са стлални сивик къван хкъадач! Ам хъвайтла, зун дунья къакъатай къван пашман жеда, Бутай дах. Дидеди гайи нек зи и къве виляй хтурай, за дуъз лу гъузва!
— Ам вуч лагъай члал я, Урзум?!

— Члал туш, жедай кар я! Къилел къведай эхиз тежедай къаза я! - За зи клани рушав - ички твар алай затI сивик хкъадач лагъана гаф вуганва. Завай зи уьмуьрдиз хаинвал ийиз жедач, дах! Сагърай, ви шадвилиз зун шерик я. Гьелбетда, эхиримжи угърияр эхиримжи душманар - къурумсахар чи арадай ах къудун тIимил кар туш. Шадлух я! Амма зун... хъу ник квач. Дидеди гайи нек зи и къве виляй хтурай, квач! Гъаваян алахъун я. Вуна заз, Бутай дах, Шасе лемаз хуш жедай, ада тариф ийидай амалар чир ая. А.ааа! За абур чанни рикI къведни эцигна къиле ту худа. Дидеди гайи нек зи и къве виляй хтурай! За са гьилле квачиз зи ярушаз къуллугъ ийидай! Амма зи сивяй ичкидин ял къван затI, Шаселемаз атун за къабулдач, дах!

— Шаселема - вичи ваз: «И чехир хъухъ гада!» - лагъана теклиф авуртIа?

— Аааа! За а буйругъ чанни рикI эцигна къиле тухуда! Дидеди гайи нек зи и къве виляй хтурай! За дуъз лугъузва!

Агроном рушарин гъаятда цуькверин юкъва мани лугъузлугъуз кардик квай Урзуман къилив Герейбег атана. Са геренда кисна хъыз ада: «Магазинчидиз» яб гана. Урзуман рикI алай мани Герейбегазни хуш хъанва. Касдиз ширин, ацлай ванни ава. Ингъе, а/манидин гафар цуьквера аруш хъанва...

- Гатфар я заз ви гъар са гаф, Чайгъун авай дагъда, чан руш! Муьгъуббатдин цуьквер битмиш Жедач гъич са багъда, чан руш!

А цуькверин авадан чIур Зини ви шад рикIер я, руш! Чун чаз даим туькIуьрнавай Муьгъуббатдин эквер я, руш!

—Браво, браво! Бис, бис! - Герейбега капар яна. - Прелестъ! мани туш, за ваз вуч лугъун! Инанмиш хъухъ, дагъларин гимн я!

—Салам, духтур! Буюр, ша!

—Атана, Урзум... Им гъи событие я?! Вуна ру шарин гъаятда икI гъазурвилер аквазва ман? - Герей бега, шад ва мягътел яз хабар къуна.

—Дуст кас, цуьквер гъина хъайитIани: хайинал, къейинал, шадлухдин межлисра, агъайни къунагълух ра кутугнав'ай баркаванар я. Ина къе зун ви вах, зи яруш Шаселеман, агъайни къунагълухда ава, - Ур зума «агъайни» гаф бегъем чIугуна. - Исятда за туь кIуьрнавай хътин стол и дереда са мехъерикни хъана, гъеле зи и къве вилиз акунвач! ТIуьнархъунар къе ина жеда гъа!

—Хъунар?! Вуна хъвазмач эхир?

—Белли, за хъвазмач. Амма зи Шаселема ихти яр гайитIа, чай анихъ акъвазрай гъеле виртIедин шир бетни хъвада!

—Вун, Урзум, гъич чехирдикай рахунни ийиз мач эхир, очень странно!

—Клани руш гъилляй акъатиз кичIела, Герейбег стха, зи руьгъ дабанда зурзазва. Пияниска итим туш, дуст кас, гъакIан вагъши гъайван я. Дидеди гайи нек зи и къве виляй хтурай! За дуъз лугъузва. За а гъай ванвал, инанмиш хъухъ, дуст кас, жуван хамунал эхи авуна. Адакай тек са далдам хъанач, амай тахъай затIни амач. Пиянискавилер ийидайла, дуст кас, зи хамуникай, атIа угъри Бедевханан кIвачерик квай рухни хъана... За вуч лагъана?! Бедевхан ви буба тир гъа... Багъишламиша! - Урзум кисна, Герейбегаз килигда.

— КичIе жемир, Урзум. Ни беда! Бедевхан фад лай заз буба яз амач. От души говорю... Вор он, пре ступник... Ахътин буба гъидаз герек ава?! Ам аялрин позор я. Минет хъуй, мад адакай зав рахамир!

— Герейбег стха, багъишламиша, кланидан цIай квай зи чанда муьгъуббатдин рекъе канакана руьхъ хъана фидай къаст, жуважув къурбанд ийидай гъа зурвал ава. Дидеди гайи нек зи и къве виляй хтурай! За рикIин лап деринрин сир ваз ачухнава. Беневша ди вакай вуч авунватIа, гъи зазни аквазва. Пагъ, кIа нивал! Ви хушвал, ви четинвал вуч я?!

— Кстати, Урзум, за вун от души поддерживать ийизва. Гъич упрекать авунин хиялни зи чанда авач, честно говорю. Стол вуна накрывать ийизвани?! Бес Шаселеман кIвале мад касни авачни? Бес чи дидеСа вад гъина ава?!

— Адан дидебуба халкъ я, ярни зун. Халкъдиру шаз къуллугъ авун зал тапшурмишнава. Адалай гъей ри зун исятда Шаселеман академияда ава! - Дидеди гайи нек зи и къве виляй хтурай! За дуъз лугъузва: за исятда академияда кIелзава! Мукъва эхиримжи, заз чиз, решающий экзаменар гунуг зи вилик акъвазда. Савад дидени лиф хъыз кIвале ава. Адани зун буюр мишзава. Ам зи академияда еке алим я! - хъуьреда.

Инал Герейбегни Урзум скамеикадал ацукъна сад-садалай къариба суьгъбетри машгъл авуна. Са шумуд югъ инлай вилик Шаселема ачухдаказ Урзумав вичин муьгъуббатдин чими гаф вугана къван. Гададин вилик вахкана клани экзаменар квайди руша лагъанва. Амма абур гъи илимрай, гъи кеспийрай, хесетрай, алакъунрай вахкун лазим ятIа, ада лагъанач. Урзум вичел акъалтдай азабар гъи рекъерай атана, гъи

рекерихъ фидатла, чириз алахъайла, Шаселеман жаваб сад хъана: «Абур ваз аквада, вахт атайла, за лугъуда...», - лугъуз хъана. Ингъе, дуъз са варз я, рушан квалин рак Урзумаз ахъа я. Адаз руша гъар са юкъуз квалеле авуна клани кваллахрин гъакъиндай кхъена тапшуругъар тазва. Къе, Урзума са суфра итимриз - ирид касдиз недайхъвадай затлар алай, ; абурлу, багъа мугъманриз кутугай стол къурмишун лазим я. Стол гъазур я. (Адал вуч алатла, мугъманриз аквада). Столдал алачирди са вазада авай цуъквер я. Гъабурни ингъе, Урзума атлузва.

— Чи столдихъ. Герейбег, къе багъа мугъманар ацукъдайвал я... - Урзума, арабир багъдай рушарин квалерихъ галай гъаятдиз атанвай жигъирдал вилер туьклуързава. - Абур вужар ятла, гъеле Шаселема зазни лагъанвач.

— Удивительно! Неужели?!

— Зи суалдиз Шаселема: «Мугъманар чи квалин бур я...», - лагъана жаваб гана.

— Поразительно! Абур вужар я?!

— Чидач, дуст кас. Куьн: вунни Беневша квехъ галкланва, яда?!

— Мехъерин марикадихъ атанвай хъиз я заз. Экзаменар, кажетса, зани вахкана кланзава. Именно чего? Чидач, дуст.

Яргъай рушарин манидин ван атана. Урзума гъерекат къачуна.

— Вун инал ацукъ... я квализ, ша... - Урзум къа рагъна.

— Неудобно, Урзум! Что ты. Заз эвернавач, стха. Аниз мугъманар къведа.

— Вун, яда, вун адан стха я, ша гъа! Амма исят да зунни и квалин мугъман я.

Ваъ гъа! Къуллугъчи я! Ша, ша! Гуьзлемишда! - Урзум хъуьрена цуъквер гъаз катна квализ хъфена.

Герейбега рушарин манидиз яб гуз ацукъна. Ам лувар квай дирибаш фикирри чпин къужахда къунва. Уьмуьрдин алуьчнавай рекъери гада гъа гъаз къекъвена, гъа гъаз къекъвена, эхирни абуру Герейбег Беневшадин квалин вилик квай скамейкадал хкана. «Зи яруш гъа инлай квализ хкведа, - фикирна фельдшерди. - Заз ам аквада. Им тимил кар туш!»

Рушарин мани мукъвал хъана. Ада гафар ингъе, Герейбегак акахъна:

Яр ширин я, яр ширин я! Яр авачиз чаз сугъул я. Яр гапачиз риклиз клани Уьмуьрдин рехъ физ кагъул я.

Яр ширин я, яр ширин я! Шаниди чи лувар я хъи. Гатун цликлиз пеле къадай Ам эрзиман шагъвар я хъи

Рушар кисна. ТЧебиат исятда бегъем лал я. Сесван квач! Лугъудайвал: «Манияр лугъун адет хбанвай»

билбилар, чубарукар, лунжар - (чулав нуьквер), лирхъер, цавяр нуьквер, палипшлавар... чими уьлквейриз куьч хъанва. Багъдин хъуьтлиз инра амуькдай «Щипл» ийидай бенбецрин ванни квач. Зулун къайи ва икъи гъавади я тарар, я пешер юзурзавач, абур це авай хъиз юзун квачиз акъвазна.

Герейбегаз уьмуьрдани ихътин: жуван риклин ван къведай секинвал клан хъайиди туш. Ихътин секинвили адаз дарихвал квай фикирар туьретмишда къван. Виликай квачери ван авурла фельдшерди къил хкажна. Хъуьчуьк шайэр кваз, скамейкадал ацукънавай Герейбегаз са вил яна, къил иляна, амма ван акъудна салам тагана, Араз чугуна Беневшадин квализ фена. Ада гъеле, уьфтнай вичиз бегъем чин тийидай гъава язвай. Фельдшердиз вичин чанди цлай къур хъиз хъана. «Ингъе, гъа им Беневшади вичин квализ хканва... - фикирна гадади, - ада уьфтер заз язва... Захъ уьфт агалдарна... Зун вафасуз касдал ашукъ хъанва... Зав гафар вугузва, амма эвленмиш хъунин крар Аразахъ галаз гъалзава. Ам аспирант я. Зун вуч кас я? Гъаклан фельдшер... Я са касни захъ амач. Буба акл. Инсанрин дугъри гаф къабул тавуна эхир, ада вич абурукай чара ийиз тунва, ам цларин есир, дустагъханадин метягъ хъана. Зунни ада русвагъ авунва. «Атла... угъри Бедевханан хва...» - лугъуз зи твар къазвачни? Ава. Къизил вун хъайитлани дад авач. Шани къван беабурчивилин гафар зи адресдиз лугъузва. Аквар гъаларай, аспирантни къе Урзума къурмишзавай столдихъ къелеяр къачунвай пагъливандин уьзагъвал чина аваз ацукъда. Якъин, ацукъда. Ам квалин итим хъанва. Гъар атайла, заз ам Беневшадин квализ физ ва анай экъечлиз аквазва. Кар авачиз, гаф гвачиз чарадан итим квализ къведач. Атайтлани садрахъ къведа, вассалам! Ана адаз тайтуьн, я таниш эркек авач, я а кас и квалин арха, хванахва... мугъман туш. Гъар юкъуз къвезва, хъфизва... Вучда?.. Рушалай асли я. Ада я Араз, я зун чкурнакГанда. Са чан къве патал пай ийидач... авуртла, адакай гъич са патазни дад авач...»

- За ваз, Герейбег стха, заказной чар хканва. -

уьруьн почтальон гадади, дирибашвилелди чулав, урба чанта вилик галчуна анай акъудна, аня фельд ердив вахкана. - Куьл чугу, стха!

Герейбега гади кваз, конвертдин кланел алай, ам хтанвай чкадин, рахкъурнавай касдин адрес кГелна. Анал: «Москва, Министерство Здравохранения СССР...» алай. Фельдшердиз и конвертди вуч хабар гъаз атанватла, хъсан чиди. Адак и касди туьклуьрнавай, дуьз лагъайтла, теснифнавай - жагъурнавай «Назик» лагъана, зериф «лезги твар» ганвай дармандин хабарар ква. «За, гъаклан фельдшерди жагъурнавай

дарман саймишдани?! Гъа гъакГан гафар, рахунар зи пай яз амукъда, - фикирна Герейбега, конверт къазунна. - Дарман «Назик» твар алаз акъатдач... Са башибузукъди... тварван авай профессормурафессорди вичиз къуна тада... Дарман жагъайдини гъам жада. Ви зегъметар пуч хъана фена... И фикиррик кваз, умудсузвилелди Герейбега конвертдай акъудай «ТГакъракъар» ийизвай яцѳу, амма пулунибур хътин михъи чарарал алай документар кѳелна. Абурун арада «Назик» лагъана твар ганвай экземадиз акси дарман акъудайди Алхазов Герейбег я лагъана, адан тварунихъ атанвай патент авай. Фельдшер сифте вичин вилерихъ инанмиш хъанач. Ада мад ва мад сеферда хтанвай чарар кѳелна. «Назик» дарман СССРдинг сагъвал хуьдай Министерстводи меслят къалуруниз килигна, фармацевтикадин фабрикайри гзаф къадар гъазур авуна маса гун къарардиз къачунва. Идалай гъейри, конвертдай акъатай чарара «Назик» твар эцигнавай дарман Москвадин, Ленинграддин, Киевдин, Бакудин... поликлиникайра инсанар сагъар хъувун патал ишлемишайла, ада гзаф хъсан, гъич гуьзлемиш тавунвай нетижаяр гайидини кхъенва. Са чарчик баркаллувилер, сагърай лугъунин гафарилай гуьгъуьниз, къиметлу дарман жагъурнай пулдин еке гонорарни ракъурдайди кхъенвай. Чарар вири гъиле амаз Герейбег фикирри мад гваз къекъвена. И сеферда ада, гъил къадай бенде амачир, чархалай фенвай хаталу жигъирдал ярх хъанвай ажиз касдин фикирар авунач. Адак: «Зи Ватанда намуслу зегъмет гъич са вахтундани квахъда! А зегъметдихъ чи къудратлу Советрин къурулуш гала!» - лугъудай шад фикирри лувар кутуна. Гададин руьгъда, ажи суза амач. Адан и мукъва умудсузвиле кудна, бегъем са себени авачиз «аладарнаваз» хъайи такъат беденди кѳватѳ хъхъана. Фельдшердин чина авай бейгъалвилин, ажугълувилин, юнсуз ва дар тир шуьткъверар гегъенш хъана, абуру милиз хъуьрезвай сивел алай хъвер, ракъинин нулар башламишдайвал къвердавай гъаркъуь жез, чеб гъар патахъ чкѳурна. Фельдшердин вилер агъайнивили, кутугай дамахни ишигълаван авуна. Пагъ инсанар! Ихътин вахтара, инсандиз вичин шадвал, уьзгъвал, агалкъун, гъунар рикѳиз кѳани инсанрихъ галаз пай ийиз кѳани къван вуч я! Герейбегаз гъа исятда аггана, вичин гъиле авай чарар Беневшади кѳелун кѳанзава. Амма руш хкъезвач. Фельдшерди агроном тир руша хтана кѳани жигъирдал вилер алаз, Беневшадив гъа инал рахана куьтягъунин план гъауруз эгечѳна. «За адаз лугъуда: я зун, я Араз... Тахъайгъа им вуч я? Заз ваъни лугъувач, Араз кѳале - патавай, багъдани къвалалай кими ийизвач...»

Багъдин жигъирда Бутай дах малум хъана. Са шумуд нянриз далбадал куьнуьчидин кѳализ фейи Герейбегаз и кас анай жгъанач. Мвале авайбуруз ада вич фидай падни лагъанвачиз жада. Хуьряй хабар къурла, еа къуьзуь итимди лагъана:

- Заз адан хесетар хъсан чидай кас я. - Исятда Бугай межлисда ксанва. Ана авачѳла, регъве ксанва. Регъвени авачѳла, атѳла вацѳун «Дарус» гургурдин къерехдал ахварал фенва...

Фельдшер гурлу межлис авай гъаятдиз фена, килигайтѳла, дугъри я, вирѳерин устѳар Бутай дах кавал акална, жегъилрин юкъва ацукънава. Амма адаз ина авай тѳарам къуьлерзавай жегъилар аквазвач, адаз зуьрнейрин ва далдамдин руьгъ юзурдай къати ванер къезвач. Вучиз лагъайтѳла, ам ширин ахварал алай. Герейбега Бутай дах къуна юзурна, кѳализ хкана. Рекъе къуьзека эхиримжи йисара вичин къилел атанвай къариба дуьбуьидикай фельдшердиз суьгъбет авуна. Вуч лугъумир къван, и касдивай ахвариз жадайжадай чкаяр ава. Абурукай сад межлис я. Хуьре межлис авачирла, ам регъуьхвандин къилив фена, гъадан чарпайдал ксузва. Къванерин, къетѳкъетѳрин, цин ванери къуьзуь касдиз «лайлагъ язва». Регъуьз фин тавурла, Бутай вацѳун «Дарус» твар алай гургурдин къерехдал ксузва. Ина къантѳар хътин чархалай гадар жезвай ванДун гурултадикай вирѳБутаяз лайлай ягъизвай хуш баяд хъана, ам ширин ва дерин ахварал ракъурзава. Секин кѳале, багъда ахвар къведач.

Багъда юкъуз ахварун патал, ам яд гадар жезвайкъакъан къантѳар алай архунин мукъув атана, инал алай векъерин кѳунтѳунихъ агалтун бес я, гъа гъалатда ахварал физва.

- Секин чкада, зун къалабулух фикиррин хура гъатзава, - Бутая хиве къуна, - абуру зав ахвар таз вач. Амма яргъал давам жезвай музыкади, цин ване ри зун къарсурдай фикиррикай яргъаз ийизва... гъа виляй ахварал физва. Ахварун итимдиз уьмуьр хуьн патал тѳуьн хъиз важиблун я...

Исятда Бутай йиф акъудиз «Дарус» гургурдив физва жал! - Герейбега фикирна, ам и касдин къариба хесет рикѳел гъана хъиз хъуьрена. - *Вагъ*. Шула кѳурт... кавал авач. Аквар гъаларай, къе йифиз Бутай дах санихъни за къудач... Бутай атана, Герейбеган вилик акъвазна.

— Салам, Герейбег хва!

— Салам, салам, Бутай дах! Гъиниз физва?

— Садра ацукъин. - Бутай фельдшердин мукъув скамейкадал ацукъна. - Зун, хва, чи рушарин къу нагълухдиз атанва... Абуру ви гуьгъуьнизни заз ак вазакваз са руш ракъурна. Вунни къе абурун къу нагълухда хъана кѳанда. Де, ша, ша! Фена кѳалин къени къилихъ ацукъин.

Герейбег шад хъана. Адаз вич рушарин, иллаки Беневшадин рикѳел алайди чир хъайила, къарагъна сивяй ягъай «лезгинкадал» къуьл ийиз кѳан хъана. Амма и шад фикир Беневшадин кѳале магъарада гъахънавай сев хъиз кѳевелай ацукънавай Араза мад барбатѳна. Рушар хтана. Абуру чѳугуна Герейбегни Бутай дах ацукънавай чкадал атана.

Рушари хуш гьал саламар гана.

— Герейбег къарагъ чи кІвализ ша! - Шаселема фельдшердиз теклиф авурла, ам перишан яз Бенев шадиз килигна.

— Вун ша, чан руш, - Бутай къарагъна, ада Ша селемаз гьил иляна. - Беневшади и духтурдин чина йифен хъен акъвазунин себеб чирна хъиз ам галаз атурай. И гьал алаз ам чи къунагълухдиз кватайтІа, чиди шадвал жедач, ясдин марика жеда... Де килиг, Беневша!

Бутайни Шаселем кІвализ фена. Беневшади Герейбег кылелай башламишна, кІвачин тупІарал къван вилерикай кечирмишна. Фельдшердин чина перишанвилини вилини рагъул рангар акъвазнава. Ам вилер гьелени гьиле амай, чарара атІумна киснава.

— ГьикІ хъана, Герейбег, хъайи кар авани? - Бе невшади милаимвилелди хабар къуна. - Вун иналтек диз акъвазнава ман? За ваз чІугуна кІвализ ша, ацукъ... Зун авачиз хъайитІа, са геренда гуьзлемиш ая лагъаначирни?

— Зун гьиниз фида? Куь кІвале сивел ай хъвер алахъиз, вилера умудлувал... дамах авай куь коллега Араз ацукънава... Зун насмешкадал эцигун, разве ваз приятии яни?! Им издевательский игра хъанва. Издевательский уюн я... Бес я, - зун кумач!..

И гафар Герейбега лагъана. Амма гзаф пашман хъана.

- За адаз эвернавачир, Герейбег. Ша, Шаселеман кІвализ ша. Зун анай телефондай зи дидедив рахада.

Герейбегаз телефондай Беневша рахай гафаринван атана. Ада вичин дидедиз лагъана:

- Аразаз лагъ, диде: зи рушахъ галаз карчІал аватІа, ам къе кІвализ хкведач: къунши хуьруьзха лудин кІвализ фенва. Акуназ кІандатІа, пакамахъ багъдиз атурай. Зун Шаселеман кІвале къунагълухда ава. Гуьзлемишиз ацукъ тавурай гьа!..

Гуьгьуьл хейлин шад хъайи Герейбега вичиз хтанвай чарар, патент Беневшадиз къалурна. Ада рикІин деринрай шадвилелди инсанар сагъар хъувунин рекъе хъанвай агалкъун фельдшердиз тебрик авуна. Герейбега гележегда халкъдин еке гъуьрмет къазанмишдайди Беневшадиз хъсан чида. Ам рушаз югъдини йифдини фельдшердин рикІинихъ къвез, ам галаз хъфизвай инсанри, ада тайин авур дарманрин менфятлувили, ингъе ада цийи, гзаф герек, мад са азардин «къил хун» алакъзавай дарман жагъуруни лугъузва. Беневшади мад Герейбег садаври вахкудач, им якъин я. Амма адахъ, гъеле гададивай къун хъийидай экзаменар ама.

Шаселеман кІвализ Къардашни Пейкер атана. И къунагълух эверуниз гьи сувар, дуьнуьш, шадлух... багъна хъанватІа, Къардашазни Герейбегаз чидач. Ам къунагълух эверунин себеб чириз алахъна, амма адаз вирида гайи жаваб сад я: са вахт къведа, чир жеда, сабур ая, а вахт лап мукъвал атанва...»

Алатай гатфариз, гатуз собранирал, гъар йикъан кІвалахрал фялейри авур критикадин рахунри, ахпа райкомдин секретарь Шамхал Саламович Исмаилова ара датІана гайи тапшуругъри, кІани Пейкера, ахпа камаллу Бутая жуьребажуьре вахтара кІелай тарсари Къардаш бегъем уяхарна: адакай вилик акъвазнавай сифте нубатдин месэлайрин чІехи устІар, абур тамамарунин карда ян тагудайвал кар алакъдай руководител авуна. Гъар юкъуз, гъар сятда фялейрихъ галаз лап мукъувай алакъалу хъунухъ Къардашаз уьмуьрдин еке школа хъана. Исятда Къардаш тайин сятра поселокдай жагъун мумкин я: ам пакамахъ сятдин цІудалай цІикъведалди, садни иридалай кІуьдалди конторда кІвалахдал жезва къван. Амай вахтара ам майишатдин жуьребажуьре участкайра алахъзавай фялейрин арада жезва. И гуьзел кардин нетижаяр гзаф хъсанбур хъана. Абуру Талабагъда ва вири районда инсанар шад авунва: «Пакаман ярар» совхозда майишатдин агалкъунар къвезкъвез артух хъанва!

Фялейрихъ галаз кІвалахунин, абурухъ галаз са суфрадал фу нез ацукъунин нетижада совхоздин директордин ва амай рукводителрин арада авай алакъаяр дуствилибур, стхавилинбур авунва. Гъавиляй вири яратмишзавай къудратлу къуват тир фялейри чпин къиле акъвазнавай партиядин, комсомолдин ва профсоюздин векилриз еке гъуьрмет яратмишнава, абурун гафчІал чилел вигъизвач, абурун тапшуругъар гъакъисагъвилелди къиле тухузва. Им вири гьал авун алакъдай гуьзел агалкъун я!

Майишатди хъсан агалкъунар, суфра къурмишдай, гъеле бегъем шадвилини суварар къиле тухуниз лайих гъунарлувилер ава, ятІани Къардашаз Шаселеман кІвале межлис туькІуьрунин ерибине, гъеле, садани ачухарнавач. Нивай хабар къунатІани, адаз са гафар я ван атайди: «Вахт къведа, ваз вири чир жеда...» Шаселеман межлис сирлу яз тунатІани Къардаша вичин уьмуьрдин экв хъайи кІани юлдаш тир Пейкераз, эхиримжи йикъара «виш сеферда чугъсагъул, аферин, зи тават! Вун зал дуьшуьш тахъанайтІа, яраб Пейкер, зи уьмуьр гьихътин татугайди жедайтІа, за гьа гила къатІуьзва...» - лугъуз хъана. Ихътин гафариз Пейкеран жавабар атІайбур хъана».

Чуру, туькIуьн тавунвай уьмуьр, Къардаш зун дуьшуьш тахъанайтIани чи Советский обществоди гьилелай гадардачир, ви уьмуьр ваз хьиз халкъдизни герекди яз туьхкIуьр хьувунин карда куьмекар гудай... Чахъ партия, комсомол, профсоюз гала... Чахъ къудратлу социалистический общество ава. Абуру в и чин веледрик зарарлу азарар кутадач... Бейхабар абур акатайтIа, тадиз дарманни хьийида... Замана, Къардаш, викIегъ, жумарт, рикI ачух къудратлу инсанринди я... Ваз ахъа тир ви вири рекъери Къардаш - чун экуь я, вунни экуь кас хьухъ лугъузва... Вири ваз аквазва, вуна къатIузва... гъавиляй вун, ингъе, икI экуь хъанва: ви уьмуьр вуна, Къардаш, халкъдинди яз гьисабзава... Зун ви уьмуьрди исятда сергьятсуз шад авунва, зи кIаниди... Чна халкъдиз къуллугъ ийизва... халкъдикай яргъаз жемир. Зи кIани дуст!»

Пейкераз дамах авун чир хъайи кас туш. Я адаз вичи лагъайвал - «табир гайивал» къилел атайла, я гьакI хъана жагъайла: «Бес! За вуч лагъанай...» - тахсиркардин, я пашман хъайидан вилик эцигун рикIел атай кар туш. «Къуй Къардашай вичай гъарай акъатрай, - фикиррик кваз ам кисна. - Вичи вичелай хайивал хиве къун кеф тушни... намуслу касдивай, а патал алайда авур гьуьрмет, куьмек рикIелай ракъуриз жедач, я а касди чирай хийирлу амалдин хъсан нетижаяр чьунуьхазни жедач... Фадгеж вири хъайи-хъайивал Къардаша вичи ахъайда...»

Вичин уьмуьрда агъур кар, Къардашаз дишегълидин вилик вичин артухвал къакъатун яз чида. Ам исятда вичи лугъудайвал: «Папан кIвале» амач, совхоздин кIвалера яшамиз жезва. Паб агроном я, ам директор я. Паб алим я, гьам вични адалай агъуз туш - алим я. Папахъ... Шийиз кутунвай жинсинин хъсан хийирлу емишар са гьамбар ава. Амма гьуьлуьхъ абур тIимил ава. Амма Къардашаз абур «папан къилелайни гьилелай алахънавай гъвечIи крар» яз чида. И межлисдани Къардаш агъайни я, амма виликан атIугъай гьалар кумач, ам хейлин хьуьтуьл я.

- Столдихъ атун тIалабзава юлдашар, - лагъана ашпаз Урзума, чина шадвал, уьзгъвал аваз. мугъманар кисайла мадни, тикрарна, - столдихъ атун зи тIалабун я, кIвалин иесидин эмир!

Столдад вири ала. Недайбурун шагъ и юкъуз Урзума келемдин дулма авунва. Адаз везирарвиле: шиш кабабни луьле кабаб тайиннава. Столдад, гъазурнавай лезги тIуьнрилай гъейри, маса халкъарин хуьрекарни атана. Мугъманри чка къуна, абур вилик атанвай хуьрекрин жуьребажуьре атирри мягътел авунвайла, Урзума лагъана:

— Кулинариядин, яни ашпазвили вири шартIар, лап эхиримжи нуьгътIайрал къван къиле тухвайла, гьуьрметлу мугъманар, играми кIвалинбур, завай и за тIар гъазуриз хъанва, - Урзума къурмишнавай стол дал алай тIуьнар къалурна, - дад аку бегенмиш хъа йитIа, нушажан! Бегенмиш тахъайтIа, зун тахсиркар я: куь тур зи гардан! - Гадади виридаз чехирар ца на, амма вичин вилик квай стакандал нубат атайла, ада Пейкераз вил яна. Адаз Урзума вичив «зазница дани?» - лагъана суал вугайди чир хъана. Пейкера сив юзурнач, ам Шаселемаз килигна. Шаселем гъа вурда гьатна.

— Ихъгин эрзиман межлисал, Урзум, за ваз къа дардилай алучI тавуна, хъуниз ихтияр гузва, - Шасе лем хьуьрена.

Къардашаз вичин вилик Урзумни Герейбег бегъем дегиз хъайивал акуна. Им якъин, ада, рушарин гьунар тирди тестикъ авуна. Ада са вахтунда, - ерибине авачиз фикирар авунай: «Ибура зегъмет къахчун файдасуз кар я, кIулацар кIалубдал илягъиз жедани? За абур совхоздин сергьятрай акъудда, гьиниз кIандагIани квахърай! Исятда Къардашаз, а вахтунин фикиррикай уганмиш хъанва. «Рушари и жегъилрикай обществодин эквер, адаз вафалу инсанар туькIуьрнава...» - лугъудай фикирди директор шад авунва, амма адан рикIи: «Дишегълийриз, абурун къетIен алакьунрин тариф ийимир гъа!» - лугъузни хъана.

Къунагълух еке са вакъиа къейд авунин шадлух тирди столдихъ малум хъана. Швалин иеси Шаселема сифте бакъал хкажун, межлисдин иштиракчийриз къве гаф лугъун чпин чIехи вах Пейкерал тапшурмишна.

- За и бакъалар, чи поселкада, майишатда, об ществодиз негъ тир угъри, хулиган, пияниска, гьил лебаз, темпел, муьфтехур... амуьк тавунин... - Пей кер къарагъна бакъал гьиле аваз акъвазнавай Къардашаз килигна, абурун вилервилерал туьш хъана, - мад чи гьуьрметлу директорди вичин саймазвилер эбеди яз терг авунин шадлухдай хъун квез теклифзава, юлдашар!

Къардаш квачиз, амайбуру вирида хъвана. Ам са геренда ял къунваз къил куьрсна хьиз кисна, ахпа мили хъвер авуна, ада вичин бакъални къурурна.

— Дуьз хъшач, Пейкер хала! - Урзума хъверна. - Вуна къвед лагъай сеферда бакъалар хкажуназ кIа ни «саймэзвал терг хъун» гьикI угърийрин, хулиган рин... гелни ван квахънавайди чир авур ихтилатдик кутуна эхир?!

— Зарар авач, Урзум! Вуна: «Саймазвал даим амач, хъана фий!» - лагъана са бакъал чалай артух хъвана тур. Ваз ихтияр ава!

— Шандач, хала! Элдикай хкечIайди селди ту худа!

Суфрадал алай тІуьнрин тариф тавур кас и межлисдал хьанач. Виридалай абур Шаселемаз бегенмиш хьана.

- Баркалла, Урзум! - лагьана Шаселема уьзягь вални дамахун квай ванцелди, вичин мукьув ацукь навай «магазинчидин» далудиз капаш яна. - Вуна зи чин яру авунач, вун халис ашпаз я!

Кьунагьлухда авайбуру бакьал хкажна, кьве гаф лугьун Бутай дахдал тапшурмишна.

- Кьуй, веледар, чи кьилелай баркаван рагь ки ми тахьурай! - Бутай ашкьи аваз рахана. - Рагь чи кьилел хкаж жердавай, чаз герек авачир хаталу - рикІиз кьайи хьенар катда! Рагь атурай! Хьенар кат рай! Рагь илим - камаллувал я!

19. МЕЖЛИС ИНСАНРИЗ ЯРАШУГЪ Я

ВацІукай хкатна акьвазай ятар <5уьтІруьк гьатна мурдар жеда, ахва кьурана фида.

(«Рекьерин блокнотдай»).

Нянриз Бедевхана са гафни хьлагьнач. Ам фуф алахьиз, таквар тІуьнвай яц хьиз, ацукьна. Эхир ада, вичин вири беден тІазва, «акьваздай, рахадай аман амач» - лагьана, вич хутахун тІалабна.

Мад, «сакьве югь Бедевхан» ахва жедатІа лугьуз, адавай силис кьачуз акьвазарна. Са пакамахьди камерадин рак гатадайла, атай милиционердиз лагьана: «Исятда фена, тади гьалда гьа! Совхоздин кьилин бухгалтер, атІа Улусов Садикьбег лугьудай кьабандин хва кьабан кьуна хкваша. За гьам алаз вири ахьайда. Гьам я, зи кІвал чІур авурди, гьам я акьалтІай хайн, гьам я советрин душман...»

Гьа и пакамахь Бедевханаз Улусов кьунвайди акуна, ам хейлин ачух хьана.

Ингье, Ариф Сафаровича, оперативный кьуллугьчир галаз, Бедевханани Улусова гудай силис магнитофонда кхьиз гьазур хьана.

— Вун и чаз малум хьанвай халкьдин душманчи вилин рекьел гьайиди, Бедевхан, вуж я? - Ариф Сафаровича, милаим, сабурлувал тестикьзавай ванцел ди хабар кьуна.

— Заз вири зиянкарвилер чир авурди, ингье, и кас и кьабандин хва кьабан Улусов я. Ида заз: «жу ва чуьнуьх, жуваз тараша, тарашиз тур» - лагьана, гьеле Урусатдиз ичер тухудай вагонарни тукьІуьрна. Ида сифте ракуьн рекьера кІвалахайди я. Тарар кьу рурун патал йифиз багьдиз аммиачный селитра гьана эчІирурдини гьа им я. Гьам я зи рикІел и вири алчах вилер гьайиди. «Кьардашни Пейкер инрай квадратна кІанда, Бедевхан, ахва закай директор жеда, вакайни за, совхоздин вири девлет гьайиди ийида» - лугьуз чанда демер тукьІуьриз хьана. Зун ингье, жуваз кьван акьул аваз, и кьабандин хва кьабанди буьркьуь авуна. За вири лагьана. Мад заз чидай, за авур затІни авач!..

— Вуна, Улусов, инал Алхазов Бедевхана гайи силисдин барадай вуч лугьуда? - Ариф Сафарович, вичин вилик квай кьжван буйдин хейлин яшар хьан вай, кьумрал чин, кутугай, тІимил кьван яцДувал кьа чузвай буйдин иеси тир касдин чІулав, гьвечи виле риз килигна.

— Зун, Бедевханакай хабарни авай кас туш! Ам вуч я, вуж я кьван, зун адахь галаз связатся жен?! Зи хьел авай кас я. Гьавилай ада ихьтин лагьлагьар ийизва. Ам вичиз пул гзаф кхьихь, вичи «сутка кьи льякьилиз кьаравулвал ийизва», - лугьуз гьа кьвез хьфизвай. За адаз ред лагьана. Ада заз сеперарни кваз гана. Им элдиз чидай кар я!

— Дуьз я, за ваз, конторда инсанар аваз сеперар ни гана, - Бедевхан ажугьлувилай сивяй каф чкІиз рахана, - амма абур авамар алцурарун патал «герек тир» сеперар тир. Ваз, кьабандин хва, чи ара дуьзди тирди, чи арада чинебан алакьаяр авайди садазни чи риз кІан хьанач. Я зазни, а кар кІандачир. Амма ри кІяй чунчун тир, дустар, кар, чІал саднавайбур тир...

Ариф Сафаровича магнитофондин записар кутуна. Бедевханни бухгалтер Садикьбеган ихтилатриз яб гана. И записрик, хьвана кефли Садикьбеге кефли Бедевханаз, тарар кьурур авуна кІаниди, багьда кІвалахзавай агроном рушариз селекциядин кІвалахар тухунин карда зиянар гунуг кІевелай тапшурмишзавай. Гьа иник, Садикьбега совхоз да вири герек «кьеж квай» постар Бедевханан ва адан шерикрин гьиле вугун хиве кьунвай.

— Вуна, Улусов, затІни хьлагь тавуртІани чав ви душманвал субутардай вири делилар гвазва. Дуьзлу гьун виридалай хьсан кар тирди ваз хьсан чида. Кат дайла, вуна мад са тахсиркарвал авуна, оперативный группадиз акси экечІна, са боецдал агьур херни авуна.

— Заз затІни чидач...

Гьа икІ, Улусова са келимани мад хьлагьнач. Амма и кас кьеце са уьлкведи, чаз вири серенжемралди зарар гунуг патал, гьакІни жасузвал авун патал - халкьдин арада

гьукуматдилай наразивилер туьретмишун патал ракъурнавай кас яз жагъана, И касдал са шумуд фамилия, са шумуд тIвар алаз, адав жуьребажуьре документарни гваз хъана. Улусова катдайла, вич гъахъай куллухра и документар, пул авай сумка гадарнаваз хъана. И касди, совхозда культурадин, яшайишдин жбулайвилер авай дараматар, яшмиш жедай кIвалер эцигунизни вичелай алакъай къван зиянар гана. Ам фермадиз атай йикъарилай башламишна ина яшурдин азар гъатаиди тестикъ хъана. Ада вичелай алакъай къван зиянкарвилер авурди властдин органриз чир хъана. Инаг алава, адавай гъатай делилри лугъузва. Улусов Садикуьбег, ам мад - Арчлаев Камал, мад - Чуруев Къафлан... Крымда дидедиз хъайиди я. Шел авур документар авач. Бухгалтер я, веттехниквилер чирвилер ава. Алишверишдин идарайра кIвалахна... Пуд сеферда жуьреба жуьре тахсиркарвилер авуна дустагъ хъана,

Улусовахъ галаз чинчинал гъидалди Бедевхана вири ачухдакао лагъана, Ада вич сифте Улусова чуьнуьхариз кутурди, чуьнуьхайди патаз акъудиз чирайди, ахпа душманчивап авуниз мажбур авурди лагъана. Амма Улусова; «Вири къундармаяр я, гъезблукасдин лагълагъар я» жавабар гана.

Эхирни Ариф Сафаровича: Мансура паб Назалумаз ва адан руш Пейкераз чарар кхъейди вуж я лагъана Бедевханав суал вугана. Инални Бедевхана тапарар хъувунач. Хъайи-хъайивал хълагъна...

20, МЕХЪЕРИН СИЯГЪАТ

Дуствал яргъал рекъера авайла, еке кIевера аклайла ахтармишда...

(Халкъдин мисал).

Вахтар алатна, А вахтар куьруьбур хъанатIани, абуру «Рушарин багъда», гъакIни вири совхозда хейлин дуьшуьшар, вакъияяр, дегишвилер майдандиз гъана. Зегъметчияр чпин кIвалахдин нетижайри шад ийизва. Гъахъ квахъзавач, къазанмишайди нефсинал ял алай ксари - угърийри чуьнуьхзавач. Вири къазанмишайди хайи государстводиз - халкъдиз амуькзава, Рабочийрин шадвилер тек са зегъметдин нетижайрал куьтягъ жезвач. Абуру вирида шегъердин къулаивилер авай кIвалер къачунва. Поселкада культурадин гуьзел кIвал ишлемишуник кутунва. Совхоздин жегъилри: «Рушарин багъдин» дишегълийри кIвенкI кутунин нетижада, куллук са баябан михъна, анал механизаторрин куьмекдал мад цIйи багъ кутуна. Совхоздай къур а хаинрин суд хъана. Суддал шагъид яз рахай Бутай дахдиз куьне яб гана кIандай! Адан къиметлу гафар совхоздин рабочийри гзаф вахтунда эзбер ийида.

- За вири: акурди, ван хъайиди жуван хамунал эхи авурди са зерени таб кутун тавуна, са зерени гъахъ кьерехдиз кхуд тавуна суддин вилик ахъайна, - Бутай чина уьзгъвилерин, еке шадвилерин нур аваз уьтквем - гурлу ванцелди рахана. - Заз хълагъиз кIанзава: юлдашар судьяяр! Куьне кье суддик квай хаинриз акъуддай приговор, за къатIузвайвал, чи поселкадин тупрахдал эхиримжиди жеда. Мада чна куь вилик са касни хкидач! Чна обществодин законарчIуруниз рехъ гудач, я ахътин ярамаз чахъ амач, умудлу я, мад хъиженни ийидач! Ихтилат це, за кье гаф и кусафтардиз - Бедевханаз лугъуда... Вун чна, кафтар, чукурна. Инанмиш хъухъ, багълар, хуьр, рекъер, кIвалер вун амачирла экуь я, саламат я, динж я! Вун, кафтар, ви хайи хзандини кваз гвадарнава. Чи гаф, кафтар, вак акатнач. Вач! Белки вун дустагъдин цлари дуьз хъийин!

Шаселемя уьтквемдиз шагъидвал авуна, суддал лагъана:

— Ваз, Бедевхан, буьркьюь цаз яз дирибага садан кIваче гъатна вири булдиз авай коммунизмдиз фидай къаст авай. Ингье чна вун, буьркьюь цаз, ви хилер, дувулар, тум вири санал кIватIна хъиз цIай яна ка на! Мада квевай - «буьркьюь цацаривай» чаз чи рекъе манивал гуз хъижедач!

— Захъ буба авач! - лагъана Герейбега суддал гъарайна. - Зи буба чи хайи власть я, чи къудратлу общество я! Халкъдикай, хуьруькайкIваликай хкечI навайди инсан туш! Вагъши гъайван я! - фельдшер хейлин вахтунда, кьил куьрсна, суддин скамейкадал алкIанвай Бедевханаз килигиз акъвазна.

«Ацукъ, Герейбег! - Судьяди теклиф авурла, гада чанда ажугълувилерин зурзун аваз кьецел экъечIна. «Рушарин багъ» тIварван авай булахдин тIулар хъиз кIайи рушариз килигдай, абур аквадай, хкъгъдайкIанибурухъ галаз дертгъам ийидай майдан хъанва. Ина тек са агроном рушар туш авайди, инаг мураддал алай - агакънавай гуьзел рушарин макан я. «Рушарин багъда» гуьзел емишар битмиш жезвайвал, - лугъузва инра халкъди, - гуьзелвилел, камаллувилел атайла, эхъ, инсанвилериз чпиз таяр авачир рушарни битмиш жезва. Хкъгъун герек туш, гъидал кIандатIани гъил эциг, ам рушни я, кутазвай цIйи кIвалин экуь бахтни... И келимаяр лугъудайла, вири къатIузвай камаллу халкъди багъ кутур, ам авадан авунал алахънавай ксариз, абурун киле аваз Пейкераз, Шаселемаз, Бепевшадиз баркалла лугъуьва. Халкъдиз и кьегъял дишегълийри къиметлу емишрин кьелемар хъиз, ина жегъил рушарни тербияламишзавайди хъсан чида. Халкъди вичин вафалу веледрин гъакъиндай манияр

туькIуьрнава, абурукай сад кье клубдин сегьнеда лугъузва.

«Рушарин багъ» кьелемлух я, Гьар са кьелем девран - девир!
Рушан чандин ашкьи гунар - Муьгъуббат я - гуьзел уьмуьр!

Девлет авай «Рушарин багъ», КIанибурун бульвар я, руш. Багъда битмиш ширин алма,
Ви гьар са югъ сувар я, руш!

Шаяидаз бес туш гуьзепвал. Гьилин гунар, камал кIанда! Ирид магьал аладардай
Жумарт суфра, жамал кIанда!

«Рушарин багъ» - жергеяр дуьз, Ичин тарар, ичин тарар... Ам девлет я, муьгъуббат я, -
Экуьвилн кьадим варар!

Беневшани Шаселем багълара КIвалахдал алайла, Урзумазни Герейбегаз и йикъара куьтягъ тежедай ихтилатар, меслятар ийидай, гекъигунар, веревирдунар ава. Абур мукьвалмукьвал «Рушарин багъда», руша рин гьаятда, культурадин кIвале... дуьшуьш жезва, Гадайривай хабар кьурла: «Чна вири экзаменар вахканва» лугъузва. Амма рушари: «Ваъ. Гьеле вири экзаменар вахканвач» лугъузва. Ам вуч экзаменар я? Гьеле гадайривай кьатIуз хьанвач, я рушари а экзаменар гьи кардал, гьи рекьел, гьи амалдал, гьи кьиметдихъ гьикьван гуьрметдихъ, гьикI чан эцигна вахкана кIанзаватIани лагъанвач. «А зегъримар экзаменар чи вилик мус эцигда жал?» Гадаяр фикирлу я. «Икьван сирлу яз тунвайди вучар я? Вуч экзаменар я, эхир!»

Багъларай гьар са йисуз хьиз, и йисузни рушари ичерин, чуьхверрин, амай емишрин еке бегъерар кьачуна. Гьукуматдиз емишар гунин планар кьве сеферда тамамарна, совхозди амуькьай ичер вичин гьамбарриз яна, са пай консервияр ийидай заводриз ракъурна. И йисуз мадни «Рушарин багъда» Убаяр райондин сергьятра, гьеле вири Дагъустанда бегъерлувилел атайла, сифте чка кьуна. Шци рушари мад сеферда чпи кIевелай кутунвай агротехникадин кьайдаяр хьсанбур тирди тестикъ хьувуна. И кьайдаяр адетдинбур я. Виридалай вилик агроном рушаричпин багъда азарриз, ьекьез дурумлу, тумунал кIеви, при ва дадуниз ширин, кьиметлувилиз артух, гуьзел гангарин хьсан жинсинин ичерни чуьхверар битмишарнава. Ина багъларин накьвар мукьвалмукьвал лабораторияда ахтармишзава. Чилик квайквачир, адаз кIанзавайкIанзавачир минералар гьисаба аваз ам миянарзава. Миянарунин серенжемар зулуз, хьуьтIуьз ва гатфариз кьиле тухузва. Багълара «михъивилер авун» лагъана тIвар эцигна кьиле тухузвай серенжемрик, абур зулуз ва гатфариз михъиз шуткун, кIватIай кьалкъул, кьуру пешер, векьер гьамбарра кIватIна кун ква. Адалай гьейри йиса са шумудрах: тарарин шире юзадалди, емишар малум хьайила, абуруз дарманар ягъунни и михъивилерик ква. ИкI хьайила гьикьван емишар саламат амуькьзаватIа, агрономриз чида. Вахтвахтунда, минеральни ва чкадин миянардай шейэр, яд агакъзавай багълари гьар йисуз майва гьизва ва анра авай тарари гьар са йисуз ишлемишни ийизва. Им тIимил кар туш!

Ноябрдин вацра багълара зулуз авуна кIани кIвалахар куьтягъ хьана. Рушар яргьал рекьериз экъечIиз гьазур хьана.

— Захъ са идея ава, - лагъана Шаселема Бенев шадиз, кинодай кIвалериз хквезвай рекье ихтилат башламишна. - Ша, чна чи гадаярни Москвадиз ту хун!
Вуна вуч лугъуда?

— Чалай алакьайтIа, гзаф хьсан жеда! - Бенев шади разивал малумарна.

— ЯтIа, икI ийин, - Шаселема давамарна, - Вуна ви ярдиз, зани зи ярдиз гьазур хьухъ лугъун.

— Лап хьсан! Чна абур рекьерани ахтэрмишда Мехъерин сиягъат жеда!

Рушарин фикирдикай хабар хьайила, гадаяр сергьятсуз шад хьана. ГалкIидай кар хьанач. Абуру тадиз отпускаяр кьачуна.

Нянриз кIанибурун десте Шаселеман кIвалекIватI хьана. Абуру инал фидай рехъ кьулайвилелди кьилив агакъарунин, адакай лазим кьадар менфят кьачунин меслятар авуна.

Инал жегьилри Москвада чеб фидай чкаяр, акуна кIани ксар тайин авуна, Абурун арада хуьруьн майишатдин илимрин академияни ава. Ина рушари чпин илимдин крар кьалурдайвал я, чпин куьмекчияр тир профессорриз цIийиз кутунвай емишар кьалурун, и карда чпин агалкъунрикай сугьбетар авун лазим я. Гадайри виридаз са купедиз билетар кьачуна. КIанибур: кьве рушни кьве гада, гьеле регистрация тавунмаз, ингье, икI са хзан хьиз санал, са купеда аваз сиягъатдиз фин лезгийрин тарихда сифте кьиле физвай кьариба, амма гуьзел вакъиа я. Им рушарин камаллувилин масадалай аслу туширвилин, халис инсанвилин са кам тирди гадарайри кьатIузва. Рекьера гадайрилай рушар рази хьана. Абуру чеб лайихлудаказ кьиле тухвана. Шегьердиз атайлани, абур са гостиницада акъвазна. Амма рушар кьилдин, гадаяр кьилдин кIвалера хьана. Вири хьсан я. Гадайриншадвилихъ сергьят авач. Ингье, са юкъуз абурун гуьгъуьлар бегьем ктад хьана. Академиядиз фейи рушар, арада... Араз аваз, хуььрезрахаз, хквезва. Абуру сегьнеда авай артисткайри хьиз гададин гьиликай, кьуьнелай кьаз ахъа ийизва. Араза вич лап «ягъсуздаказ кьиле тухузва». Ада рушарин арада гьахьна, кьведанни хуььчIуькьай кьунва. Швачерик квай, винел тIимил кьван жив алай муркIадила сад цIуьдгъуьнайла, вирида хуььруьнарна, ам кьун хьийизва. Вучиз

ятлани, Герейбегазни Урзумаз и арада рушарихъ агакъар хъувун, абуруз: «Им вуч хабар я? Араз ина - Москвада мад квел гьикI хъана дуьшуьш хъанва?» - лагъана хабар къаз кIанзава. Амма тади къачузвач.

— Акван гьиниз фидатIа, килигин... - Урзума ял къунвай ванцелди вичик акатнавай къалабулук къа лурна. - Абуру чун гьар са патахъай ахтармишзава, «туькIуьрзава». Чаз абур авай рекьер атIа... киле къван чир хъурай...

— АтIа, кицIин хва, стхаяр, гьи жегьеннемдай атана ина авайди я эхир?! Не понимаю... Ада чи ру шар преследовать ийизва... - Герейбегахъ бегьем къал къачудай са гьамбар себебар, делилар ава.

— Адак, дуст кас Герейбег, хъсан са мелен га тун ква... Адан, ирид пакун тIвал хана кIанда! Ахпа кипДин хциз рушар чибур тирди хъсан чир жеда. Ам чи рушар галай патахъни килиг хъийидачир! Диде ди гайи нек зи и къве виляй хтурай! За ийидайди ийида! Ша, ша! завай акъвазиз жезвач!

— Яда, икъван публика авай куьчеда, жедайкар туш! Чаз хулиганство приписать ийида. Ваь, аКI же дач!

— За адаз тек са гьуд вегьида. Ювачел акъвазай тIа, ам итим я... Гьуд вегьида, ам чилел яргъи жеда, ахпа гьил вугана къарагъарда. Ам гьавурда акъуй тавуртIа, Далдадив мад сад хъивегьда.

И арада, рушари Араз гостиницадиз тухвайди акуна, гадайрин ажугълувилини цIай къуна.

- Далда, ингье, рушари туькIуьрна... Ша, ша! - Урзума Герейбегак тади кутуна. - Тамаша, бубадхва, ина жеда! Шевиз акъваз, духтур! Клевиз акъваз!

Мугьманханадин яргъи дегьлиздай, рушари чIугуна Араз чпин кIвализ тухвана. Герейбегни Урзум сад-садаз килигиз са геренда, инсанар квай каридордик мягьтел амайла, рушар кIваляй къежел экъечIна, «Буфет, буфет» лугъудай гафар квай ихтилат ийизийиз винел мертебадиз хкаж хъана. Гадайриз рушар чIугуна мугьманханадин буфетдал фейидини акуна. Гадаяр садасад ялна, элкъвена хтана, абурукай сада рушарин нужрадин рак гатана.

И декьикъайра Урзумаз авай са ахътин кичI авач. Ада: «Зи Шаселем завай къакъуддай касдал ирид къил хъана кIанда, - фикиррик кваз клевивал ийизва.~ Ирид къил хъана кIанда! Эхъ, ругуд за элбаэл къулухъ элкъуьрда, ирид лагъайда анжах: «Абайхъ!» ~ лагъана гьарай хъувун кумаз, гьамни за къулухъ элкъуьрда! Зи рушан тIвар къадай ихтияр тек са ааз ава, мад садазни!»

Герейбеган кIвачер бегьем чиликай хкатнава. Адаз гьамиша багьда, гьакI кIвале Беневшадин гуьгъуьнай экъечI тийизвай Аразан чинин клевивал, гьаясузвал хъсан чизва. Ада инал вичин дарих, заваллу фикиррин четин къапуяр ахъайна. «Эгер и кфирдин хва Аразав рушан гафчIал гвачиртIа, ам багьда бубу хьиз ахъа, кIвале къачагъ хьиз пехъи хъана, адан геле къекъедачир... Москвадани ругаахъ галаз хъун... Алимдиз алим кIан тахъана вун клан жедани? Исятда фена, за Аразаз вуч лугъуда?! Адаз завай вуч лугъуз жеда? Белки руша зав хьиз... гьадавни гаф вуганва?» Гадайри мад рак гатайла, ам Араза ахъайна.

- Буюр, буюр, землякар! - Араза ягъанатдин хъвер авуна «Рушарин багьдин ашукъар» Москвада акулал мягьтелвилер, авуна. {Адаз аквар гьаларай и гадайрикай рушари са гафни лагъанвачир}. - Рушар ибурукай катзава, хахаха! Ибур рушарин гуьгъуьна гишин тезияр хьиз гьатнава! - Араз чIагана хъуьрез акъвазна.

- Вуч земляк я? - чанди цIай къунваз, зурла ма гьарайна, Урзум Аразан хуруз фена. - Ви ина - рушарин кIвале вуч азар авайди я?! Ваз абурувайвуч кIанзава?! Ирид пакун тIвал хада, кицIин хва кицI, гишин хъутур тези вун я! Ма! - Урзума агрономдив сив ахъайиз аунач. Ада вичин агъур кIашар хътин къве гьуд Аразалай «аладарна», Москов фасун «хъуьтуьларнавай» чинал алцумна. Араз татаба хъа на, шифоньерда акъуна, ахпа ярх хъана.

Аразни чан квай жегьил я. Адавай Урзуман хура акъвазна вич хуьз жедай. Амма, ада вич икI садлагъана Урзума ягъун гуьзлемишнавачир. Агроном сиви ван тавуна къарагъна.

- Зун иниз рушари чпи гьанвайди я, - Араз азкугълувили зурзун кутунваз, вичивич са гужбала дал хвена хьиз, секиндиз рахана. - Вун рушарин вуж ятIа заз чир хъана кIанзава, уьткъем хва? - Араза къурху гунугни ягъанат авун квай ванцелди хабар къуна.

Урзума вичин къуватдихъ инанмиш яз, атIузатIуз лагъана:

— Зун Шаселеман адахлу я! Мад вун ам авай гьендеварра заз ахкуртIа, дидеди гайи нек зи и къве виляй хтурай! За ви ирид пакун тIвал хада!

— Беневша зи адахлу, зи яруш я! - Герейбега гьарайна. - Не смейте к ней приблизитесь! Зун вуч ятIа, ваз мадни «прелестнодаказ» аквада! - фельд шердин гафар ажугълувили бегьем къаришмиш авуна.

Араза вичин нерай атай ивидик яйлух кутуна, ам бамиш ванцелди рахана:

- Вагъшияр! Квез а рушар гъун патал, гуя, затI ни герек амач. Рушар, башибузукъ «лезгияр» кузни къукъуз туна, чпиз кIанибуруз фида! Куьн гьинай, алим рушар гьинай! Абуру кIани къван хъуьруьнар авуна, авуна ахпа ламралай

аватай алухар хъиз, куьн са рекьел баятар яз тада. - Инаг квез хъсан чир хъухь!
- За ина Академияда клелзава. Зун рушарин дуст, коллега я! Куьн вагышияр, аквадай
вилер захъ авач! Инай экъеч! Квахь! - Араз гадайрал тепил миш хъана.

Рушар квализ хтайла, мягьтел амуькна. Ина пажарни шланграй яд ягъун тавунмаз
къакъат тийидай ккунар, вигъинар къвердавай къизгъин жезва.

— Къерех акъваз, Урзум! - Шаселема «вичин га да» къуна ялна.. Амма клуфухъ
гъутар галукънавай «магазинчи» хер алай сев хъана алатдавайвал туш. Агроном
руша мад клевиз гъарайна:

— Къерех хъухь, Урзум! Акъваз, Араз!

— Леагийри лап лезгивал ийизва, - лагъана Бе невшади, нубат хъайила, Аразан
къамуз гъутар ви гъизвай Герейбег къулухъ члугуна. Рушар гъикъван алахънатлани,
гадаяр акъвазнач. Шаселема телефон дин трубка къачуна, гъарайна:

— За милициядиз эверда! Им эхиз тежедай безоб разия я! За куьн русвагъ ийида!

Милициядин твар къун кумаз Араза Герейбег ахъайна. Аразан чинар, парталар
ивидай кутад хъанва. Урзуман нерайни иви атана, адан парталарни къацлана. Рушарин
шад гъалар перишан хъана. Ярх хъайи стулар акъвазарна, хкатна, поддал алтад хъайи
пердеяр кухтуна, пенжерая!р ахъайна, гадайриз ажугълувили акъудай гъекъедин «атир»
куьчедиз ахкъудна.

- Вунни вуна кГелзавай Акааадеесемиия це ту на хъуьтуьл ая, тлупал алим! -
Урзума ягъанат ийизвай ванцелди башламишна, - Инеанрихъ галаз инсанвилелди
къве гаф рахаз чидач! Вун хътин ааа лиимааар... Уьфтинай «Эче хуьруьн
перизадаяр» ягъиз чи кламара гзаф ава! - Герейбег рушарихъ элкъ вена. - И тлупал
ааалиимди, рушар, квализ атун ку маз закайни ингъе, Герейбегакай куь гуьгъуьна гъатна
вай «гишин тезияр»... кицлер авуна! - Дидеди гайи нек зи и къве вилай хтурай!
Яракъ гвайтга, за и ааа лимдин туьтуьх атлудай! Ахътин ахмакъ гафар, акъул лу итимди
еке къимет гайитлани лугъун тийидайди заз чидач. Чна и алух гатунин сеbeb ингъе вични
алай чка дал за дуьз лагъана...

Араз терсутерс Урзумаз, Герейбегаз килигна, килигна, «квехъ галаз рахадай вахт
къведа...» - лугъудай хъиз гъелегъар къазвай гъерекатар авуна, ам ванна авай квализ
фена. Ада вич са гъал къайдадик кутуна, рушаривай къаз тахъана, экъечина хъфена.

Араза вич тахсиркар тирди къатлана. Ам хълагъдай гаф амачиз катна хъфена. Жув
вине эцигна, а патал алайди квачерик вегъейбуру чпин уьмуьр туькьуьлди, негъди,
хаталуди ийида. Гъа и дуьшуьшни Араза вич вине эцигна, Герейбегни Урзум
квачерик вигъена, виняй агъадал килигайди хъана. Ам гъикл кутягъ хъанатла, чаз
акуна.

- Яргъал рекъери, - лагъана Шаселема, - чи дуствал ахтармишун лазим я, Акван,
акван!

Рушари мад Араз гатай дуьшуьш риклел хканач. Вучиз лагъайтла, адан твар къур
къван гадайрин ивиар члулав жезвай.

21. ЭХИРИМЖИ ЭКЗАМЕН

Йиф алатиз югъ жезва, Къуьд акъатиз, гатфар къезва. Гъакъисагъвилелди зегъмет члугъаз уьмуьр тухайла,
виртледи гелер, куькл уьрнавай эквер амуькзава...

(«Рекъерин блокнотдай».)

Академиядин варцел Араз, чи хуьрера лугъудайвал, къве квачни са башмагъда туна
акъвазнава. Адаз и пакамахъ Беневша иниз къведайди чидач. Гададин къаст: къе вири
ачухдаказ лугъун я. Эхъ, Араза инал Герейбег вуж ятла, ам гъинал къван аватдатла, вич
вуж ятла, гъиниз къван хкаж жедатла, - Беневшадиз лугъуда. Ачухдаказ лугъуда. «Зун
гъинай, атла кламара авай кламаш фельдшер гъинай! - фикирна Араза. - Чи арада
дагъдинни аялди эцигнавай къумадин клунтлунин арада къван тафаватлувал ава... Зун
къе пака кандидат! Тимил вахтар фидач... доктор я! Ам вуж я? Фельдшер, жерягъ.
Жерягъ яз вилай аватна амуькда. Рушаз адай вуч экв аквазва? Тажуб я! Заз чиз, Бе-
невша адал рикливай ашукъ туш. За къе, исятда ам лап рикливай диндирмишда».

— Москвадай хъфидайла, жуван хайи квалаяй гъурбатдиз физвай къван гъайиф
жеда, - лугъуз, ши килрай кавказегълидиз ухшар авай са жегъил итим билетар
къачудай кассади хъ, Урзумалай вилик квай.

— Ваз ван къезван Герейбег? - Урзума хабар къуна.

— Заз ван хъана, Урзум, - фельдшерди жаваб га на. - А гафар, дуст кас, честно
говоря, исятда заз лу гъуз кланзавай. Уверяю, ам лап зи риклин Къенай ра хана.

— Ада дуьз лугъузва, Герейбег. Зазни инай хъфи дайла, экуь дуьньядикай пай
атлудай хъиз даклан я.

— Зарар авач. Чна чун навсегада, чи столица дин - Москвадин итимар яз
гъисабда. Гъар йисуз чи рушар, свасар галаз иниз къведа ман, - фельдшер кефини
буюрмишнаваз хъуьрена.

Жегъилар Москвада яшамиш хъайи цлувад юкъуз тефей музей, выставка, театр...

тунач. Вири хъсан хъана. Вири гуъзел я, рикIиз хуш я, амма Араз дуъшуъш хъайидалай башламишна, абуроз чеб акъвазнавай «Бальчук» гостиница вилизни ахкуна кIанзава. Гадайри рушариз маса гостиница теклиф авуна. Абуруз Аразаз чидай адрес дегишиз кIанзава. Амма рушар рази хъанач. Абуру: «Чун ина са вад юкъуз амукъда, мад ваъ», - лагъайла, гадаяр секин хъана къван.

Урзумни Герейбег билетар гваз хтайла, рушар кIвале авачир. Абур икI къилди шегъердиз физхтунар, гъеле геж хъиз йифиз элхкъвей дуъшуъшпар хъана. Ингъе, абур мад тикрар жезва. Гадайрин рикIера жуъребажуъре хиялар къекъезва. «Зи Беневшади мад атIа кфир Араз саймишнава. Абур театрда ава... Санал ала... Зун, дурак хъиз, кIвале ама...» - Герейбеган фикирар ятIа, Урзума: «Заз, Араз лугъудай къабачи хъсан аквазвач... А кицIин хъиз чи рушаривай вуч кIанзава эхир? Ада вичин аепирантмаспирантвилел фуре ийизва... Келле кIанда! Ам ахмакъ я... Рушариз инаг чир хъанва...»

Араз Академиядин варцел Шаселеманни Беневшадин вилик экъечIна. Абуру алатай юкъуз гъич са карни тахъай хъиз, садасад къаршиламишнэ. Чинрин ачухвилелди сабагъ, салам хъайидалай гуъгуъьниз Араза тIалабна:

— Шаселем, ваз минет хъуй, вуна са герендазун ни Беневша къилди тур... Захъ адаз лугъудай къве гаф ава. Вуна багъишламиша, заз шагъид алачиз рахаз кIанзава.

— Буюр, пожалуйста! За вун, Беневша багълар кутунин кафедрада гуъзлемишда, - Шаселем Академиядиз гъахъна.

— За ваз яб гузва, Араз, - Беневша суал вугуз вай вилерай гададиз килигна.

— Лагъ ви къуллугъ, - мад рахана Беневша.

— Инал, Беневша, неудобно я, атIа кофедиз фин, - Араза гъил тукIуърна къаншарда авай столовой къалурна.

— Фин... амма яргъалди завай ана ацукъиз же дач, чаз Академияда езрьезни кIвалахар ава.

Кофеда Беневшади тIуър хъвай затI хъанач. Араза вичиз гъайи завтракдик гъилни къанач.

- За ваз яб гузва, Араз... - Беневшади мад ас перантдиз, рахадай мумкинвал гана.

Араз хейлин вахтунда фикирлу хъана. Исятда, гъеле сив ахъа тавунмаз, вичиз вуч лугъуз кIанзаватIа, руша къатIанвайди адаз чир хъана. Рушан чинай, вилерай адан рикIи къачунвай къалабулухвал аквазва,

— Беневша! - Араза рушан чиниз вил яна хъиз, къил агъузна. - Ваз атIа... жерягъдай вуч аламат акунва? Адахъ вуч ава? Вуч адавай гуз жеда... Ам гележег авай кас яни?!

— Яваш! - Беневшади Араз аквазарна. - Зижа вабриз яб це! АтIа ваз бегенмиш тушир... «Жерягъ» заз хъсан чиде. Тек са заз ват», вири лезги дерейна хъсан чиде. Адай заз еке инсанвилин экв аквазва. Ада инсанриз вичин кеспидал гзаф вафалувилелди къуллугъ ийизва, къедлай анихъни ийида. Им заз якъин чиде. Ада гзаф дердериз бегъем чараяр жа гъурнава, вичи цIийи, гъеле, медицинадиз малум тушир дарман акъуднава. Москвади а дарман хъсанди яз гъисабнава: касдиз патент ганва. Адахъ еке ва къиметлу гележег ава, Араз, ягъалмиш жемир.

— Вуна и гафар рикIивай лугъузвани?! - Аразан вилер алахъна.

— Эхъ, лап рикIивай лугъузва!

— Мад захъ ваз хълагъдай гаф амач.

— Лагъ, лагъ! Вири лагъ. Гиманлу яз амукъдаи кар тахъурай.

— Файда авач,.. Вуна ви къисмет фельдшердихъ галаз... - Араз кисна.

— Алакъалу авунва... Сад авунва... Ваз гъа икI лугъуз кIан хъанатIа, зи жаваб ихътинди я: эхъ, заз гъа икI кIанда! Зун ай гафарилай дамишни жедач. Чи ди гъакъикъи муъгуъьббат я! - Беневша къарагъна.

Араз дуъшуъш хъун, кофеда Беневшадинни адан арада хъайи ихтилатни гадайриз лугъун рушари и арада хъсан яз гъисабнач. Абур и барадай кисна.

Зулун яруни хъипи рангар рагъул хъана, ахпаада хъуьтIуьз рехъ гана. Ингъе, чилел сифте жив ацукъна, сифте яз кIамара авай ятари къариба нахишар алай муркIар къуна. «Рушарин багъ» гъелени кас квачиз баянча туш. Иниз далбадал самосвалар къез хъфизва. Абуру тарарин жергейриз минеральный затIар какадарнавай фитер ичIирзава. Фитерин гъамбарар трактордихъ галкIурнавай цуъруъгуъьлар хътин алатри галчХуна, вири чил тирвал са къайда чкIурзава, Исятдани багъда рушарин манидин ширин ванер ава Абуру гагъ самосвалдин, гагъ трактордин кабинайрай, гагъ тарарин жергейрай чеб малум нйизва. ХъуьтIуьзни «Рушарин багъдал» чан ала. Пешер алачиз рагъул хъанвай ичин тарарин кеврек хилерай, киреждин етIалар янавай хъиз, лацу хъана къведай йисуз цуък акъуддай - емишар гъидай тIуар аквазва. А тIуар гатфарин сифте йикъарилай такъат авай, уьмуьрар яргъи - берекатлубур авун исятда - хъуьтIуьз таъминарун шартI я. ХъуьтIуьз чкIурнавай фитер ва минеральный миянардай шейэр живедин явашяваш деринриз фидай къежери чIугуна деринриз тухуда. Абур герек вахтунда, хъуьтIуьн ахварикай уях хъана, «Иштягъ ахъа яз» чилин миже чIугъваз башламишдай дувулриз гъатдайвал я. Им са акъван четин кар, деринра авай сир туш. Таран танда шире юзун кумаз, ада чиликай бегъем тIуьн къачузва. ИкI хъайила цуъквер

фараш, дурумлу жезва. Нетижада абуру булвилелди емишар гьида. Емишар къада, я абур тарари аладарни хьийидач. И серенжемни «Рушарин багъди» гьар йисуз емишар гуниз себеб жезва.

Са нянриз Герейбег, адет хьанвайвал, Беневшадин кВализ фидайла, адал къапакъап Урзум дуьиуьш хьана.

— Герейбег! Акъваз садра!

— ГьикI хьана Урзум, стха? - Герейбег акъваз на, ам Урзуман мукъвал атана.

— Ихтилат яръиди я... Къе вун Беневшади къа булдач... Зун Шаселемани, ингъе, эхиз тежедай гафар лагъана ахъайнава... Беневшани адаз икърар тир.

— Яда, вуч гафар я?! «Шандач... ахлад!» лагъана жеди?! - Герейбег ял къуна хьиз кисна.

— Гьанлани мурдар, агъур гафар лагъана... За вай Шаселеман кТвалин цлара эхиз хъхъанач, чанди ц!ай къуна! Иви ргана! Дидеди гайи нек зи и къве виляй хтурай! Зун жиржирма хьиз пад хьана физ са Тамшам амукъна. Ингъе, катна... - Урзума Герейбе ган къуьчуйкай къуна, фельдшер къулухъ элкъуьрна.

- Ша атIа, культурадин дворецдиз ша! Вири ваз ахъайда.

Гадаяр хуьруьн юкъва тIулал алай, гьар патахъ галай гьаркъуь пенжеррай къати эквер аватна, лепейрал хкаж хьанвай, океанрин къудратлу гими хьиз, аквазвай культурадин дворецдиз рекъе гьатна. Урзум кисна, араара къайи ва агъур агбар аладриз, дуьньядикай пай атТанвай гуьнуькъарадин кагъул камаралди юзазвайла, Герейбег хажалатди дели ийизва.

«Уьмуьр яшинда, перишанвал рикIик къун, гьамхажалат авун чин тийидай Урзумал алай гьал аку гьа, - лагъана фельдшердин фикирди. - Ина и къаравили - шад уьмуьрдин иеси «магазинчидиз» потрясающий эсер ганвай вакъиади къил ганва... Помоему, Шаселема и касдиз свинцовые, холодные, черт их знают, эхиз тежедай гафар лагъанва... Зи Беневшани Шаселемаз икърар тир... неужели адани зун огарчить ийида?»

Культурадин дворецда виш машгъулат ава. Еке залда къе концерт ва са пердедин пьесаяр - къаравилияр къалурзава. Спортдин залда, исятда пагъливанрин къуршахар къунар къиле физва. А патал алай «кар алакьар гьилерин кIвале» са десте рушари жуьребажуьре гьилин крар ийиз, халкъдин манияр лугъузва. Ирид тахтадал, инрин чемпионди гьа са вахтунда, ирид касдихъ галаз шахматар къугъвазва, газетар журналар кIелзава. Са кIвале рабочияр цлал алай телевизордин еке экрандай къариба са кинодиз килигзава... Амма Урзума, ада къарсатмишнавай Герейбегаз я тамашаяр, я шадвилер, машгъулатар аквазвач, я абуруз рушарин ширин ванерни къевезвач. Ина гьикIхьана эхир?

Рекъер сад хьанвай дустар: Урзумни Герейбег, исятда касни квачиз секин тир «суьгъбетрин тавдиз» атана. Хьуьтуьл къве кресло сад-садан къаншарда акъвазарна хьиз, Урзума гьил туькIуьрна, Герейбегаз: «Ацукъ!» - лагъана ишара авуна. Гадайри чкаяр къуна, амма Урзума «агъур гафарин» ялав гьеле къецел акъудзавач. Ада, кумазкумаз са шумудрах агъар аладарна.

- Яда, не могу терпеть, рикI акъудмир ман! - Герейбегай гьарай акъатна. - Вуна лугъудайди тади ая, лагъана тур!

— Вуна, дуст кас Герейбег, Веневшадиз тавур кар амани? - Урзума милаимдаказ хабар къуна.

— Вири крар авуна, вирини залай, зи руш рази жедайвал алакьни авуна.

— А крар ваз чир авурди... абур вав ийиз турди вуж я, Герейбег?

— Крар аз чир авурди... Беневша я! Ийиз турди ни гьам я, - Герейбега вичин жавабрал Урзум шаклу яз къатIана хабар къуна: - как же иначе? - Ваз гьикI яз чида?

— А крар ваз чир авурди, дуст кас, ви муьгъуьб бат я, вуна гьадан буйругъ я къиле тухвайди, Герей бег... Дидеди гайи нек зи и къве виляй хтурай! Зазни вири чир авурди, зун буюрмишайди гьам я - зи муь гъуьббат я!

— Дуьз я! Просто гениально! Ты прав! Любовь могуча!

— Заз акуна, вуна вири крар авуна.

— Анжах са кIвалах... просто терпеть жедайди туш! Просто аз убийство я!..

— Ам вуч кIвалах я, Герейбег?

— За яд гьанач..

— Вуна яд гьиз зи вилериз акуна, Герейбег.

— Ведрейра аваз пожалуйста! Гъана! Вуна дуьз лугъузва... Къедлай къулухъни гьида. Но, но... атIа цурун кварциз булахдилай яд къачун, ам къуьнихъ вигъена гьун залай алакьнач, я алакьни ийидач... Ам зи къуьнихъ акалай югъ, просто, зун къейи югъ я. Позорнейший кар я! Терпеть не могу!

— Завайни а кфирди теснифнавай затI къуьнуьх акализ жедач. Дидеди гайи нек зи и къве виляй хту рай! Ам къуьнуьхъ акалайла, аз закай бегъем паб хъайи хьиз жезва...

— Яда Урзум! Удивляюсь! Вуна а дьявольский по суда къуьнуьхъни акалия?!

— Къуьнуьхъни акална, дуст кас, за адаваз ядни гъана. Дидеди гайи нек зи и къве виляй хтурай! За авур кар я. Анжах зун акур я тIиб хьанач я къаркъу лув... Иифен юкъварилай алатайла, фена яд гъана. Тфу! Ам тесниф авурдан бубадиз

лянет хъуй! Адаз и иблисдин улух эркекдан кІула гьатдайдакай хабар авачир жал?!
— Что делать?! Шанивал... Муьгъуббат! Подумай только... Ада закай вуч авунач?
Зун прачка хъана, повар хъана, домохозяин... хъана... Водовоз ваъ, гьа водонос хъана!

Урзума къайикъайи агъар аладарна, язух вилерай, ам Герейбегаз килигна.

— Зунни абур вири хъана. Зав гьайдакай ваз ха бар хъалитІа, вуна жегъеннемин азабар рикГелай ракъурда. Лап алчах лукІ хъайи касдин къиемет ву на адахъ галаз муьфте гьатай садакъа хъиз пайда! Дидеди гайи нек зи и къве виляй хтурай! Пайда... За ни пайда! Яман чкадал чи югъ няни хъана, Герейбег...

— Ам вуч я, Урзум? РикІ акъудмир, лагъ акван! - Герейбег явашяваш креолодилай къарагъна. «Ма газинчи» къил агъузна фикирри тухвана, Ам кисна, гьа кисна.

Герейбег Беневшади кІвализ гъайи йикъалай башламишна адаз вири крар чирна. Сифте хуьрек тІуьр къапар столдилай къахчуна абур чуьхуьн, чкайрал эхциг хъувунлай эгечІна. Ахпа фельдшерди пекер чуьхуьз, абурулай уьтуь илягъиз чирна. (Дугъри я, пекер машиндал чуьхуьзва). Швалера михъивилер авун Герейбега отличникдаказ къиле тухузва. Хуьрек авунал атайла, адав тІварван авай ашпазар къадач, Гадади ядни гъана, дорожкаяр, халичаярни юзурна. Вири крар авуна. Вири крар Беневшади хъсан къабулзава. Вуч айиб ава. КІани руша буюрмишзавайла, са карни агъур туш. Вири кеспияр, крар ийиз алакьун еке артухвал я. Нубат атайла, Беневшади вичини ийизва. Гьа икІ, кГвалахдилай хтайдалай ксудалдиГерейбегни Беневша рикІин дустар яз кІвале жезва, амма ксудайла садасадаз «геже хийир» лугъузва. Беневша вичин кІвале амукъзава, Герейбег чпин кІвализ хъфизва. Хуьруьнбуру гъеле, фадлай ибур свасни наврузбег яз гьисабзава. «ИкІ вансес тавуна эвленмиш хъун жедани?! Бес мехъер гъина ава, акІ жедани, тахъайтГа, кас галачиз чпичпиз куьтягънавани? - Им вуч а дет хъана вахаррушар?!» Ихътин ва ибуруз ух шар авай суалар «Пакаман ярар» совхозда инсанри Беневшадизни Герейбегаз ва чпичпиз гуз хъана. Ам ма сани икъван кІвалалди акъалтІай жаваб вах чунвач.

Урзумни Герейбег хъиз Шаселема вердишарзава. Эхъ, бегъем вердишарзава. Адак хъунар, ява харчар ийидай хесетар кумач. Швалин сириштаяр: крар, михъивилер, пеклек чуьхуьн, яд гъун, кІарас хун... Урзуман гъилелай хъсандиз алакъзава. Идани вичин яр руш гъар са юкъуз рази ийизва. «Уьмуьрдин юлдашар хъун патал, фикирзава Урзума, - зани Шаселема вири кІвалахар чеснидаказ пай ийида, ина зи, я ви кІвалах авач. Им са усалвални туш... Муьгъуббат къалпвал квачир михъиди хъун патал зун вацІарайцДаярай экъечІда!»

— Яда, рикІ акъудмир гъа! Вуна ам вуч хабар ятІани изложить ая! Ша, подумаем! За ваз яб гузва. Давай, давай!

— И кар гъич зи къиле гьакъзавач, - лагъана, пе ришан, азарлу касдиз хае ван акъудна хъиз, Урзума башламишна. - За ам пад элкъуьриз яргъивилихъ, гъяркъуьвилихъ, тумунихъ, келледихъ... эциг тийиз вай саягъ авач... ЯтІани ам зи къиле гьакъзавач... Ди деди гайи нек зи и къве виляй хтурай! Гьакъзавач... Кварце аваз яд гъун вуч кар я?!

— Вуна зун замучить авуна! ЛугъудачтІа, лугъу мир... Зун хъфена. - Герейбег къарагъна. - Просто, терпеть больше нельзя!..

— Де яб це! Са юкъуз мехъер жада... - Урзума Ге рейбег къуна ацукъарна.

— Мехъер жада. Прекрасно! Но, но!.. - Герейбе ган гуьгъуьлар шад хъана.

— Дамадам! Дамадам! Дамадам! Далдамдални зуьрнедал илигна свае гъизва...

— Прекрасно! Свае гъизва! - Чинра лугъудайвал, Герейбеган «сив япарихъ фена», ам хуш гьал хъуь рена.

— «Свае гъизва, свае гъизва!..» - инсанри ван къачуда. Свае нинди я?!» - хабар къада.

— Да, да! Адет хъанвай кар я. Виридаз чир хъа на кІани события я эхир... -

Герейбега адет хъанвай вал; шадвилер авунихъ галаз, капаш капашдивай гуьцДна.

Урзум мад кисна. Ам чин шядвилив безетмишна, вичел вилер ал аз ацукънавай фельдшердиз килигна.

— Вуна лагъ! Давай гекъигин! Подумаем!..

— Де, яб це! Дамадам! Дамадам! Далдамдинни зуьрнедин ванер къилел алай мехъерин марика, лу гъун хъи, Беневшадин кІвалей экъечІна...

— То есть, как? Не понимаю! Беневша, как свае, заз гъиз хъайила... Далдамар гвай талпа зи кІвалей экъечІна кІанда! Это ясное дело! Зи кІвалей свасан кІвализ фена кІанда...

— Зи къиле гьакъ тийизвайди, лагъана... Дама дам! Дамадам! Чун рушари чпин кІвалериз тухва натухвана!.. Чи къисмет гьа им я...

— Что?! Что?! Что ты? Им кашмар я! Беябурчи вал я!

И арада рак ахъайна, иниз Бугай дах килигна. Вири тамашадиз килигиз, къугъунриз машгъул хъанвайла, и къве дуст къилер куьрсна, ацукъна кисун куьнуьчидиз къариба акуна.

- Ядаяр! Исятда, куь рушари манияр лугъуз ва. Къарагъкъарагъ! - Бугая гъилер къуна гадаяр хкажна.

Сегънедай, дугъриданни Шаселеман ацДай, хъуьтуьл, назик, ширин, амма къати ван атана. Вирида Шаселеман ван хъеанди хъун тестикъ ийидайла, и карда рушан артухвилерикай сад адавай манидин гъар са гаф яб гузвайбурук акакъариз хъунухъ я къван. Ингъе и сеферни, чинра лугъудайвал, адан сивяй акъатзавай манидин гъар са гаф ккӀалар илязавай хъиз, атана инсанрик акакъзавай - гъа гъакъван ачухдаказ ада гафар манида къугъвазва. Ингъе, рушан ван галукъна. Манидин гафар сад сегънеда амукъзавач...

Рагъ кувьек я чаз - рушариз, Чан рагъ алай, гуьне дагълар! Щийиз кутур багъа девлет, Чан багъ алай, гуьне дагълар!..

И бенд лугъун кумаз Шаселемаз Беневша шерик хъана. Абуру: сада шуькӀуь, муькуьда яцӀу ванцел агъадихъ галай чӀалар лагъана:

Жегъилвилик рикъш ишшъ, - Яр галаз хъуй чун дагълара! Муьгъуьббатдиз я чун икърар, Яр галаз хъуй чун багълара!

Мад Шаселема къилди лагъана. Дустарикай рахайтӀа: Урзумни Герейбег залдин кӀанихъ са скамейкадал ацукъна, абуру къенихвилелди чпин рушариз яб гузва. Щийиз кутур багъа емнш Щийи багъдин ярашугъ я! Муьгъуьббат я чи къведан экв. Зунни зи яр баришугъ я!..

Манидин санал лугъудай бенд рушари хкажун кумаз, Урзум чукурайди хъиз, залдай экъечӀна. Герейбегни адан гуьгъуьниз фена. Бутай дах «са вилихъ» къецел экъечӀТай гадайриз килигна. «Ибурун арадага гуьуьлягъ къекъевенва... Ибурун чанда ажугълувилин, фикиррин тӀурфан юзанва... Вуч хабар я эхир? Чирна кӀанда!» - фикирна Бутай къарагъна гадайрин гелеваз фена.

Урзумни Герейбег «суьгъбетрин тавдиз» хтана, абуру виликдай чеб ацукънаваз хъайи креслояр къун хъувуна. Бутаяз гадаяр авай чка чир хъайила, ам рушарихъ: Беневшадихъни Шаселемахъ къекъевена.

— Квез, балаяр, «Рушарин багъдин» наврузбеге рал алай гъал акван? - Бутая, фикирлу яз хабар гана.

— Пиян хъанвани?! - Шаселемай гъарай акъатна.

— Ваъ. Гзаф хъел ква. Перишан я...

— Адакай зарар авач... - Шаселем хъуьрена. - Фикирар авурай.

— Зун гъавурда акъазвач чан, руш.

— Абуруз чпиз хъсан чида, Бутай дах. Хабар яхъ. Вахъ галаз абуру вири кашмекъ, дертхажалат ийида.

— Вуч хабар я, гадаяр?! Куьн гимияр батмиш хъайи фагъирар хъиз курпашман я ман? - Бутая «суьгъбетрин тавда» ял къунвай хъиз, киснавай наврузбегерив суал вугана.

— Гуьуьлуьз тухудай рушар шехъдай адет я... Ин гъе, чун шехъзавач. ГъакӀ перишан я... - Урзума жа ваб гана.

— Замана, Урзум хва, масад я. Къе гуьуьлуьз физ вай рушар шехъзавач, хъуьрезва! Шанидак акакъза ва гъа! Мураддин къужахдиз фидайла, шехъдач. Гуьуьлуьз физвай рушан вилерал накъвар алаз акуртӀа, квез ам шехъзавай хъиз жемир! Абур шадвиллин, бахт лувилин накъвар я. Куьн рушар туш, гуьуьлизни ту хузвач.

— Чун гадаяр, Бутай дах, рушари чпиз тухузва. Щийи адетар кутунва. За дуьз лугъуьза. Дертлувили, дах, зи хурун къул кузва! Вучда! ГъикӀда! - Урзума еке азаб алайди тестикъ авуна, къил галтадна.

— Ам вуч лагъай чӀал я? Зун гъавурда акъуиач. - Бутая хабар къуна.

— Дамадам! Дамадам! Далдам гатада, зуьрнеяр яда... «Урзумни Герейбег рушари чпиз тухвана!» - лу гъудай хабар туп ягъай ванцелди хуьрера, шегъерра къекъеведа... - Урзум гъарайдал рахана. - Вирида лу гъуда: «Паб Урзум я, гуьуьл Шаселем... Паб Герейбег я, гуьуьл Беневша!.. Абур дишегълийри йикъ лагъай нал - рекъизва, къарагъ лагъайвал - къарагъзава... «Ваъ» - лагъайла югъ авач. Шалтаяр кӀватӀ хъийиз туна кӀвалай чукурда». Чун беябур хъана!

Бутая са геренда фикирлу хъана, ахпа хъуьрена. Ам «гуьуьл паб» - лугъудай гафар къени кӀевиз къуна, дишегълийар чпин кисай, муьтӀуьгъ къуллугъчийар яз гъисабзавайбурул хъуьрена. Дуьнья акунвай Бутай гъавурда гъатна. Рушари: Шаселемани Беневшади гъеле детдомдин цлара амаз: «Вири уьмуьрда чун санал жеда...» - лагъана гаф ганвай. Абур юкъван школада, институтда, ахпа аспирантурада кӀГелдайла, санал хъана. Ингъе, совхозда санал кӀвалахаава. Ина рушарин, дуьз лагъайтӀа, совхоздин алимрин фикирар чир хъайила, абуруз гуьзел мензера алай вирин къерехдал, лацу къавахрин гапӀалдин мукъув сад-садан къаншарда аваз шуьшебенд айванар квай кӀвалер эцигнава. Хайи вахар къван сад-садаз багъа хъанвай рушариз икӀ мукъва яз цийи хзанар кутун хуш я. «Эверайла, гъай лугъудай мензилда яшамиш тахъайтӀа, - лугъузва рушарикай гъар сада, - чун дарих жеда... гъийай кар къведач...» Илимдин кӀвалахарни абуру чпин чӀехи вах Пейкер къиле аваз санал тухузва. ИкӀ кӀвалер эцигна, кӀани гадаяр гъанриз гъунин фикирни Пейкеранди я, гъада къилизни

акъудиз тазва,

Бутаяз рушари гадайрин вилик оцигай теклиф чир хъанва. «Экзамен... гъавурда гъатна, - лагъана куьнъчиди фикирна. - Рушари регистрация авуна гадаяр чпин квалериз хутахун шартІ я. Гъиниз фида къван? Урзумахъ квалер авач, Герейбеган квалерни куьгъне, яшамиш хъунин къулайвилер авачир бубайрин заманадин кумаяр я. Рушари гадайриз вири: муьгъуббат, регъятвилер, туькІвей уьмуьр багъишзава! И ахмакьар аку гъа! Хурухди вегъена фена кІани чкадал «гъигъ ийизва. Будалаяр! За квез исятда, дуьньяда вуч аватІа чирда!..»

- За икІ лугъуда: къе куьне рушариз разивилин жаваб тагайтІа, Араз - сад, атІа инженер Жамал - къвед, и декъикъада Шаселеманни Беневшадин квалериз къилихъди вигъена физ гъазур я! Саймаз хъайитІа, квез амуькдайдиди булдиз цІаран ятар туькуьнун я. Нигънигъвилер бес я!

Революционний къайдаяр, адетар кутуна кІанда!.. «гъуьл, паб... зун руша вичин кІвализ тухузв...» - лугъуз буьндугъур ихилатар авун бес я! Революцияди и гуьзел уьмуьр, квалер... кІвалахар квез ганва, веледар!

Гадаяр чинра шадвилерин экуьвал аваз къарагъна. Абуру сад-садаз ахпа рикІинихъ феи Бутаяз килигна.

- Хъсан сятер хъуй, гадаяр! - Бутая гъарайна. - Са декъикъани мад эглеш жемир гъа! Чукура! Бахтар гъилий акъудмир!

Цифер авахъна рагъ атун, нагъакъ гиманлувилер алатна абурун чка умудлувилери къун, хажалат квахъна рикІер шадвили ацІурун гъикъван хъсан я! Ихътин гуьзел дуьшуьпра инсанрин вилерин, рикІерин хцивал, такъат, гъунаргъайбат артух жеда, Шадвили инсанар дилевар, викІегъ, жумарт... ийида.

- Бутай дах! Чан Бутай дах! Ви кІуфуз зункъур банд хъуй! Завай зи рикІ квахънавай... валлагъ, квахъ навай... А касди зи рикІ ахкуна, айгъ зав вахкана! Ди деди гайи нек зи и къве виляй хтурай! Заз зи рикІ гъат хъувунва! - Урзума вичин пагъливандиз хае гъаркъуь хур хкажна: дериндай нефес къачуна. - Ингъе зи рикІи, зи чан, зи муьгъуббат къизмиш хъу вуна! Ухайш!

Инал умудлувили шад - ахпа дилавар авунвай Урзума, вичин дуст Герейбегаз чпин бахтлувал тестикъ авун патал мисалар гъана, хкетар, къаравилияр ахъайна.

- Хъсан кардиз акъуллу инсанри тикъет ядач, дуст кас Герейбег. Амма чи бахтунихъ юзанвай гур лу ериш авай карвандал кицІер элуьсъда, КицІер элуькъда, амма карван сагъ ва саламат яз рехъди фи да хъи, фида! Мензилдин къилиз къван фида! Гила, дуст кас Герейбег, - Урзума ихтилатдин эхирда ала ва хъувуна, - хъсан инсанри: дуьньядин кІвалин гъахъгъисаб чидай, камаллу рушарин квалерал фе на лугъуз чун айиб ийидач, гъич ваъ! Абуру чи тариф ийида, чун бахтлу ксар яз гъисабда... Аватар, атІа лагълагъчияр элуькьрай... Дидеди гайи нек зи и къве виляй хтурай! Заз абуру дуьньяда аватІани чидач... Тфу!

- Зунни Урзум, вахъ галаз солидарна я! Вуна совершенно дуьз лугъузва! - Герейбега къецел экъечІ завай Урзуман куьчІуьккай къуна. - Исятда, немед ленно гъа! Чна рушар ахкуна абуруз чун чпин пред ложениедал совершенно рази тирди, прямо лагъана кІанда... Зачем тянуть?!

Гадаяр кІвачерик звер кваз, гъил аватиз рахазрахаз, чинра шадвал, ашкъи аваз къецел экъечІна залдиз феиіла, Бутаян рикІ са гъал секин хъана. «Гадаяр гъавурда акъуна жеда, - лагъана куьнъчидии фикирди, - чи рушар... чи гадаяр! Ажеб хъана! Чи алимар - багъларин берекатлувал гъуьлуьз феи, рушари патаз тухудач... Революцияди «падкъерех, гъурбат...» тунвач... Вири чи Ватан я, чи хуьрер... совхозар я. ЯтІани рикІиз жуван хайи совхоз вилик жергейра кІанда... Тариф ийиз ам ширин рахазвай мецерал алаз хъун хуш я!..»

Зурба мехъер хъана. Адаз хуьруьнбуру: «Чи жегъилрин мехъер...» - лагъана тІвар гана. Вахар: Шаселемни Беневша, стхяр: Урзумни Герейбег саюкъуз, са сятра эвленмиш хъана. Абурун мехъерин марика я гадайрин, я рушарин квалерай юзана. Ада, хуьруьн культурадин дворецдин чІехи залда кІвенкІ кутуна, ам гъа ина куьтягъни хъана. Бахтлу жегъилар гъа инлай жемьтди квалериз ракъурна.

Урзумни Герейбег рушарин квалериз фена, абуру чІуру... усал кар авуна, лугъудай, ибуруз ухшар авай маса гафарин ван атанач... Вирида: «Чи жегъилар бахтлу хъана, пакаман гъетер хъиз куькІвенвай свасарин юлдашар хъанва... Вири жегъилриз гъабуруз хъиз туькІвей югъ, рикІин шадвал къисмет хъуй...» лугъуз ва. Мехъер къиле феи са югъ рикІел хкиз, халкъдин уяхвили, камаллувили сергъят авачир къван ша/ авунвай жегъилри нубатнубатдал лугъузва:

- Гъа имни коммунизмадин рекъе цІийиз куькІвей са фонарь я!

ЭПИЛОГ

Къардаш хтайла, аялар ксанвай. Ада Пейкеран кІваліз вил вегъена. Ана мичІи тир. Эқв куькІуьрна килигайла, Къардашаз, гъеле «месин кефи къачунтавунвайди», - ам пакамахъ туькІуьр хъувурвал амайди акуна. «Багъдиз фенва, - Къардаша фикирна. - Ихътин йифера, ам кІвалаяй заз мус жагъана хъи, къе жегъиз! Тебиатдик икІ акахъ хъувуна, инсан яшамиш хъун акъулдини къатІудач, амма ингъе, ахътин дуьшуьш акун патал яргъаз фин герек авач, ам зи кІвале, чи совхоздин багълара ава. Икъван тебиатдал рикІ хъуни, заз чиз, Пейкераз, ада вичин сирер чир ийизва... Акван ада исятда вучзаватІа килигин...»

Къардаш нек иличнавай хътин лацу хъана, ацІай вацран экуьни къунвай гатфарин багъдиз гъахъна. Гъар пад секин я. Цуьквер алай ичин, чухверин, пІинидин, шефтелидин... тарар вацран экуьнал хкетрик квай пекдин алачухар хъиз, абурун араярни сирлувилерив ацІанвай, зериф, амма къизгъин муьгъуьббатдиз вафалу инсанри кутунвай куьчяр хъиз, аквазва. «Рушарин багъдин» къерехдал алай къакъан гумрагъ тир лезги къавахрай билбилри йифен «магъаматар» лугъузва. Гагъ санлай, гагъ масанлай куьруь, амма зерифвилел атайла, йикъанбурулай тафаватлу баядар лугъузвай билбилри нубатар ийизва. Сада хкажайла, амайбур кисзава. Куьруь баяд куьтягъ хъун кумаз, гуя инал кисай дустуниз жаваб яз, масада вичин, хсуси бендерин, хсуси ванерин, нугъатрин баяд лугъузва. Гъа икІ билбилри йифен сирлу, амма хуш гъал, вацран экв алай багъда чпин межлис къурмишнавайла, Къардаш цуькверин рекъерай - куьчейрай агъадал, «куьнуьйрин поселка» эцигнавай патахъ физва. Анал «ВиртБутай», адан алачух, рушар кІватІ жедай булах ала. Къардашаз и декъикъайра Пейкер гъа гъанал алаз чида. Вацран экуьни, билбилри, цуьк алай гумрагъ багъдин атирри кефливилишадвилигъ гъундуьрриз хкажай директорди са гзаф хийирдин хиялар авуна. Абурукай бязибуру ингъе икІ лугъузва: «Кисай, лавгъавал гвачир, бажарагълу, камаллу свасари, вахари, дидейри гъикъван гуьзел крар ийизва! Абуру планетадин гатфарар тир цІийи несил кутазва, и несил кІвачел акъалтун, адан уьмуьр къулайди хъун патал чанарилай гъил къачуна кІвалахзава. Дишегълидилай вири... вири, алакъзава! Вири абурун зериф, амма къудратлу гъилерай къевезва! Дишегълийри веледар тербияламишзавайвал чпин кІанибур... уьмуьрдин юлдашарни тербияламишзава! Заз вири акуна, акуна... Квез баркалла, баркалла, дидеяр, вахар, рушар! Квез баркалла, камаллу учителар - уьмуьрдин юлдашар! Чи кІани свасар!»

Пейкер са тарцивай маса тадцив къевез, гъилер аладриз, ахъа ийиз, цуьквер къужахда къаз ахъай завай хъиз аквазва. Ада вацран экуьналди вичин илимдин кІвалахар кыле тухузва. И декъикъайра ахъа хъайи цуьквериз хъсан жинсинин ичерин маядин руг вегъиз, абур жунайрал, къелечІ чарарал, кІеви ийизва. Къардашаз агроном кушкучдал цуькверив ва тарарив рахазвай хъиз хъана, ам хейлин вахтунда кисна багъдиз яб гуз цуквал ацукъна.

— Пейкер! - эхир Къардашавай акъвазиз тахъа на эверна.

— Вун яни, Къардаш! - Пейкер юлдашдин му къал атана. - Хъсан хъана, вун иниз атана! Вуч аку на, дуьз лагъ?!

— Заз тебиатдин гуьзелвал, Пейкер) - Къардаша, рикІивай жаваб гана. - Заз къудратлу инсанвил лин... къизгъин муьгъуьббатдин пай тир, гъейранжс дай хътин гуьзел уьмуьр аквазва, Пейкер! Вуна за багъиша, Пейкер, зун гъавурда акъуна...

— Герек авач, Къардаш! ЗатІни лугъумир! Те биатдин шикилриз килиг! Ша, ша! Зав це ви гъил! Са гаф хълагъда... чаз дишегълийриз квевай эркекри вай кІаниди тек са инсанвал я! Муьгъуьббатдиз вафа лу хъун я! Мад затІни кІандач, дустар...

Тплабагъда «Пакаман ярар» совхоздин рабочийГіііт, псшекаррин собрание хъана. Инал парткомдин (чсротарди зегъметчяр Талабагъ поселка ва совхоз коммунистически зегъметдинбур хъунухъ зегъметчий І>іі;і мад сеферда мубарак авуна.

Инал «Рушарин багъдин» сирер вири Къардашаз мчух хъана. Абуру собраниедал директории еке уьзуьмгъвнливди, трибунадилай лагъана:

- Рушариз чи поселок ва майишат коммунисти чески зегъметдин маканриз элкъуьрунин гуьзел фи і up авай. Абуру и фикир къилени тухвана, баркалла! ' Іп дишегълийри чанарилайни гъил къачуна, чаз эр нскриз, чеб са куьнални чалай - эркекрилай ажиз, усал туширди, чав - эркекрив тестикъ ийиз туна. Лбуруз баркалла! Рушари гуьзел жинсинин еынш къелемар битмишарурвал, чпин кІанибурии тербия нимишзава. Варкалла квез хайи чилин таватар!

Директор къвердавай къизмиш хъана. Ада совхоздин дишегълийрин тІварунихъ руьгъдин деринрай кІватІна са гзаф зериф, гзаф кутугай, кІанивилин га(І)ар лагъана. Абурун тІварунихъ еке ва чешнелу багъ бунухъ тестІкъ авуна.

— Чи совхоздин сад лагъай отделениедиз къедлай ||цшламишна, ктабрани, гъисабра гъатдай «Рушарин багъ» лагъай тІвар гузва! - И тІвар рушари кутун пай багъда авай гуьзел майвайри чи гуьзел Тала багъдай вири уьлкведиз тухуда! Анра советрин халкъ ди «Рушарин багъдин» емишар дадмишна лугъуда: «Ибур дагъви рушар къван гуьзел я! Дагъви рушар къван зериф я, гумрагъ я! Дагъви рушарин муьгъуь ()бат къван дадлу я ширин я!»

— Пагъ, рушар! - Къардаша хъверна, - Квез баш къурбанд хъуй! Зун квез икърар
я! Куън галачир югъ чаз - эркекриз акун тавурай! Куъ хъсанвал вуч я! - Къардаш зал
апДана авай рушариз, гадайриз - эркек ј)ііЗ на дишегълийриз хъуърена хъиз,
трибунадилаи оиичТиа, ам шадвили сивив къван ацІурнавай инсан рип арадпз гъахъна...